

ISSN 0032-7271 (Print)

PREGLED
časopis za društvena pitanja

Broj
3

Godina
2024.

Godište
LXV

Sarajevo, septembar – decembar 2024.

PREGLED: časopis za društvena pitanja

Izdavač: Univerzitet u Sarajevu, Obala Kulina bana 7/II, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Za izdavača: Rektor

Redakcija časopisa:

akademik dr. Mirko Pejanović
prof. dr. Jasmin Ahić
prof. dr. Izet Bajramović
prof. dr. Merima Čaušević
prof. dr. Elvir Čizmić
prof. dr. Amela Dautbegović
prof. dr. Amir Duranović
prof. dr. Salih Fočo
prof. dr. Zinka Grbo
prof. dr. Senadin Lavić
prof. dr. Amer Osmić
prof. dr. Tomislav Tadić

Međunarodna Redakcija:

prof. dr. Haris Alibašić, University of West Florida (SAD)
prof. dr. Aydin Babuna, Univerzitet Boğaziçi (Turska)
prof. dr. Duško Bjelica, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje Univerziteta Crne Gore (Crna Gora)
prof. dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (SAD)
prof. dr. Snježana Dobrota, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu (Hrvatska)
prof. dr. Vesna Požgaj-Hadži, Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)
prof. dr. Dragan Prole, Filozofski fakultet u Novom Sadu (Srbija)
prof. dr. Jelena J. Stanković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu (Srbija)
prof. dr. Mitja Velikonja, Fakultet društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr. Senadin Lavić

Sekretar Redakcije:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

OJS (Open Journal System) administrator:

Mak Tanović, MA

Prijevod:

Mirza Čerkez, prof.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

Tiraž:

150 primjeraka

Štampa:

„Štamparija FOJNICA“ d. o. o. Fojnica

Izlazi četveromjesečno.

Časopis *Pregled* je indeksiran u EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, MIAR, C.E.E.O.L., ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) i INDEX COPERNICUS međunarodnim bazama podataka.

Korištenjem softvera za detekciju potencijalnog plagijarizma vrši se provjera svih naučnih i stručnih radova koji se objavljuju u *Pregledu*.

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje glavnog i odgovornog urednika, Redakcije časopisa ili izdavača.

ISSN 0032-7271 (Print)
ISSN 1986-5244 (Online)

PREGLED
Periodical for Social Issues

No
3

Year
2024

Volume
LXV

Sarajevo, September – December 2024

PREGLED : Periodical for Social Issues

Publisher: University of Sarajevo, 7/II, Obala Kulina bana, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Publisher's Representative: Rector

Editorial Board:

Academician Dr. Mirko Pejanović
Prof. Dr. Jasmin Ahić
Prof. Dr. Izet Bajramović
Prof. Dr. Merima Čaušević
Prof. Dr. Elvir Čizmić
Prof. Dr. Amela Dautbegović
Prof. Dr. Amir Duranović
Prof. Dr. Salih Fočo
Prof. Dr. Zinka Grbo
Prof. Dr. Senadin Lavić
Prof. Dr. Amer Osmić
Prof. Dr. Tomislav Tadić

International Editorial Board:

Prof. Dr. Haris Alibašić, University of West Florida (USA)
Prof. Dr. Aydin Babuna, Bogazici University (Turkey)
Prof. Dr. Duško Bjelica, Faculty of Sports and Physical Education, University of Montenegro (Montenegro)
Prof. Dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (USA)
Prof. Dr. Snježana Dobrota, Faculty of Philosophy, University of Split, (Croatia)
Prof. Dr. Vesna Požgaj-Hadži, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana (Slovenia)
Prof. Dr. Dragan Prole, Faculty of Philosophy, Novi Sad (Serbia)
Prof. Dr. Jelena J. Stanković, Faculty of Economics, University of Niš (Serbia)
Prof. Dr. Mitja Velikonja, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana (Slovenia)

Editor-in-Chief:

Prof. Dr. Senadin Lavić

Editorial Board Secretary:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

OJS (Open Journal System) Administrator:

Mak Tanović, MA

Translation:

Mirza Čerkez, Eng. Lit. Grad.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

Press run:

150 copies

Print:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica

Fourth month periodical

Periodical *Pregled* is indexed in EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, C.E.E.O.L., MIAR, ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) and INDEX COPERNICUS international databases.

Review procedure of scientific and expert papers published in the *Pregled* is conducted through the use of plagiarism detection software.

The views and opinions expressed in the articles in the *Pregled* are those of the author(s) and do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board or the publisher.

SADRŽAJ / CONTENTS

Članci / Articles

- Dr. sc. Semir Halilović:** Bespovijesno vrijeme Bosne i Hercegovine / Unhistorical Time for Bosnia and Herzegovina 1
- Prof. dr. Zijada Rahimić, mr. sc. Aida Omersoftić:** Intenzitet primjene ključnih odrednica transformacijskog liderstva direktora osnovnih škola u Kantonu Sarajevo / The Intensity of Application of the Key Determinants of Transformational Leadership of Principals of Primary Schools in Sarajevo Canton 21
- Prof. dr. Miloš Trifković, prof. dr. Melika Husić-Mehmedović, prof. dr. Maja Arslanagić-Kalajdžić:** Holistički pristup evaluaciji istraživanja i inovacija: Integracija scijentometrijskih indikatora i otvorene nauke / A Holistic Approach to Research and Innovation Evaluation: Integrating Scientometric Indicators and Open Science 39
- Prof. dr. Džamna Vranić, prof. dr. Lejla Balić:** Pravo na obrazovanje i roditeljska odgovornost / The Right to Education and Parental Responsibility 57
- Prof. dr. Mustafa Sefo, prof. dr. Borjana Miković:** Neverbalna komunikacija u kontekstu invaliditeta i autizma / Nonverbal Communication in the Context of Disability and Autism 79

Pogledi i mišljenja / Views and Opinions

- Rusmir Mahmutćehajić:** Kob monaha Save: II dio / The Fate of the Monk Sava: Part II 93

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

- Prof. dr. Husnija Kamberović:** Bosanski muslimani (Bošnjaci) između čekića i nakovnja / Bosnian Muslims (Bosniaks) between the Hammer and the Anvil 117
- Prof. dr. Enver Halilović:** Primjerna studija iz komunikologije, historije novinarstva Bosne i Hercegovine i etnogeneze Bošnjaka muslimana / An Exemplary Study from Communicology, History of Journalism in Bosnia and Herzegovina and the Ethnogenesis of Bosniak Muslims 125

Prof. dr. Ahmed Kico: Geopolitika Palestine u mišljenju i djelovanju bosanskog akademika Esada Durakovića / The Geopolitics of Palestine in the Thought and Activism of the Bosnian Academician Esad Duraković **139**

Doc. dr. Mirza Hebib: Mali leksikon znanstvenika Bosne i Hercegovine / Small Lexicon of Scientists of Bosnia and Herzegovina **149**

Prigodan tekst / Occasional text

Mr. sc. Neven Jakupović: Bošnjaci u devetnaestom vijeku – Izazov modernosti / Bosniaks in the Nineteenth Century – The Challenge of Modernity **153**

Prijevod / Translation

Andy Moose, Kana Enomoto, Harris Eyre: Brain Gain: How Improving Brain Health Benefits the Economy / Dobitak za mozak: Kako poboljšanje zdravlja mozga koristi ekonomiji **169**

Upute za autore / Guidelines for Authors ..... **175 / 179**

Članci / Articles

Dr. sc. Semir Halilović¹
semir.halilovic@mvp.gov.ba

UDK / UDC 94(497.6)

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 22. 11. 2024.
Prihvaćeno / Accepted: 20. 01. 2025.

BESPOVIJESNO VRIJEME BOSNE I HERCEGOVINE

UNHISTORICAL TIME FOR BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sažetak

Dejtonskim mirovnim sporazumom Bosna i Hercegovina ušla je u svoju bespovijesnu, kritičnu egzistencijalnu fazu vlastitog povijesnog luka. Mogućnost da se kroz deceniju – dvije zemlja u cjelovitom obliku integrira unutar zidina Evropske unije vremenom se istopila pred realpolitikom Zapada koji je Bosnu i Hercegovinu ostavio u formi fragine države kako bi u budućnosti mogla poslužiti kao moneta regionalnog preslagivanja. Globalni politički lideri do danas nisu pružili vjerodostojan argument koji bi, bez kalkulacije, potvrdio da Bosnu i Hercegovinu zaista žele uvesti u zajednicu evropskih država u istovjetnim okvirima u kakvim je primljena u Ujedinjene nacije. Razlozi ovakvog pozicioniranja laviraju između globalne podrške ideji formiranja triju velikih država jugositočne Evrope, sa jedne, odnosno potrebe za susprezanjem muslimanskog političkog faktora, sa druge strane. Obje politike imaju svoje snažne etničke zagovornike unutar same Bosne i Hercegovine koja je, kao teritorijalno razdijeljena i društveno ksenofobna država, lišena vlastitih kapaciteta da učestvuje u sopstvenoj sudbini. Stoga današnja Bosna i Hercegovina nalazi se na egzistencijalnom minimumu preživljavajući kao zemlja u kojoj jedini politički nacrt zagovornika njenog opstanka jeste nada koja, kao i u svim mjestima bez organizirane budućnosti, predstavlja pribježište slabih. Od 1995. do danas nada u dejtonski mir dekadno je jenjavala sve dok početkom treće decenije 21.stoljeća, u vrijeme početka preustroja globalnog političkog poretka, nije došlo do potpunog otriježnjenja u pravcu njegove pogubnosti. Za upućene u argumente i realpolitiku još od 1993. i najkasnije 1995. nije bilo dileme da će projekat u kojem se državni unitarizam mijenja za mir poslužiti, umjesto regeneraciji bosanske države i društva, cementiraju rezultata rata. No oni su predstavljali progonjenu ili marginaliziranu manjinu. Većinsko intelektualno i opće bosansko mnijenje prigodno se konstektualiziralo i prilično kasno shvatilo da su unutar dejtonskog konteksta, koji su tako zdušno zagovarali i branili, Bosna i Hercegovina i oni skupa s njom, zapravo, njegove moguće buduće žrtve.

---

¹ Dr. Semir Halilović je doktor politologije. Autor je tri knjige i 13 stručnih i naučnih radova. Učesnik je intelektualnog i političkog života Bosne i Hercegovine u proteklih 20 godina. / Dr. Semir Halilović is a doctor of political sciences. He is the author of three books and 13 expert and scientific papers. He has been a participant in the Bosnian intellectual and political life for the past 20 years.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Dejtonski mirovni sporazum, međunarodna zajednica, mir, globalni poredak*

Summary

With the Dayton Peace Agreement, Bosnia and Herzegovina entered its ahistorical, critical existential phase of its own historical arc. The possibility for the country to fully integrate within the walls of the European Union within a decade or two melted over time in front of the realpolitik of the West, which left Bosnia and Herzegovina in the form of a fragile state so that in the future it could serve as a currency of regional adjustment. To date, global political leaders have not provided a credible argument that would confirm, without calculation, that they really want to introduce Bosnia and Herzegovina into the community of European states in the same framework as it was accepted into the United Nations. The reasons for this positioning oscillate between global support for the idea of forming three large states of Southeastern Europe, on the one hand, and the need to contain the Muslim political factor, on the other. Both policies have their strong ethnic advocates within Bosnia and Herzegovina itself, which, as a territorially divided and socially xenophobic state, is deprived of its own capacities to participate in its own destiny. Therefore, today's Bosnia and Herzegovina is at an existential minimum, surviving as a country in which the only political blueprint of the advocates of its survival is hope, which, as in all places without an organized future, represents the refuge of the weak. From 1995 to today, hope in the Dayton peace has been waning for decades. While at the beginning of the third decade of the 21st century, at the time of the beginning of the restructuring of the global political order, there was no complete sobering up regarding its perniciousness. For those familiar with arguments and realpolitik, there was no doubt since 1993 and at the latest by 1995 that the project in which the state unitarism changes serve for peace, instead of regeneration of Bosnian state and society, cementing the results of the war. But they represented a persecuted or marginalized minority. The majority intellectual and general Bosnian opinion appropriately contextualized and rather late realized that within the Dayton context, which they advocated and defended so wholeheartedly, Bosnia and Herzegovina and they together with it are, in fact, its possible future victims.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, Dayton Peace Agreement, international community, peace, global order*

Prolegomena – Federalna ili konfederalna država

Rat protiv Republike Bosne i Hercegovine nije završen njenim porazom, ali jeste na njenu štetu. Ukidanjem državnog unitarizma i nagrađivanjem nedovršenog etničkog secesionizma, kreirano je novo ustavno stanje, uokvirujući ratne politike u mirnodopsku, političku snalažljivost. Zatočeni u konsocijacijskom ustavnom sistemu, unutar modela (kvazi)funkcioniranja, između sukoba i prinudne saradnje, potpisnici Dejtonskog mirovnog

sporazuma upućeni su da svoje nedovršene ratne sukobe zatome ili nastave na ustavnom, zakonskom i simboličkom nivou. Kreiranjem koegzistencije međusobnog trpljenja u okvirima u kojima je, ipak, dopuštena podjela Bosne², stvorena je država “koja nije Bosna...niti to ikada može biti”³. Ovakav kontekst postdejtonske Bosne i Hercegovine uopćeno je tumačen kao onaj koji u sebi podrazumijeva integrativne i dezintegrativne elemente,⁴ interpretirane kao federalizam,⁵ konfederalizam⁶ ili njihova kombinacija⁷. Ovakav raspon različitih tumačenja omogućen je činjenicom da Ustavom Bosne i Hercegovine nije precizno određena državna forma,⁸ što se ne bi moglo uzeti kao slučajan propust, već više kao otvoren prostor za sve mogućnosti u perspektivi.

Društvenim i ustavnim spojem suprotnih političkih vizura u okolnostima nužne interakcije kreirana je bosanskohercegovačka fenomenologija, društveni paradoks prema kojem politološke, pravne i sociološke teorije postaju potpuno nemoćne. Sve što prepoznaje forma, kao što su pravna sljednost države, državni suverenitet, teritorijalni integritet i jednakost bosanskohercegovačkih građana, činjeničnošću je dovedeno pod znak pitanja. Time se bosanskohercegovačka društvena zbilja suprotstavlja formi u koju je ukotvljena. Politička i društvena zanimljivost jeste da su na novonastalo ustavno stanje upućene tek dvije apelacije Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine, zahtijevajući da se zbog nelegalnog načina njegovog donošenja izvrši suspenzija dejtonskog Ustava. Svojim odlukama iz decembra 1997. Ustavni sud Bosne i Hercegovine ocrtao je zbiljski i pravni paradoks postdejtonskog stanja, saopćavajući da se ova institucija, formirana na osnovu Dejtonskog mirovnog sporazuma, ne može referirati na Ustav Republike Bosne i Hercegovine.⁹ U Dejtonskom mirovnom sporazumu precizirano je da

---

² Supek 1996.

³ Filandra 2004, 61.

⁴ Begić, I. K. 1998.

⁵ Nešković 2013.

⁶ Marković 2009.

⁷ Milićević 1998.

⁸ Sadiković, Č. 1999.

⁹ “Odluka broj U-7/97 od 22. decembra 1997. godine, donijeta u najranijim godinama postojanja Ustavnog suda. U konkretnom slučaju Hrvatska stranka prava 1861, podneskom od 7. jula 1997. godine, tražila je da Ustavni sud, na osnovu člana 398. Ustava tadašnje Republike BiH, pokrene postupak za ocjenjivanje ustavnosti Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, navodeći da ovaj sporazum nije u saglasnosti sa Ustavom Republike BiH i međunarodnim pravom. Podnosilac zahtjeva je, između ostalog, tražio da Ustavni sud po vlastitoj inicijativi pokrene spor radi ocjenjivanja ustavnosti Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini smatrajući da ovaj sporazum predstavlja grubu povredu Ustava Bosne i Hercegovine, jer vodi raspadu državnog integriteta i nestanku Bosne i Hercegovine. Ustavni sud je u konkretnom slučaju zauzeo stav da je Ustav BiH

“mirovna” Bosna i Hercegovina jeste pravna sljednica Republike Bosne i Hercegovine¹⁰, no Ustavni sud svoju poziciju poima kao da institucija “nove” države donose odluku o državi koja više ne postoji. Upravo na različitom pojmovanju države kao pravne sljednice njene prethodnice ili države koja *ex nihilo* “nastaje” mirovnim sporazumom u Dejtonu, temelje se dvije osnovne političke dihotomije o Bosni i Hercegovini kao federaciji ili “izvornoj” konfederaciji.

Potporna slobodnom interpretiranju državnog uređenja temeljena je i u samom tekstu Ustava Bosne i Hercegovine u kojem se “ne govori o karakteru BiH sa stanovišta oblika državnog uređenja”¹¹, već se dopušta proizvoljnost tumačenja. Cjelokupnu zamršenost postdejtonskog konteksta uokviruje i činjenica da njen Ustav, naime, “ne egzistira na službenim jezicima Bosne i Hercegovine (...) već samo na engleskom jeziku”¹², iz čega se može zaključiti da političku stvarnost, zapravo, svako razumijeva kroz vlastito “prevođenje”. Iz navedene kompliciranosti, Dejtonski mirovni sporazum često je promatran kao tvorac nesreće koja Bosnu i Hercegovinu čeka u budućnosti¹³ ili kao onaj koji je “donio golemu političku nevolju”¹⁴. Činjenicu da je Bosna i

---

donesen kao Aneks 4 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, iz čega proizilazi da ne može postojati sukob i mogućnost spora između tog sporazuma i Ustava BiH. Ustavni sud je zaključio da nije nadležan da ocjenjuje ustavnost Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH u odnosu na Ustav Republike BiH, jer je ovaj sud ustanovljen prema Ustavu BiH sa isključivim zadatkom da podržava ovaj ustav. Identičan stav Ustavni sud je primijenio u Odluci broj U-1/03 od 25. jula 2003. godine povodom zahtjeva Udruženja građana ‘Majke Srebrenice i Podrinja’ i ‘Nacionalne asocijacije intelektualaca BiH - Bosanaca’ za ocjenu ustavnosti Dejtonskog mirovnog sporazuma i Aneksa 4 Dejtonskog mirovnog sporazuma. Podnosioci zahtjeva su tražili od Ustavnog suda da pokrene potupak za ocjenu ustavnosti, ističući da Dejtonski mirovni sporazum i njegov Aneks IV nisu potpisani u skladu sa čl. 5, 155 i 268 Ustava Republike Bosne i Hercegovine koji je bio na snazi 14. decembra 1995. godine, te članom 51 Bečke konvencije o uslovima za sklapanje međunarodnih ugovora i članom 52 Povelje Ujedinjenih nacija. Podnosioci zahtjeva, dalje, navode da Dejtonski mirovni sporazum i Aneks 4 tog sporazuma nisu usvojeni u skladu sa ustavnom voljom građana države. Na referendumu, u februaru 1992. godine, građani su izrazili demokratsku volju za jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu sa punim teritorijalnim integritetom i suverenitetom. Podnosioci zahtjeva, takođe, navode da je u to vrijeme Predsjedništvu i Skupštini Bosne i Hercegovine istekao mandat. Slijedi da oni nisu imali legitimna ovlašćenja da djeluju u ime države.” (Simović, M. N. i Simović, M. 2020, 70–71.)

¹⁰ “Republika Bosna i Hercegovina, čije je zvanično ime od sada ‘Bosna i Hercegovina’, nastavlja svoje pravno postojanje po međunarodnom pravu kao država, sa unutrašnjom strukturom modificiranom ovim Ustavom, i sa postojećim međunarodno priznatim granicama.” (*Ustav Bosne i Hercegovine*, član I.)

¹¹ Begić, I. K. 1998, 108–109.

¹² Ademović 2012, 30.

¹³ Vidjeti izjavu Normana Cigara u: Halilović 2020.

¹⁴ Đuraković 2011, 50.

Hercegovina opstala kao međunarodni subjekat, dakle država, koriste zastupnici federalizma koji, kroz mogućnost u dalju izgradnju sistema, gaje zapravo nadu u jačanje postojeće državne strukture. S druge strane, brojne ustavne nepreciznosti, unutrašnja teritorijalna podijeljenost i gotovo dovršena društvena podvojenost koriste zastupnicima “izvornog” konfederalizma, politike sklone separatizmu, čije se namjere više ne provode rušenjem ustavno-političkog sistema već njegovom opstrukcijom. Etnički misleći, bosanski državni kontekst mogao bi biti posmatran i ovako: Bošnjaci su za unitarizam preko federalizma, a bosanski Srbi su za secesionizam putem konfederalizma. U ovakvom ustavno definiranom stanju pozicija trećeg konstitutivnog naroda, bosanskih Hrvata, uspješno je političko profitiranje između političkih snalažljivosti dviju brojnijih etničkih zajednica.

Zastupnici federalističkog diskursa Bosne i Hercegovine njen ustavni položaj tumače kao federaciju labavijeg karaktera. Argumente za ovakvu tvrdnju pronalaze u razdijeljenim nadležnostima između države i entiteta, odnosno u činjenici da “Ustav BiH, kao najviši pravni akt, nadređuje ustave i zakone entiteta”¹⁵. S obzirom na to da država svoja prava ne crpi iz volje njoj podređenih teritorijalnih jedinica, već putem originalnih prava, drugi autori isključuju konfederalnu formu Bosne i Hercegovine, istovremeno negirajući i njen unitaristički karakter.¹⁶ Problem klasičnog federalističkog tumačenja počinje primjedbom da niži oblik federalizma (Federacija Bosne i Hercegovine) nije uklopiv u viši oblik federalizma (Bosna i Hercegovina kao federalna država s dvama entitetima). Time Bosna i Hercegovina izlazi iz klasičnog federalističkog okvira, ulazeći u područje *sui generis*. Društveno razmatrajući ovo pitanje, smatrano je da egzistenciju federalističkih državnih uređenja odlikuju njene brojne integrativne funkcije kojih u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, ipak, nedostaje.¹⁷

Izvan razumijevanja Bosne i Hercegovine tumačenjem političkog sistema, postoje i etnodeterminirana stajališta o bosanskohercegovačkoj državi kao konfederaciji “naroda”. Ovakav stav može biti objašnjen načinom nastanka Dejtonskog mirovnog sporazuma, kojeg su kao akt međunarodnog prava “odobrile Republika Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska”, iz čega proizlazi mišljenje da Bosna i Hercegovine jeste “konfederacija po načinu nastanka”¹⁸. Time se želi postići tumačenje pozicije “prethodne nezavisnosti” entiteta Republika srpska, koji aktom “vlastitog suvereniteta” stupa u konfederalne odnose s Federacijom Bosne i

---

¹⁵ Begić, I. K. 1998, 109.

¹⁶ Nešković 2013.

¹⁷ Sadiković, E. 2019.

¹⁸ Marković 2009, 61.

Hercegovine, navodno tvoreći dejtonsku Bosnu i Hercegovinu. S obzirom na to da Republika srpska nikada nije bila država, niti dio međunarodnog poretka, ona nije mogla tvoriti konfederaciju koja se inače tiče saveza dviju država. Također, s obzirom na to da stvarne konfederacije predstavljaju oblik političkog saveza iz kojeg njegove članice mogu odstupiti, posjedujući pravo na secesiju,¹⁹ zastupanje konfederalističkog stajališta o “nastanku” Bosne i Hercegovine u Dejtonu predstavlja drugi jezik obnove ratnih politika secesionizma.

Bez suvereniteta u (podijeljenju) budućnost

Uopćeno uzev, u prvim postdejtonskim godinama otvoreno se težilo očuvanju ratnih političkih ideala, držeći da takav koncept, uz balansirajući angažman međunarodne zajednice, može trijumfovati nad dejtonskom formom. Ishodišna tačka ovakvih nastojanja bilo je političko i društveno okoštavanje ratnih “postignuća”, odnosno umaranje međunarodne zajednice koja bi, pritisnuta nemogućnošću implementacije sporazuma, odustala od dejtonskog okvira, pristajući na konačnu podjelu Bosne i Hercegovine. Kako je Bosni i Hercegovini nedostajao izvorni suverenitet – državna moć sposobna da unutrašnje dihotomije drži u poretku – tako se međunarodna zajednica iz razbijača Republike Bosne i Hercegovine pretvorila u čuvara njene nesnosne dejtonske legure. Čuvajući disfunkcionalan sistem, međunarodna zajednica priznala je besperspektivnost vlastitog čeda – Aneksa IV. Dejtonskog mirovnog sporazuma – potvrđujući kritička mišljenja po kojima je Ustav Bosne i Hercegovine predstavljao zaklon za drugačiju stvarnost.²⁰ Iz pozicije međunarodnog priznanja bosanskohercegovačkog suvereniteta koji, zbiljski, ne funkcionira u unutrašnjem državnom kontekstu, proizašle su sintagme koje opisuju ovakva stanja kao “podeljena suverenost (...) balanced, limited, conventional, sharing (...) mixed, semi-sovereignty”²¹.

Generalno uzev, države mogu imati međunarodni suverenitet, odnosno izvanjsko priznanje njene postojanosti, dok na unutrašnjem planu nastavljaju funkcionirati lišene klasičnog, vestfalskog suvereniteta.²² Upravo na ovom mjestu ostavljena je Bosna i Hercegovina kao zemlja u zavisnosti od posredovanja međunarodne zajednice, bilo kroz Ustavni sud Bosne i Hercegovine (u kojem sjedi troje stranih sudija), bilo kroz instituciju Visokog predstavnika međunarodne zajednice. Bosanskohercegovačka suverenitetska

---

¹⁹ Prelot 2002.

²⁰ Duvnjak 2004.

²¹ Bojanić 2007, 143.

²² Krasner 2001.

oskudnost proizašla je iz ratne teritorijalizacije etnija (naroda) u entitete (i kantone) što je, uz novu ustavnu ulogu Bošnjaka, bosanskih Srba i Hrvata kao državnih konstituenata, Bosnu i Hercegovinu učinilo taocem etničkog suvereniteta. Preambulom Ustava Bosne i Hercegovine osiguran je primat etnija nad građanskom ukupnošću, precizirajući da “Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (u zajednici s ostalima), i građani Bosne i Hercegovine” donose Ustav Bosne i Hercegovine. Stavljanje etnije u rang političke nacije, odnosno građanske nacije u ustavnu apstrakciju,²³ rezultiralo je činjenicom da suverenitet Bosne i Hercegovine proizlazi iz etnija, čime i sama država postaje etničko sabiralište. Upravo na pitanju suvereniteta Bosne i Hercegovine, konfederalističko gledanje na državu dobilo je svoje najsnažnije uporište jer, iako Ustav ima pravnu supremaciju nad entitetima, država ne posjeduje kvalitativne alate da ustavna pravila prevede u zbiljnost.²⁴ Tako dolazimo do terminologije kojom se entitetsko opiranje državnom suverenitetu naziva “etničkim suverenitetom”, odnosno stanjem u kojem “entiteti imaju kapacitete koji vjeruju u njihov nedostatak formalnog suverenog statusa”²⁵. S obzirom na to da se parlamentarni i predsjednički izbori u Bosni i Hercegovini organiziraju na entitetskom nivou, nema sumnje da unutrašnji suverenitet prebiva u bosanskohercegovačkim entitetima koji su, zapravo, teritorijalizirane etnije s faktičkim suvlasništvom nad državom.

---

²³ Amandmanom LX na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, iz jula 1990. godine, bilo je definirano da je Bosna i Hercegovina demokratska, suverena država ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba i Hrvata i pripadnika drugih naroda. Ovim ustavnim amandmanom Bosna i Hercegovina dosegla je koncept građanske republike, a svi njeni građani prvobitno su tretirani kao pripadnici državlanske nacije, a tek onda određenog naroda. Dejtonskim mirovnim sporazumom, odnosno Aneksom 4., kao novim Ustavom Bosne i Hercegovine, ustavni amandman LX iz 1990. godine doživio je leksičku i zbiljsku inverziju. Naime, Bosna i Hercegovina nazvala se državom Bošnjaka, Srba i Hrvata, pa tek onda građana cijele države, čime su narodnosti, etnije, prevedene u nacije, dok je, istovremeno, zbiljski i ustavno, bosanskohercegovačka državlanska nacija prešla u drugi ustavni plan. Iz ovakvog ustavnog okvira proističe i razumijevanje državnog suvereniteta kao zbirne volje bosanskohercegovačkih etnija.

²⁴ “Problem suvereniteta se u osnovi može postaviti s obzirom odnos države i entiteta. Ustavni sud BiH zaključuje da entiteti nisu države i da su prema čl. III/2 Ustava podređeni suverenitetu Bosne i Hercegovine. Ovakav stav dijeli i dio jurisprudencije koja polazi od supremacije Ustava BiH nad ustavima entiteta. Da bi ovakav zaključak bio uvjerljiv i pravno nesporan, neophodna je izričita norma ili propis koji kod međusobnih kolizija između entiteta, ili između entiteta i države određuje primat državnog prava nad entitetskim (“kompetencija-kompetencije”). Takvog propisa u Aneksu 4 nema. Spomenuti zaključak ustavnog suda počiva na generalnom primatu državnog ustava nad ustavima entiteta.” (Šarčević 2008, 158.)

²⁵ Fawn i Richmond 2009, 205.

Propuštena prilika bosanske politike

Jedini poslijeratni način da Bosna i Hercegovina demografski redefiniira poziciju etničkog suvereniteta – koji se rezultatima rata teritorijalno podudario s entitetima – bila je vremenski iscrpljiva implementacija Aneksa VII. Dejtonskog mirovnog sporazuma. Sveobuhvatno tretirajući pitanje povratka prognanika u mjesta prijeratnog življenja, u Aneksu VII. Dejtonskog mirovnog sporazuma propisano je da “sve izbjeglice i raseljena lica imaju pravo da se slobodno vrate u svoje domove”, odnosno da će pri tome imati “pravo na povrat imovine koja im je oduzeta”. Vlasti etniteti i države bile su zadužene osigurati “bezbjedan povratak, bez rizika uznemiravanja, zastrašivanja, progona ili diskriminacije, naročito zbog njihovog etničkog porijekla, vjerskog opredjeljenja ili političkog mišljenja”. Provođenje Aneksa VII. Dejtonskog mirovnog sporazuma imalo je snagu obesmisлити efekte etničkog čišćenja, odnosno reducirati etnički suverenitet nastao ratnim zbijanjem istovrsnih.²⁶ Više od 60.000 vojnika NATO-snaga raspoređenih u Bosni i Hercegovini predstavljalo je realnu snagu kojom se reintegrirajući aspekt Dejtonskog mirovnog sporazuma mogao provesti na cijeloj bosanskohercegovačkoj teritoriji.

No, i tu će međunarodna zajednica ostati nasuprot vlastitog slova, podržavajući okoštavanje ratnih stečevina. Posljednju šansu za ispravljanje povijesnih grešaka imali su i oni koji se, onda i danas, nazivaju bosanskim političkim snagama, susrećući se s prvim poslijeratnim parlamentarnim izborima (1996.). Shodno i zaključku Skupštine Republike Bosne i Hercegovine (30. novembar 1995.), održavanje prvih poslijeratnih izbora moglo (i trebalo) je biti uslovljeno provođenjem ugovorene cjeline Dejtonskog mirovnog sporazuma.²⁷ U slučaju da se održavanje izbora uslovi provođenjem Aneksa VII., bosanskohercegovačka politika došla bi u poziciju pokretanja demografskog procesa poništavanja etničkog suvereniteta, s jedne, ili, pak, zaustavljanja legitimiranja etničkog čišćenja izbornim rezultatima, s druge strane.

No, umjesto opće akcije bosanskih političkih snaga, uslijedilo je prepoznatljivo bosansko/bošnjačko interesno razdjeljivanje, pri čemu će interes za vlašću preovladati općim političkim pokretom za državu. Na sastanku predsjednika političkih stranaka sa sjedištem u Sarajevu (SDA, Stranka za BiH, SDP, BPS, LBO, GS i dr.), održanom nekoliko dana prije termina glasanja, mogućnost zajedničkog bojkota prvih poslijeratnih izbora činila se izglednom i gotovo dogovorenom. Napose, “pravo je naroda da, kada

---

²⁶ Simović, M. N. i Simović, M. 2020.

²⁷ Steiner i Ademović 2010.

neki oblik vladavine postane štetan (...) taj oblik izmijeni ili ukine”.²⁸ Sljedstveno nacionalnoj boljci koja se pojavljivala u gotovo svim krizama po državnu egzistenciju Bosne i Hercegovine, od Pokreta za autonomiju do Vidovdanskog ustava, prvaci bošnjačko-bosanske politike odlučili su da, u ime vlasti, okrenu leđa povijesti. Nekoliko dana poslije međustranačkog sastanka Alija Izetbegović je na predizbornom skupu vlastite stranke, na stadionu “Koševo”, poručio da SDA, ipak, izlazi na predstojeće izbore. Poslije ovakve odluke najjače bošnjačke političke stranke, istovjetno su postupile i gotovo sve ostale bosansko-bošnjačke stranke, čime, praktično, zatvaraju vrata delegitamaciji postojećeg stanja. Neki autori smatraju da je ovim činom “u provođenju mirovnog sporazuma načinjena ključna greška”²⁹. Moglo bi se i zaključiti da je bošnjačko samoponižavanje bilo proporcionalno njihovom korištenju demokratije, odnosno što su više birali, dublje su propadali. Kao politička rijetkost ostala je činjenica da je jedino Bosanskohercegovačka patriotska stranka (BPS) ostala dosljedna politička organizacija koja je, zbog neprovođenja Aneksa VII. Dejtonskog mirovnog sporazuma i za državu pogubnog obrasca “P2”, odbila učesće na prvim poslijeratnim izborima.³⁰

Uz dominirajuće narative iz prošlosti, na prvim višestranačkim izborima, održanim 1996., (ne)očekivanu pobjedu odnijele su SDA, HDZ BiH i SDS, s podrškom glasača u procentu od gotovo 90 %. Demokratski prevedeno, nekadašnji građani Bosne i Hercegovine, potom pripadnici separatnih političkih naroda, plebiscitarno su podržali politička djelovanja triju stranaka koje su obnašale vlast od 1990. do 1996., usputno legalizirajući stanje nastalo svim oblicima rata. Sve politike i ličnosti iz rata, kao i njihova ratna „dostignuća“, prvim poslijeratnim izborima postali su i demokratski legitimirani. Demografska slika onoga za šta su se, pristankom na održavanje izbora 1996., zalagali politički akteri i glasači postala je jasna godinu dana poslije, kada Ustavni sud Bosne i Hercegovine iznese podatke o efektima etničkog premještanja stanovništva.³¹ Statistički podaci precizno su prikazali efekte rata koji su prvim poslijeratnim izborima postali demokratski legitimirani.

---

²⁸ Jefferson 1998, 33.

²⁹ Filandra 2004, 59.

³⁰ “Obrazac P2” kojeg je inaugurirao Robert Berry, šef misije OSCE-a u Bosni i Hercegovini, omogućavao je birokratsku “olakšicu” no, zbiljski, političku perfidiju. Uvođenjem ovog obrasca u prve poslijeratne izbore OSCE je ‘omogućavao’ da prognanici glasaju u mjestima gdje žive trenutno, a ne tamo odakle su prognani. Time se, zapravo, vršilo cementiranje etničkog suvereniteta i potpuno legaliziranje rezultata rata.

³¹ “Prema podacima koje je citirao Ustavni sud Bosne i Hercegovine, u RS je procenat Srba porastao sa 54,3 posto u 1991. na 96,79 posto u 1997; dok je u Federaciji procenat Srba pao sa 17,62 posto 1991. na 2,32 posto 1997. Ostale brojke pokazuju da je unutar Federacije odvajanje Hrvata od Bošnjaka također bilo gotovo potpuno.” (Hayden 2005, 249.)

Na ovakvim temeljima zasnovan etnički suverenitet, odnosno potpuna “etnička federalizacija” Bosne i Hercegovine nije mogla predstavljati bilo kakvo “dugoročno rješenje za stabilnost i razvoj Bosne i Hercegovine”³². Radilo se o proizvedenom sistemu kojeg će, u prvim postdejtonskim godinama, neki povjesničari nazvati i “Frankeštajnom”, bez mogućnosti da promijene njegovu zbilju. Ključne političke i vojne prilike za promjenu stanja već su bile propuštene, a jedini preostali koncept postao je onaj izrečen riječima američkog ministra odbrane Williama Perryja, po kojem će se “vođe iz Sarajeva i s Pala morati (...) naučiti suživotu”³³. Kontekst budućeg suživota u Bosni i Hercegovini postao je uslovljen ustavnim i *de facto* stanjem koje je gotovo potpuno izjelo državni suverenitet, pretvarajući Bosnu i Hercegovinu u taoca, umjesto u vrhovnog arbitra.

Međunarodna zajednica – stvarni suveren Bosne i Hercegovine

Dejtonski razmatrajući, bosanskohercegovački suverenitet tavorio je razdijeljen između dvaju entiteta i triju naroda, no ni to nije bilo sve. Unutar Federacije Bosne i Hercegovine moglo se govoriti i o trećem učesniku ovog procesa. Bez obzira na Vašingtonski sporazum, “Federacija je i dalje ostala jedino sredstvo kojim se Hrvati i Muslimani drže izvan ratnih sukoba”, odnosno ispod međusobnih saradnje i pritiska “još su vidljive i djeluju politike koje su vodile rat”³⁴. Uzimajući u obzir i odluku Visokog predstavnika međunarodne zajednice o statusu Brčkog, odnosno formiranje Distrikta, moglo bi se govoriti da u Bosni i Hercegovini, *de iure*, djeluju tri, *de facto* četiri, etnička i teritorijalna entiteta. Posmatrajući dejtonsku stvarnost iz diskursa njene republikanske prethodnice, neki autori su novonastalo državno uređenje tumačili kao nakazu,³⁵ dok su saučesnici procesa eufemizirano zaključili da novi ustav “nije uništio ideju cjelovite BiH već ju je samo pretvorio u proces i učinio neizvjesnom”³⁶. Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, prvi talas angažiranja međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini postao je vidljiv tek 1998. setom odluka Visokog predstavnika međunarodne zajednice Carlosa Westendorpa o državnim simbolima.

Uvodeći državnu platežnu valutu i nametnuvši odluku o državnoj zastavi i Zakon o himni, Westendorp će bosanskohercegovačku političku fiksiranost simbolički pokrenuti s mjesta. Kuriozitet njegove odluke o himni nalazio se u

---

³² Omerović 2011, 466.

³³ Chollet 2007, 370.

³⁴ Komšić 1996, 35.

³⁵ Redžić 2007.

³⁶ Komšić 1996, 35.

činjenici što je Bosna i Hercegovina, suštinski, dobila „pola himne“, odnosno glazbenu melodiju bez tekstualne osnove. Neverbalna forma himne bila je proizvod Westendorpovog zadovoljavanja dihotomnog političkog konteksta Bosne i Hercegovine. Bošnjaci i bosanski Hrvati su dobili himnu, a bosanski Srbi zadovoljštinu jer ista nema tekstualno-kohezivnu osnovu. Tako, umjesto simbola zajedništva, bosanskohercegovačka postdejtonska himna egzistira kao obična melodija, simbol i podsjetnik društvene podijeljenosti.³⁷ Ni pitanje zastave nije sretnije riješeno. Nametnuta državna zastava Bosne i Hercegovine, izuzev “trokuta” koji simbolizira teritorijalni oblik države, dodatno uokviruje paradoksalnost postdejtonske države.³⁸ Odlučujući o zastavi i himni, Visoki predstavnik međunarodne zajednice je, djelujući u formalnom kohezivnom pravcu, svojim nedovršenim odlukama, zapravo, učvrstio očitu društvenu podijeljenost. Djelujući kroz Ustavni sud Bosne i Hercegovine, kao drugo krilo utjecaja međunarodne zajednice, ova institucija iste godine kada i Westendorp rješava pitanje (ne)saglasnosti entitetskih ustava s Ustavom Bosne i Hercegovine. Kroz meritum odluke propitivano je definiranje termina “granica” i “razgraničenje” (mišljeno između dvaju stranih država i dvaju unutrašnjih entiteta).

Zaključeno je da se termin “granica” striktno odnosi “na državne granice Bosne i Hercegovine, a unutar Bosne i Hercegovine radi se o liniji razgraničenja između dva entiteta”³⁹. Istom odlukom Ustavni sud Bosne i Hercegovine precizirao je da “jedino Bosna i Hercegovina nastavlja pravo postojanja kao država”, dok se njeni entiteti imaju (samo)razumijevati “kao sastavni dijelovi Bosne i Hercegovine”⁴⁰. Generalno govoreći, prve poslijeratne godine bile su pod velikim utjecajem ratnog rukovodstva entiteta Republika srpska, zbog čega se uplitanje međunarodne zajednice svodilo na usmjeravanje srpskog nezadovoljstva unutar a ne izvan države. Da bi se akteri rata prisilili na nužnost saradnje u miru, bile su neophodne državne institucije koje su, uz manje ili više presudnu ulogu međunarodne zajednice, formirane početkom 21. stoljeća. Već 2000. formirana je Državna granična služba Bosne

---

³⁷ Kolst 2006.

³⁸ “Može se tvrditi da je Westendorpovo rješenje, zapravo, išlo na ruku srpskom vodstvu u Banja Luci. Lideri bosanskih Srba žele da umanje značaj Bosne i Hercegovine kao jedinstvene, ujedinjene i održive države, a umjesto toga jačaju, koliko je god to moguće, status dva entiteta od kojih je ona sačinjena. Neobična državna zastava Bosne i Hercegovine, koju je nametnuo stranac i koju svako, čak i muslimani, teško da osjećaju kao svoju, upravo dobro služi toj svrsi. Dan nakon usvajanja bosanske zastave, jedna grupa bosanskih intelektualaca, predvođena uglednim anti-nacionalističkim filozofom Muhamedom Filipovićem, potpisala je kolektivno pismo u kojem proglašavaju nametnutu zastavu ‘posljednjim činom ubijanja države.’” (Kolst 2004, 196)

³⁹ Bakšić-Muftić 2005, 77–78.

⁴⁰ Isto, 79–80.

i Hercegovine – sa zadatkom da od entitetskih policija preuzme gospodarenje državnom granicom,⁴¹ da bi iste godine bio osnovan i Sud Bosne i Hercegovine s nadležnostima nad oba entiteta i Distrikom Brčko.⁴² Uz formiranje Tužilaštva Bosne i Hercegovine (2002.) cijeli proces stremio je stvaranju “samoodrživih državnih institucija koje mogu preživjeti povlačenje strane pomoći”⁴³. No, kuda su, zapravo, vodile preduzete reforme? Kako su shodno Ustavu Bosne i Hercegovine sve državne institucije bile podložne matrici etničke i entitetske diobe i kontrole, istovremeni proces izgradnje državnih organa pratila je i nevolja njihovog funkcionalnog obesmišljavanja. Odnosno, kako gradnja države nije bila popraćena revitalizacijom postojećeg ili izgradnjom novog bosanskohercegovačkog društva, postavljeno je pitanje “može li se stabilnost dugoročno održati bez uspostave demosa i svih institucija koje pripadaju demosu”⁴⁴? Svako postojanje političkog sistema, pa i države, kojem se opire njegovo društvo dugoročno nije imalo perspektivu, jer se formalnim okvirom nije mogla nadomjestiti unutrašnja praznina. Uopćeno govoreći, politički akteri bosanskohercegovačke zbilje, predstavnici međunarodne zajednice i domaćih vlasti kroz sistemsko neprovođenje Aneksa VII. Dejtonskog mirovnog sporazuma oduzeli su reintegracijski kapacitet Bosni i Hercegovini. A snage NATO-a su u iz pozicije sile za provođenje Aneksa VII. više poslužile kao podrška konzerviranju postojećeg stanja. Ispod svih domaćih i međunarodnih pojava politika i narativa o teritorijalnom integritetu i suverenitetu Bosne i Hercegovine, suštinski su i dalje strujale dogovorne politike podjele teritorije, društva i vlasti s početka 90-ih godina 20. stoljeća.

Kao zamjenski postupak za reintegraciju društva, Bosna i Hercegovina uvedena je u beskrajn proces ustavnih apelacija, tužbi, žalbi i odluka Visokog predstavnika međunarodne zajednice o izjednačavanju konstitutivnih naroda, zapravo izmišljenog prizorišta nepostojeće stvarnosti. Primjer ovakvog narativa jeste i odluka entiteta u Bosni i Hercegovini da, tokom 2001. i 2002., odbiju priznati konstitutivnost svih bosanskohercegovačkih naroda na svojim teritorijama, što je za sobom povuklo nametanje odluke Visokog predstavnika međunarodne zajednice. Prema nametnutim ustavnim amandmanima, oba bosanskohercegovačka entiteta pripadaju svim konstitutivnim narodima Bosne i Hercegovine, što se može tumačiti i kao pravna distorzija obrnutih društvenih realiteta. Praktično, radilo se o ustavnom uspostavljanju “multietničkih entiteta”, što je “*contradictio in adjecto*, jer na taj način stvaramo raniju (multietničku) Bosnu i Hercegovinu ali na mnogo nižoj

---

⁴¹ Kržalić 2011.

⁴² “Odluka Visokog predstavnika” 2002.

⁴³ Fukuyama 2005, 120.

⁴⁴ Jović 2003a, 49.

razini”⁴⁵. Kao jedini stvarni suveren na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, Visoki predstavnik međunarodne zajednice raspolagao je moći za provođenje vlastitih odluka no, kao i u slučaju neprovođenja Aneksa VII., cilj njihovih donošenja nije bio promijeniti suštinu, već zadovoljiti legislativnu formu.

U istom svjetlu funkcionirale su i odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Svojim presudama o uvođenju ili kršenju prava konstitutivnih naroda na različitim dijelovima etnički razdijeljene Bosne i Hercegovine vršio je simboličko potiranje stvarnosti. Odlukom iz februara 2004., poništavajući prefiks “srpski” u imenima nekolicine bosanskohercegovačkih gradova, Ustavni sud Bosne i Hercegovine vršio je leksičko amortiziranje etničkog čišćenja, uzgred konstatirajući “da se gradovi i opštine, o kojima je riječ, nalaze na teritoriji Republike Srpske i da su sada nastanjeni većinskim stanovništvom srpske nacionalnosti”⁴⁶. To je podrazumijevalo da promjena imena neće rezultirati promjenom stvarnosti. Postupajući na etnički balansirani način isti sud će, nekoliko godina poslije, izbaciti i prefiks “bosanski” iz imena gradova Bosanski Šamac, Bosanski Novi, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, poništavajući smisao svoje prethodne, prvobitne odluke. Ne dozvoljavajući da bosanski gradovi imaju srpski etnički prefiks, Ustavni sud Bosne i Hercegovine pronalazi „pravno“ uporište da i prefiks državnog imena protjera iz bosanskih gradova. Slični problemi imali su raznovrsnu pojavnost u entitetu Republika srpska kroz odbijanje knjiženja perspektivne vojne imovine na Bosnu i Hercegovinu, odnosno pokušaj da se kroz Zakon o javnoj imovini Republike srpske ovlada bosanskohercegovačkom državnom imovinom smještenom u ovom entitetu.⁴⁷

Od 2012. do 2022. donijet je veliki broj odluka Visokog predstavnika međunarodne zajednice, Ustavnog suda Bosne i Hercegovine i Skupštine Republike srpske o vlasništvu nad državnom imovinom koja se dvije decenije premeće između Bosne i Hercegovine i njenog entiteta. U dosadašnjoj praksi, pravni argumenti nisu imali primat naspram opipljivog suvereniteta entiteta Republika srpska koja se, prema ostalim instancama moći u Bosni i Hercegovini, postavljala kao faktička (polu)država. Sažeto govoreći, odlukama Visokog predstavnika međunarodne zajednice, kao i presudama Ustavnog suda Bosne i Hercegovine nije nadoknađivana ili mijenjana stvarnost, već dovođena u sklad s Dejtonskim mirovnim sporazumom koji, osim osiguranja mira, nije ispunio vlastito slovo.⁴⁸ Mir u Bosni i Hercegovini podrazumijevao je sigurnost Srednje i Zapadne Evrope, što se može smatrati

---

⁴⁵ Duvnjak 2004, 35–36.

⁴⁶ Simović, M. N. i Simović, M. 2020, 74.

⁴⁷ *Odluka o dopustivosti i meritumu* 2022.

⁴⁸ Sadiković, E. 2014.

povodom intervencije međunarodne zajednice u izgradnju bosanskohercegovačkog pravnog i sigurnosnog sektora, kao i potrebom za onemogućavanjem stvaranja čistih muslimanskih i pravoslavnih državnica na ovom prostoru.

Odluka Visokog predstavnika međunarodne zajednice o strukturiranju Obavještajno-sigurnosne agencije Bosne i Hercegovine (mart, 2004.), kao i “uputa” nadležnim entitetskim vlastima za formiranje Visokog sudskog i tužilačkog vijeća, prevashodno su pripadale široj interesnoj politici donosilaca odluke, pa tek sporedno suverenitetskom *statebuildingu*. Istini za volju većina državnih institucija, posebno iz oblasti pravosuđa i policijskih poslova, od formiranja do danas podlijegale su snažnom utjecaju nekolicine država međunarodne zajednice, u strukturalnom i funkcionalnom smislu. Kreirajući formu bosanskohercegovačkih institucija, donoseći brojne zakone i praktična rješenja, međunarodna zajednica u Bosni i Hercegovini nije (samo) osiguravala vlastiti interes, već je i gradila funkcionalnost države prebacujući odgovornost sa sebe na domaće političke aktore. U tom svjetlu treba posmatrati i odluke o finalizaciji sigurnosnog sistema u Bosni i Hercegovini (2004–2008.), kada Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine donosi Zakon o državnoj agenciji za istrage i zaštitu te Zakon o odbrani Bosne i Hercegovine.⁴⁹ Posljednje dvije bosanskohercegovačke državne institucije bile su dio velikog međunarodnog paketa reforme vojske i policije, koje su zasebna entitetska tijela trebala smjestiti unutar sistema organske podijeljenosti.

Jedinstvena, trodijelna Bosna i Hercegovina

Problem s novoformiranim državnim institucijama bio je, kao i kod svih prethodnih slučajeva, u etničkom i entitetskom modelu njihovog popunjavanja i funkcioniranja, što je, praktično, širilo entitetske nadležnosti u državne okvire. Policijska reforma skončala je formom ustanovljavanja Direkcije za koordinaciju policijskih tijela Bosne i Hercegovine, kao koordinacijskog tijela bez zbiljske vlasti, dok formiranjem svojih Oružanih snaga Bosna i Hercegovina nije postala “vojno osigurana demokracija”⁵⁰. Oružje je razdijeljeno među trima pješadijskim jedinicama, smještenim po etničkom principu (Banja Luka, Čapljina i Tuzla), odnosno dvjema taktičkim (Sarajevo i Banja Luka), dok je mogućnost njihovog djelovanja upitna čak i u slučaju

---

⁴⁹ Kržalić 2011.

⁵⁰ Beck 2001, 131.

prirodnih nesreća.⁵¹ Usvojeni okvir vojnog “zajedništva” slikovita je organska podijeljenost u cilju očuvanja mira i zajedničke kontrole etničkih oružanih kapaciteta. Ovako formirane institucije Bosne i Hercegovine doprinose oksimoronu ukupne (post)dejtonske državne strukture u kojoj se slovo Ustava i brojnih zakona sudara sa suprotnim društvenim i suverenitetskim realitetima. Konstitutivnost u Ustavu Bosne i Hercegovine sreće se s aparthejdom i izdvajanjem na terenu, državne institucije po slovu zakona u biti funkcioniraju kao “zajedničke” u realitetu, odnosno ustavno cjelovita država u potpunosti je podređena matrici njene podijeljenosti. Suverenitetski nefunkcionalnu, odnosno društveno razdijeljenu Bosnu i Hercegovinu snažno zagovara tzv. srpska politička elita, zalažući se za učvršćivanje trenutnog stanja, odumiranje države u korist entiteta. U odnosu na politiku bosanskih Srba iz devedesetih godina, razlika u stajalištima jeste stečeno iskustvo koje proizvodi drugačije istrajavanje na istim principima. Više se otvoreno ne traži nezavisna srpska država, niti se prijeti ratom, već se kroz stvaranje nefunkcionalnog, besmislenog državnog okvira čeka povoljan geopolitički kontekst koji bi obrisao granicu na Drini, odnosno načinio je po sredini Bosne i Hercegovine. Realna nedovoljnost ovakvih nastojanja jeste aktuelna slabost njihovog političkog zaleđa, s obzirom na to da, za sada, Rusija nema mogućnosti, a Srbija snage, da entitet Republika srpska pretvore u zajednički strateški profit. Drugačije govoreći, prodorom NATO saveza u Rumuniju, Bugarsku, Hrvatsku i Crnu Goru, rusofilski geostrateška i velikosrpska secesionistička politika postala je ograničena i pretvorena u introvertnu srpsku nacionalnu frustraciju. Međutim, oni vlastitu priliku strpljivo grade i čekaju, imajući za nju razumijevanja u nekim političkim krugovima SAD-a, Velike Britanije i Francuske uslijed čijih je „povijesnih razumijevanja“ velikosrpska politika višestruko postajala balkanska realnost.

S druge strane, hrvatski politički faktor danas se nalazi na političkim pozicijama kontinuiranog društvenog i teritorijalnog podvajanja unutar Federacije Bosne i Hercegovine, ponovo zahtijevajući reviziju ustavnog okvira koja bi im, praktično, omogućila novu formu negdašnje “Hrvatske republike Herceg – Bosna”. Odnos Bošnjaka i bosanskih Hrvata u Federaciji Bosne i Hercegovine jeste model hrvatskog samoizdvajanja kroz politički, privredni, obrazovni i industrijski sistem, u kojima i dalje egzistiraju ratni politički narativi o ponavljanju povijesti kao svojevrsne prijetnje. Ni u drugoj deceniji 21. stoljeća model postojanja Federacije Bosne i Hercegovine previše se ne razlikuje od njegovog ratnog okvira, kada je Franjo Tuđman savjetovao

---

⁵¹ Isti model podijeljenih resursa po teritorijalnom, u biti etničkom principu slijedi i Centralna banka Bosne i Hercegovine, koja svoj novac deponuje na tri mjesta s različitim etnički dominantnom strukturom.

da je “važno da mi sačuvamo ono što sam u početku kazao: Hrvatsku republiku u političkom i vojnom, ali ne isticati to političko”⁵². Ovakvim političkim djelovanjem oni su, zapravo, slijedili ključnu evropsku politiku koja se, do početka 1994., zalagala za tri etničke republike u Bosni i Hercegovini, odnosno podjelu po religijskim osnovama. Prividno se povlačeći pred američkom geostrateškom politikom, evropski donosioci odluka do danas su nastavili da, posredstvom Hrvatske i njihove ispostave u Bosni i Hercegovini, insistiraju na dodatnom ustavno-teritorijalnom raslojavanju Bosne i Hercegovine, prikrivajući svoje namjere izgovorima političkog funkcionalizma. Zbiljski, hrvatski politički i teritorijalni prostor u Bosni i Hercegovini egzistira u svom punom kapacitetu, profitirajući između dva produkta Zapada: islamofobije i muslimansko-pravoslavnog sukoba. Zahtjev hrvatske politike za ustavnom formalizacijom njihovog de facto statusa „trećeg entiteta“ unutar Bosne i Hercegovine samo je radikalni politički izraz osiguranja ukupnog ratnog profita, odnosno trasiranja budućnosti države ka njenoj sigurnoj podijeljenosti.

Naposljetku, Bošnjaci, treći bosanskohercegovački konstitutivni narod, danas sačinjavaju više od 51 % ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine. Tragajući za modelima prevazilaženja stanja u kojem, kao demografska većina, postaju uočljiva politička i teritorijalna manjina, Bošnjaci su upućeni na trpljenje postdejtonske nefunkcionalnosti jer je to, izuzev rata, jedini način preživljavanja njih i (njihove) države. Oni su jedini narod bez bliske političke i vojne zaleđine na ovim prostorima, pa je njihova egzistencija opiranje silnicama s istoka i zapada koje prema njima guraju Srbija, odnosno Hrvatska. Bošnjačke nade i razočarenja laviraju između snažnijeg i slabijeg prisustva Amerike koja, shodno geopolitičkim gibanjima, Bosnu i Hercegovinu odlučnije ili labavije održava u formi državne cjeline. Među Bošnjacima više nema jasne, posebno ne jedinstvene politike koja bi ih usmjeravala bilo ka unitarizmu ili etničkom podvajanju, pri čemu drugi glasovi dobijaju sve značajniju podršku. Uslijed ovakvih političkih tendencija u njihovom svjetonazoru država i politička nacija imaju sve skućenije okvire, pretvarajući se u prolegomenu njihovog prihvatanja političkih rješenja koji će im, na kraju, omogućiti tek puko preživljavanje. Kao i prilikom svakog prethodnog povijesnog iskušenja, Bošnjaci su i dalje razdijeljeni na više rukavaca koji ih, kao i njihove raznovrsne političke svjetonazore, pretvaraju u lagan politički plijen. Stiješnjeni u ustavnom modelu između dvaju etničkih secesionizma, Bošnjaci danas govore o potrebi promjene dejtonskog uređenja zemlje, nemajući jasan plan niti političko jedinstvo dostatno da poništi teritorijalne,

---

⁵² *Stenogram razgovora predsjednika Republike Hrvatske, Franje Tuđmana, sa Krešimirom Zubakom i delegacijom 1995.*

društvene i ustavne efekte rata. Moglo bi se i kazati da, nakon što su izgubili referendumsku državu, oni čuvaju nadu o njoj. Jednom od aktera povijesnog vremena činilo se da “u ovom kontekstu i omjeru političkih snaga, Bošnjacima ostaje da se sami bore za suverenu, cjelovitu, međunarodno priznatu (...) BiH”⁵³. Svi ostali su, praktično i simbolički, gotovo odustali. Očito je da su Bošnjaci prilično kasno uočili povijesnu štetu cjelokupnog pregovaračkog procesa, od Lisabona do Dejtona. Opravdavanje za svoje političke greške odlučili su potražiti prebacivanjem cjelokupne krivice na međunarodnu zajednicu i državne agresore. Takav stav prouzrokovao je političku introvertnost, kao i nemogućnost unutrašnje katarze, jer oni i dalje nevoljko uvažavaju činjenicu da su njihovi politički predstavnici prihvatili koncept podijeljene Bosne i Hercegovine koju oni danas konzumiraju. Drugačije rečeno, današnju zemlju ne prihvataju, a drugu ne mogu dobiti. Isporučujući krivicu svima, sebe su ostavili u okvirima političke nezrelosti. U odnosu na politiku iz 1992., Bošnjaci kasnog postdejtonskog vremena danas su vojno, politički i ustavno ograničeni u traženju političkog rješenja, zbog čega gube nadu u obnovu nekadašnje Bosne i Hercegovine, smatrajući da je sva bošnjačka patnja, praktično, dovedena u pitanje.

Dok god se Srbija i entitet Republika srpska nalaze u rusofilskoj centripetalnoj sili, dotle će Bosna i Hercegovina imati istovjetan politički okvir unutar kojeg će se Bošnjaci samorazumijevati kao američki saveznici u očuvanju vanjskih kontura bosanske države. Ipak nije jasno zašto Bošnjaci to uzimaju kao vlastiti sigurnosni ključ opstanka kada im je poznato da je upravo uz odobrenje Amerika legalizirana i sama Republika srpska. Drugim riječima, Bošnjaci su američki saveznici koliko mogu poslužiti za suzbijanje velikosrpskih i rusofilskih ambicija manjeg entiteta Republika srpska, baš kao što Republika srpska i „nevidljiva“ Herceg-Bosna imaju funkciju onemogućavanja unitarne Bosne i Hercegovine u čemu oni, svi skupa, isčitavaju formulu muslimanske političke dominacije. Ipak, s obzirom na snažne utjecaje Evrope, Rusije i Amerike na sva tri politička faktora u Bosni i Hercegovini, može se zaključiti da se na prostoru ove države vodi geopolitički *hladni rat* koji ovu zemlju čini suštinski podijeljenom na unutrašnjem i međunarodnom planu. U takvom kontekstu treba razumijevati i sporo kretanje Bosne i Hercegovine prema Evropskoj uniji koja predstavlja šahovsku partiju Zapada i Rusije u vlastitom zaleđu. Bosna i Hercegovina postaje politička Evropa u onoj mjeri u kojoj zapadna politika strahuje od ruskog naglog širenja. No i muslimansko, odnosno bošnjačko pitanje jednako je na tapetu briga zapadne politike koja je rješenje potražila u stalnoj tenziji između Bošnjaka i bosanskih Srba čime se poništavaju njihove političke energije.

---

⁵³ Duraković 2011, 52.

Svi politički narativi unutar bosanskohercegovačkog konteksta doživjeli su zbiljsko otriježnjenje nakon popisa stanovništva (2013.), kada je statistikom iskazan efekat rata, etničkih pregovora i procesa postdejtonske “izgradnje mira”. Ukazujući da u Federaciji Bosne i Hercegovine živi 70,4 % Bošnjaka, 22,4 % Hrvata i 3,6 % Srba, odnosno u Republici Srpskoj 81,5 % Srba, 14 % Bošnjaka i 2,4 % Hrvata,⁵⁴ popisom stanovništva glasno se kazalo ono što su već svi znali: Bosna i Hercegovina je društveno, teritorijalno i politički podijeljena zemlja. Rezultatima popisne statistike pojačani su konfederalistički i secesionistički narativi u Bosni i Hercegovini, čime je iznova pokazan raspon (ne)mogućnosti obnove nekadašnje unitarne države. Radilo se o političkim procesima za čiju se potpunu političku realizaciju, odlučilo sačekati buduća vremena i nove geopolitičke mogućnosti, što je Bosnu i Hercegovinu smjestilo u položaj opće neizvjesnosti. Uzimajući u obzir i činjenicu da su svi unutrašnji društveni i politički akteri svoje politike kontekstualizirali unutar regionalnih i svjetskih političkih narativa, došlo se do tačke kada su odijeljeni svjetovi bosanskohercegovačkog društva postali sadržina novog *Berlinskog zida* koji, u bosanskom epicentru, siječe evropske granice svjetskih religijskih i političkih razlika. U tom duhu treba sagledavati i činjenicu izostale ratifikacije državne granice između Bosne i Hercegovine i Srbije, odnosno Bosne i Hercegovine i Hrvatske, razumijevajući ovaj proces ne kao nedostatak pregovaračkog formaliteta već kao političku poruku. Od povlačenja Teodosijeve linije do Dejtonskog mirovnog sporazuma, granica između Bosne i Hercegovine i drugih svjetova nalazila se, uglavnom, na rijeci Drini. U pravnom smislu ona i danas tu postoji. Međutim, faktička granica političkih svjetonazora koji rade na nestanku Bosne i Hercegovine pomjerena je na svega nekoliko stotina metara iznad Sarajeva gdje počinje entitet Republika srpska, pravni dio Bosne i Hercegovine koji je izazvao njenu povijesnu destrukciju. Južni dio Bosne i Hercegovine i grad Mostar nose identičnu geografsku i političku poruku. U tako kompleksnom okruženju Bosna i Hercegovina, u pravnom smislu, nastavila je funkcionirati kao država, no, u zbiljskom, preostala je jedino kao političko poprište unutar kojeg je kapacitet bosanske samoodrživosti doveden do egzistencijalnog minimuma. Ne treba imati dilemu da će se proces redukcije Bosne i Hercegovine u njenom državnom i teritorijalnom kapacitetu nastaviti ali ne samo snagama izvana ili njihovim jatacima unutar ove zemlje, već i onima koji će, nominalno se zalažući za povijesno biće Bosne i Hercegovine, suštinski saučestvovati u njenom povijesnom koncu.

---

⁵⁴ *Popis 2013. u Bosni i Hercegovini.*

Literatura

1. Ademović, N. (2012) Značaj i metode tumačenja kroz praksu Ustavnog suda BiH. Zenica: Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici.
2. Bakšić-Muftić, J. (2005) Razumijevanje Dejtonskog ustava 10 godina kasnije. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, 42, 67–92.
3. Beck, U. (2001) Pronalaženje političkoga – prilog teoriji refleksivne modernizacije. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
4. Begić, I. K. (1998) Integrativni i dezintegrativni elementi ustava Bosne i Hercegovine. Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju, 1, 106–13.
5. Bojanić, P. (2007) Suverenost, pseudosuverenost, tutorat: Primer država bivše Jugoslavije. Filozofija i društvo, 18 (1), 141–49.
6. Chollet, D. (2007) Tajna povijest Dayton. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
7. Duraković, N. (2011) Prilog raspravi o ustavnim promjenama u Bosni i Hercegovini. Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture “Preporod”, br. 11, 49–56.
8. Duvnjak, N. (2004) Ogleđi o dejtonskoj Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
9. Fawn, R. i Richmond, P. O. (2009) De Facto States in the Balkans: Shared Governance versus Ethnic Sovereignty in Republika Srpska and Kosovo. Journal of intervention and statebuilding, 3 (2), 205–38.
10. Filandra, Š. (2004), Dayton ili Bosna. STATUS – Magazin za političku kulturu I društvena pitanja, br. 5, 59–61.
11. Fukuyama, F. (2005) Izgradnja države: Vlade i svjetski poredak. Zagreb: Izvori.
12. Hayden, M. R. (2005) Democracy without a Demos? The Bosnian Constitutional Experiment and the Intentional Construction of Nonfunctioning States. East European Politics and Societies, 19 (2), 226–59.
13. Jović, D. (2003) Kakva budućnost za Bosnu i Hercegovinu?. Srbija: Reč.
14. Jefferson, T. (1998) Sloboda i demokracija. Zagreb: Politička kultura.
15. Krasner, D. S. (2001) Abiding Sovereignty. International Political Science Review, 22 (3), 229–51.
16. Kolst, P. (2004) Državni simboli u novim državama: zakoni jedinstva i podjele. Prilozi, 33, 185–208.
17. Kolst, P. (2006) National symbols as signs of unity and division. Ethnic and Racial Studies, 29 (4), 9–12.
18. Komšić, I. (1996) Privid i realnost Daytonskog sporazuma. Erasmus – časopis za kulturu demokracije, 15, 33–36.
19. Kržalić, A. (2011) Pregled reforme sigurnosnog sektora u Bosni i Hercegovini: Sarajevo. Centar za sigurnosne studije.

20. Milićević, N. (1998) Ustavno uređenje i politička struktura Bosne i Hercegovine, *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, 1, 155–61.
21. Marković, G. (2009) Ustav Bosne i Hercegovine, 57–84. U: Gavrić, S., Banović, D. i Krause, C., ur. *Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine – izabrani aspekti*.
22. Nešković, R. (2013) Nedovršena država – politički sistem Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Fondacija Friedrich-Ebert-Stiftung. Marković 2009.
23. Omerović, E. (2011) Federacija Bosne i Hercegovine, 459–91. U: Banović, D. i Gavrić, S., ur., *Država, politika i društvo u Bosni i Hercegovini – Analiza postdejtonskog političkog sistema*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
24. Popis stanovništva u Bosni i Hercegovini. (2013), Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine
25. Prelot, M. (2002) *Političke institucije – Opća teorija političkih institucija*. Zagreb: Politička kultura.
26. Redžić, E. (2007) ZAVNOBiH – nedovršena istorija Bosne i Hercegovine, U: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a – zbornik radova*. Akademije nauka i umjetnosti BiH.
27. Sadiković, Ć. (1999) Federalizam u BiH. *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, 3-4, 155–64. Begić, I. K. 1998, 108–109.
28. Sadiković, E. (2014) *Evropa regija – Kohezijska politika Evropske unije i Zapadni Balkan*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.
29. Sadiković, E.. (2019) *Političke posljedice etničke federalizacije Bosne i Hercegovine*. CJP-Fondacija Centar za javno pravo.
30. Simović, M. N. i Simović, M. (2020) *Dejtonski mirovni sporazum u odlukama Ustavnog suda Bosne i Hercegovine*. *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvena teoriju*, 1 (2), 68–106.
31. Steiner, C. i Ademović, N. (2010) *Ustav Bosne i Hercegovine – komentar*. Sarajevo: “Fondacija Konrad Adenauer e. V”.
32. *Stenogram razgovora predsjednika Republike Hrvatske, Franje Tuđmana, sa Krešimirom Zubakom i delegacijom 1995*.
33. Supek, I. (1996) *Bh. mirovni sporazum je, na neki način, dopustio podjelu Bosne*. Sarajevo: ONASA.
34. Šarčević, E. (2008) *Dejtonski Ustav: karakteristike i problemi*. STATUS Magazin za političku kulturu i društvena pitanja, 153–68.

Prof. dr. Zijada Rahimić

Univerzitet u Sarajevu /University of Sarajevo

Ekonomski fakultet / School of Economics and Business

zijada.rahimic@efsa.unsa.ba

Mr. sc. Aida Omersoftić

Udruženje online edukatora, Sarajevo /

Association of Online Educators, Sarajevo

aomersoftic@yahoo.com

UDK / UDC 373.31(497.6 Sarajevo)

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 12. 11. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 06. 12. 2024.

**INTENZITET PRIMJENE KLJUČNIH ODREDNICA
TRANSFORMACIJSKOG LIDERSTVA DIREKTORA OSNOVNIH
ŠKOLA U KANTONU SARAJEVO**

**THE INTENSITY OF APPLICATION OF THE KEY
DETERMINANTS OF TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP OF
PRINCIPALS OF PRIMARY SCHOOLS IN SARAJEVO CANTON**

Sažetak

Dinamika, neizvjesnost i nepredvidivost promjena je prisutna u svim društvenim sferama, pa tako i u sektoru obrazovanja. Za kreiranje inovativne školske klime u skladu sa promjenama okruženja ključnom se smatra pozicija direktora škole. Transformacijski leadership stil je prepoznat kao stil koji omogućava razvoj kapaciteta, posvećenost i uključenost nastavnika u proces inovativnog rada u smjeru ispunjavanja postavljenih ciljeva škole. Teorijska i empirijska istraživanja dokazuju da ovaj stil vođenja u školama doprinosi osnaživanju nastavnika u primjenjivanju inovativnih praksi i kreiranju inovativne škole. Posebno se naglašavaju faktori izgradnja vizije, individualna pažnja i intelektualna stimulacija kojima transformacijski lideri motivišu, inspirišu, podstiču i stimulišu nastavnike u intelektualnom radu. Ovaj rad istražuje prisutnost transformacijskog liderstva direktora osnovnih škola u Kantonu Sarajevo. Na uzorku od 675 nastavnika iz 30 osnovnih škola u ovom radu se kvantitativnom istraživačkom metodom ispituje da li je i u kojoj mjeri zastupljeno transformacijsko liderstvo direktora. Rezultati dobijeni na temelju percepcija nastavnika o vodstvu njihovih direktora pokazuju visok nivo prisustva elemenata transformacijskog liderstva: izgradnje vizije, pojedinačne pažnje i intelektualne stimulacije. Visok nivo procjene nastavnika ukazuje na spremnost direktora na inovativni rad ali i nastavničko prihvatanje zajedničke vizije

i intelektualno usavršavanje u radu u učionici. Statistički značajne razlike u odnosu prema varijablama: spol, dob, nivo obrazovanja, nastavno područje i godine rada u školi dodatno objašnjavaju nastavničke percepcije transformacijskog ponašanja direktora. Nastavničko prihvatanje promjene koju direktor inicira upućuje na potrebu sistemske edukacije direktora iz oblasti obrazovnog menadžmenta, posebno oblasti vođenja.

Ključne riječi: *promjene u obrazovanju, transformacijsko liderstvo, ključne odrednice, nastavnici, edukacija direktora*

Summary

Dynamics, uncertainty and unpredictability of change are present in all social spheres, including in the education sector. The position of the school director is considered crucial for creating an innovative school climate in accordance with environmental changes. The transformational leadership style is recognized as a style that enables capacity development, dedication and involvement of teachers in the process of innovative work in the direction of fulfilling the set goals of the school. Theoretical and empirical research proves that this leadership style in schools contributes to the empowerment of teachers in the application of innovative practices and the creation of an innovative school. Special emphasis is placed on the factors of building a vision, individual attention and intellectual stimulation by which transformational leaders motivate, inspire, encourage and stimulate teachers in intellectual work. This paper investigates the presence of the transformational leadership of primary schools principals in Sarajevo Canton. Using a sample of 675 teachers from 30 elementary schools, this paper examines whether and to what extent the principal's transformational leadership is represented using a quantitative research method. The results obtained on the basis of teachers' perceptions of the leadership of their principals show a high level of the presence of elements of transformational leadership: vision building, individual attention and intellectual stimulation. A high level of teacher evaluation indicates the director's readiness for innovative work, teachers' acceptance of a common vision and intellectual improvement in classroom work. Statistically significant differences in relation to the variables: gender, age, level of professional education, teaching area and years of work at the school, additionally explain the teachers' perceptions of the principal's transformational behavior. The teachers' acceptance of the change initiated by the director points to the need for systematic education of directors in the field of educational management, especially in the field of leadership.

Key words: *changes in education, transformational leadership, key determinants, teachers, principal's education*

1. Uvod

U dinamičnom, turbulentnom i prilično neizvjesnom društvenom kontekstu uzrokovanom tehnološkim, tehničkim, informatičkim i informacionim promjenama, škola kao društvena organizacija treba i mora da se mijenja u skladu sa promjenama u okruženju (Stoll i Fink, 2000). Tako složen proces zahtijeva brzu i efikasnu intervenciju u školama, decentralizaciju upravljanja, jačanje uloge direktora kroz autonomiju u odlučivanju i primjenu adekvatnog leadership stila u pravcu izgradnje inovativne škole.

Promjene u obrazovanju se odnose na sve nivoe a posebno na školu i učionicu. Uvjet za implementaciju promjena je razumijevanje promjene i načina, odnosno mogućnosti njihovog provođenja u školi kao profesionalnoj organizaciji. To neće biti moguće bez utemeljenja obrazovnog menadžmenta, bitne inovacije u 20. vijeku koja već decenijama zauzima značajno mjesto u savremenim naučnim istraživanjima. Posmatrano iz ugla obrazovnog menadžmenta, potrebna je transformacija škole u učeću organizaciju te jačanje uloge direktora i nastavnika kao vođe. Direktor kao lider bi trebao da inspiriše nastavnike i da ih vodi kroz proces promjena na nivou škole, a nastavnici bi trebali da preuzimaju lidersku ulogu u učionici.

Rezultati brojnih istraživanja (Leithwood, 2006, Hoy i dr. 2013, Kurian i dr. 2024) utvrđuju da je transformacijsko liderstvo najprihvatljiviji leadership stil koji može osigurati poticanje promjene kod nastavnika. Prema autorima Šehić i Penava (2007) vjerovatnije je da će transformacijski stil vođenja biti važan i dominantan u nestabilnom okruženju kojeg karakterišu povećane potrebe za promjenom. S obzirom da je Bosna i Hercegovina u procesu tranzicije i da se reforme provode bez sistemskih priprema, pred direktore škola postavljaju se veoma zahtjevni i odgovorni zadaci. Stoga je cilj ovog istraživanja bio ispitati prisustvo transformacijskog liderstva direktora osnovnih škola Kantona Sarajevo. Na temelju percepcije nastavnika o direktorovom stilu vođenja cilj je utvrditi da li direktori u svom radu primjenjuju ponašanja koja koreliraju s faktorima transformacijskog liderstva: izgradnja vizije, pojedinačna pažnja i intelektualna stimulacija.

Imajući u vidu definisani predmet i cilj istraživanja, nakon što se predstavi teorijski okvir transformacijskog stila vođenja, fokus trećeg dijela rada je na prikazu rezultata empirijskog istraživanja.

2. Teorijski okvir

Usljed pritiska na škole da se implementira inovacija u radu, pozicija i uloga direktora postala je zahtjevnija a samim tim i kompleksnija. U posljednjih par decenija škola prolazi kroz proces transformacije iz tradicionalne u profesionalnu organizaciju, koji je istovremeno praćen promjenom upravljačke uloge direktora. Direktor škole treba biti više lider ukoliko želi da inspiriše i pokrene nastavnike za promjene i inovativni način rada. Nakon što instrukcijsko liderstvo nije uspjelo upotrebom pedagoških i metodičkih inovativnih praksi obezbijediti prihvatanje i provođenje promjena kod nastavnika, uslijedila su brojna istraživanja stilova liderstva. Leithwood (1993) i Sweeney (1982) su u svojim istraživanjima ustanovili da je stil vođenja direktora presudan za izgradnju efektivne i efikasne škole. Direktori mogu demonstrirati vodstvo na način da podržavaju i podstiču nastavnike u sticanju novih i poboljšanju postojećih znanja i kompetencija, te u osnaživanju njihove liderske uloge u učionici. To je jedan od načina na koji direktori postižu veću posvećenost i predanost nastavnika u svim procesima restrukturiranja škole. Pretpostavlja se da transformacijski stil podržava nastavnike u individualnom radu i oni postižu maksimalni učinak u inovativnim praksama.

2.1. Ključna razmatranja transformacijskog liderstva

Kao koncept, transformacijsko liderstvo je privuklo pažnju javnosti kroz radove Bernarda Burns-a iz 1978. godine koji je isticao da je transformacijski lider fokusiran na promjene, te je stoga u stanju da transformiše i druge unutar organizacije i motiviše ih na više ciljeve. Bass je 1985. godine produžio rad Burns-a, objašnjavajući psihološke mehanizme koji leže u osnovi transformacijskog liderstva, tako što transformacijski lideri pretvaraju sljedbenike u učenike a potom ih razvijaju u vođe. Bass (1990) je ustanovio da transformacijski lideri podižu interes sljedbenika prema Maslowljevoj hijerarhiji potreba (Maslov, 1954, u Rahimić i dr. 2020) ka potrebama za uspjehom i samopotvrđivanjem u odnosu na potrebe za bezbjednošću i sigurnošću. Na taj način se pokreću da prevazilaze svoje sopstvene mogućnosti za dobrobit ciljeva zajednice kojoj pripadaju (Menon, 2024).

Nekoliko je ključnih razloga koji postavljaju temelj transformacijskog liderstva. Prije svega, lider se ne zadovoljava održavanjem postojećeg stanja nego je spreman preuzeti rizik kako bi pružio poticaj za promjenu inovacije (Bass et al., 2003). Kada lider shvata da je promjena suštinski dio organizacije tada je njegova uloga integrisana u uspješno vodstvo. Fullan (2009) tvrdi da što društvo postaje više složenije vodstvo mora postati sofisticiranije i

podložnije promjenama. Drugi razlog je da jake transformacijske vođe uspijevaju motivirati sljedbenike da postignu rezultate koji su viši od onoga što su smatrali da mogu postići. Bass (1998) ističe da su poštovanje i motivacijsko okruženje ključni faktori povećanja produktivnosti i stvaranja osjećaja vrijednosti i podrške među osobljem. Konačno, transformacijske vođe izražavaju poštovanje i osjećaju brigu za svoje sljedbenike te povećavaju organizacijsku predanost svih članova, sposobnost i angažman u postizanju ciljeva.

2.2. Pojedinačni faktori transformacijskog liderstva

Prema Bassu (1985) komponente transformacijskog liderstva su idealizirani uticaj, inspirativna motivacija, pružanje intelektualne stimulacije i individualno razmatranje. Vremenom se Bassov model transformacijskog liderstva dodatno razvio i sve više se koristio u obrazovnim institucijama u periodu reformi škole s ciljem razvoja kapaciteta i veće motivisanosti nastavnika u školi.

Na temelju istraživanja autora (Day et al., 2000; Geijsel et al., 2001; Stewart, 2006, Litz, 2017, u Alsaedi et al., 2013) zaključuje se da su transformacijski modeli organizacijskog učenja i liderstva upravo oni koji su potrebni obrazovnim sistemima za prosperitet u savremenom globalnom svijetu. Kao rezultat toga utvrđena su i ponašanja direktora koja su u skladu sa trendovima u obrazovnim reformama (Hallinger, 2003). Leithwood i Jantzi (1999) su dodatno proizveli dimenzije transformacijskog liderstva, prema kojima se smatra da je ponašanje transformacijskog lidera u skladu sa obrazovnim kontekstom. Njihove studije su napravile razliku između tri specifične dimenzije transformacijskog liderstva u školi: *izgradnja vizije*, koja se odnosi na razvoj zajedničke vizije, ciljeva i prioriteta; *pojedinačna pažnja*, koja uključuje brigu o osjećajima i potrebama pojedinačnih nastavnika i *intelektualna stimulacija*, koja uključuje podršku profesionalnom razvoju nastavnika i konstantno poticanje nastavnika da preispitaju svoje znanje i svakodnevnu praksu (Geijsel et al., 2009). Predstavljena podjela ponašanja transformacijskih lidera uobličena u faktore je pogodna za istraživanje zastupljenosti transformacijskog liderstva kod direktora osnovnih škola Kantona Sarajevo.

3. Empirijsko istraživanje

U skladu sa definisanim problemom i ciljem istraživanja postavljena su istraživačka pitanja i to:

1. Primjenjuju li direktori osnovnih škola Kantona Sarajevo transformacijski stil vođenja?
2. Da li nezavisne varijable imaju efekat na nivo prisutnosti transformacijskog liderstva direktora škole?

Na temelju zadataka i ciljeva istraživanja definisane su sljedeće hipoteze:

- *Ne postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika o zastupljenosti transformacijskog liderstva kod direktora osnovnih škola.*
- *Ne postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika o zastupljenosti transformacijskog liderstva u odnosu prema pomoćnim varijablama (spol, dob, stepen obrazovanja, nastavno područje, godine radnog iskustva u školi, godine iskustva sa direktorom kao i forma i tip škole).*

3.1. Metodologija istraživanja

Istraživanje je provedeno u osnovnim školama Kantona Sarajevo. Uzorak je stratifikovanog, slučajnog karaktera. Prilikom odabira škola korišten je internalni metod. Kvantitativnom istraživačkom metodom, anketiranja - neeksperimentalnom varijantom koja je primijenjena kao tipično terensko istraživanje uz pomoć instrumenta ispitani su stavovi nastavnika o transformacijskom stilu vođenja direktora njihovih škola.

Na području Bosne i Hercegovine nisu pronađena istraživanja iz ove oblasti, tako da nije bilo mogućnosti izbora mjernog instrumenta. Zbog toga su izabrani već dostupni upitnici, koje su koristili Geijsel et al. (2001, 2009) u nizozemskom obrazovnom sistemu. Skala sa ukupno 18 tvrdnji koja procjenjuje faktore transformacijskog liderstva direktora škole je prevedena i prilagođena obrazovnom sistemu u Kantonu Sarajevo. Skala razmatra percepcije nastavnika o: a) izgradnji vizije (5 tvrdnji), b) pojedinačnoj pažnji (5 tvrdnji) i c) intelektualnoj stimulaciji (8 tvrdnji).

3.2. Uzorak istraživanja

Istraživanjem je obuhvaćeno 675 nastavnika iz 30 osnovnih škola Kantona Sarajevo. Karakteristike nastavnika su prikazane u Tabeli 1, a karakteristike škola u Tabeli 2. Upitnik koji je ponuđen nastavnicima sastojao se iz dva dijela. U prvom dijelu upitnika su nastavnici upisivali svoje podatke o spolu, dobi, nivou obrazovanja, nastavnom području, karakteristikama škole, tipu, vrsti i formi škole. Drugi dio se odnosio na različite dimenzije transformacijskog liderstva (izjave koje se odnose na izgradnju vizije, pojedinačnu pažnju i intelektualnu stimulaciju). Odgovori su rangirani od 0-4, gdje veći broj označava viši nivo saglasnosti sa određenom izjavom.

Tabela 1. Struktura uzorka nastavnika

	nastavnici					
spol	muškarci			žene		
	139			536		
starost	do 35		35-50		preko 50	
	192		365		118	
stepen obrazovanja	mr i dr		VŠS		VSS	
	46		132		497	
nastavno područje	jezičko	prirodno-matematičko	društveno	kulturno-sportsko	tehničko-informatičko	ostalo
	188	117	86	68	79	137
godine iskustva u školi	1-9		10-19		preko 20	
	219		259		197	
godine iskustva sa direktorom	1-5		6-10		preko 10	
	287		221		167	

Izvor: rad autora

Kao što je vidljivo iz Tabele 1, u uzorku dominiraju žene (79,4%), dok su muškarci zastupljeni sa 20,6 %. Ovaj omjer približno oslikava spolnu strukturu nastavnika u Kantonu Sarajevo (Zavod za planiranje razvoja KS, 2024). U pogledu starosti nastavnika, 54% nastavnika je između 35-50 godina što je obećavajući podatak za inovativniji rad i prihvatanje promjena (Moolenaar i dr., 2010). Kada se posmatra stepen obrazovanja, većina nastavnika ima visoku stručnu spremu (74%), višu školsku spremu imaju 132 nastavnika ili 19,50 % ali je značajan i postotak nastavnika koji imaju naučni

stepen magistra ili doktora nauka, 46 nastavnika odnosno 6,5%. S obzirom na nastavnu oblast, jezičko područje obuhvata najveći broj nastavnika (28%), razredna nastava 20,3% nastavnika, dok najmanji postotak čine nastavnici kulturno-sportskog područja (10%). U pogledu godina iskustva u školi, najveći postotak imaju nastavnici koji rade od 10-19 godina i to je 38%, nešto niži postotak je kod nastavnika koji rade između 1-9 godina (32,5%) i najmanji postotak čine nastavnici preko 20 godina rada u školi (29%). Na temelju analize podataka može se primijetiti povećanje broj mlađih nastavnika u školi što je značajno u ovom promijenjenom kontekstu. Prema godinama iskustva rada sa aktuelnim direktorom najveći postotak nastavnika (42,5%) saraduje 1-5 godina. I ovaj podatak ukazuje na podmlađenost nastavnika u školi ali i objašnjava česte smjene direktora uslijed ograničenih mandata. Škole, čiji su nastavnici učestvovali u istraživanju predstavljaju nezavisne varijable i biće od značaja kod statističkih mjerenja.

Tabela 2. Karakteristike škola

urbana	ruralna urbano	ruralna
18	2	10
državna		privatna
28		2
redovna	muzička	specijalna
26	1	3

Izvor: rad autora

Istraživanjem je obuhvaćeno 28 državnih i 2 privatne škole. S obzirom na područje, urbanih škola ima 18, ruralnih 10 a ruralno-urbanih 2. Zastupljenost redovnih škola je 26, specijalne su 3 i jedna je muzička škola. Ovaj poredak odražava strukturu škola po vrstama na području Kantona Sarajevo (MOKS, 2024).

Tabela 3. Deskriptivna statistika vrijednosti skala korištenih u istraživanju

Varijable	Broj ispitani ka	Aritm. sredina	S.D.	Medi an	Min	Max	Skew	Kurtosi s	Alfa Cronba ch	Broj čestica
Izgradnja vizije	674	3.58	0.54	3.8	0.8	4	-1.57	2.39	0.91	5
Pojedinačna pažnja	675	3.57	0.54	3.8	0	4	-1.57	3.39	0.86	5
Intelektualna stimulacija	675	3.58	0.53	3.86	0.86	4	-1.43	2.13	0.94	8

Izvor: rad autora

Kao što je vidljivo iz tabele 3 koja daje prikaz deskriptivnih vrijednosti skala koje su korištene za utvrđivanje prisustva faktora transformacijskog liderstva direktora, vrijednosti aritmetičkih sredina sva tri faktora transformacijskog liderstva su skoro identično visoke. To upućuje na visok stepen slaganja nastavnika sa tvrdnjama koje su mjerile prisustvo transformacijskog stila vođenja. Utvrđeno je da distribucija dobivenih vrijednosti na sve tri skale statistički značajno odstupa od normalne distribucije. Transformacijski stil vođenja izmjeren Kolmogorov - Smirnovim testom iznosi KS test = 0.34, $p > 0,00$. Također, iz tabele 3 je vidljivo da je mjera unutrašnje pouzdanosti, Alfa Cronbahov test kod varijabli zadovoljavajući.

3.3. Analiza rezultata istraživanja

Za provjeru hipoteza i odgovor na postavljena istraživačka pitanja potrebno je, kao prvo predstaviti indikatore varijabli sa izmjerenim aritmetičkim sredinama i standardnim devijacijama u pogledu slaganja nastavnika sa tvrdnjama koje mjere faktore transformacijskog liderstva direktora.

Tabela 4. Indikatori varijabli sa aritmetičkim sredinama i standardnim devijacijama

Br.	Izgradnja vizije	M	Sd
1	Govori eksplicitno o ciljevima škole tokom procesa donošenja odluka.	3.577	0.612
2	Objašnjava vezu između vizije škole i inicijativa relevantnih institucija iz okruženja (općina, ministarstvo, vlada).	3.547	0.639
3	Razgovara o posljedicama vizije škole za svakodnevnu praksu.	3.566	0.622
4	Koristi svaki trenutak da podijeli viziju škole sa nastavnicima.	3.568	0.676
5	Kada razgovara o trenutnim problemima s kojima se škola suočava, viziju škole usklađuje sa ciljevima za budućnost.	3.653	0.574
	Pojedinačna pažnja		
1	Uzima mišljenja pojedinačnih nastavnika za ozbiljno.	3.447	0.745
2	Pažljivo sluša ideje i sugestije članova nastavničkog vijeća.	3.479	0.756
3	Obraća pažnju na probleme s kojima se nastavnici suočavaju kada implementiraju inovaciju.	3.619	0.585
4	Pokazuje da cijeni kada nastavnik preuzme inicijativu da poboljša obrazovanje.	3.732	0.531
5	Pomaže nastavnicima da govore o svojim osjećajima.	3.550	0.692
	Intelektualna stimulacija		
1	Ohrabruje nastavnike da eksperimentišu sa novim metodičko-didaktičkim strategijama.	3.622	0.588
2	Uključuje nastavnike u stalnu diskusiju o njihovim vlastitim profesionalnim ciljevima.	3.515	0.671
3	Ohrabruje nastavnike da isprobaju nove strategije koje se slažu sa njihovim ličnim afinitetima.	3.586	0.614

4	Pomaže nastavnicima da razmisle o novim iskustvima.	3.607	0.577
5	Motiviše nastavnike da razgovaraju o novim informacijama i idejama koje su relevantne za razvoj škole.	3.640	0.559
6	Stimuliše nastavnike da stalno razmišljaju kako da poboljšaju školu.	3.607	0.644
7	Nudi dovoljno mogućnosti za profesionalni razvoj nastavnika.	3.507	0.696
8	Pomaže nastavnicima da razgovaraju i objasne svoje lične stavove o obrazovanju.	3.572	0.700

Izvor: rad autora

Vidljivo je da su procjene nastavnika o svim tvrdnjama transformacijskog leadership stila direktora veoma visoke što ukazuje da nastavnici direktore svojih škola procjenjuju kao transformacijske lidere. Analizom prosječnih vrijednosti na pojedinim tvrdnjama možemo uočiti da su nešto višim u odnosu na ostale procijenjene tvrdnje varijable intelektualna stimulacija *Motiviše nastavnike da razgovaraju o novim informacijama i idejama koje su relevantne za razvoj škole (3.64)* i *Stimuliše nastavnike da stalno razmišljaju kako da poboljšaju školu (3.60)*. Intelektualna stimulacija mjeri stepen do kojeg direktor podržava i usmjerava nastavnike u intelektualnom napredovanju te motiviše i pomaže nastavnike da razviju nove ideje. Stoga ovako visoke procjene nastavnika govore u prilog djelovanja direktora u pravcu intelektualne podrške i uopće transformacijskog liderstva. Na temelju predstavljenih rezultata može se prihvatiti prva hipoteza da *ne postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika o prisustvu transformacijskog liderstva direktora škole*.

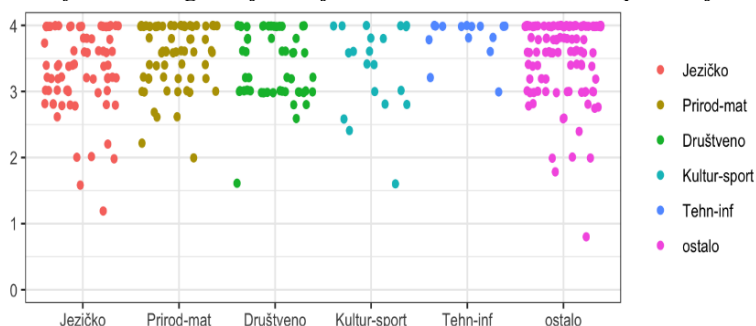
S ciljem odgovora na drugi zadatak i provjere druge hipoteze izvršena su statistička mjerenja značajnih razlika između faktora transformacijskog liderstva i pomoćnih varijabli: spol, dob, stepen obrazovanja, nastavno područje, godine iskustva u školi i godine iskustva sa direktorom, forma i tip škole. Zbog odstupanja vrijednosti na svim varijablama za izračunavanje statistički značajnih razlika primijenjen je neparametrijski test, Wilcoxon odnosno Kruskal Wallisov test, zavisno od broja nezavisnih varijabli na koje se mjerenje odnosi. Prema Kruskal-Wallis neparametrijskom testu, vrijednost "p" zajedno sa odgovarajućim statističkim testovima, se smatra statistički značajnom ako je manja od 0,05.

Analiza dobijenih rezultata ukazuje na to da, iako slaba, postoji statistički značajna razlika u percepciji nastavnika u odnosu prema varijabli *izgradnja vizije* s obzirom na spol ($W=30825$, $p\text{-value} = 0.035$). U prosjeku, nastavnice ženskog spola nešto nižim procjenjuju elemente izgradnje vizije kod svog direktora u odnosu prema nastavnicima muškog spola. Kada lider ima jasnu

viziju, također mora imati sposobnost da usmjeri osoblje ka ostvarivanju vizije. Vizija je početna tačka promjene. Promjena mora biti uvedena kroz konstantno restrukturiranje i razvoj novih vještina i određivanje ciljeva za inovacijom. Pri tome je važno da se ustanovi koliko pojedinac može pridonijeti u svom radu da bi ispunio svoje ciljeve: inovativne prakse u učionici (Siatira, 2015).

Utvrđena je i značajna razlika u nivou slaganja nastavnika sa tvrdnjama *izgradnje vizije* s obzirom na nastavno područje (Kruskal Wallis chi-squared = 11.595, df= 5, p-value=0.04078; (Grafikon1).

Grafikon 1. Izgradnja vizije s obzirom na nastavno područje

Izvor: rad autora

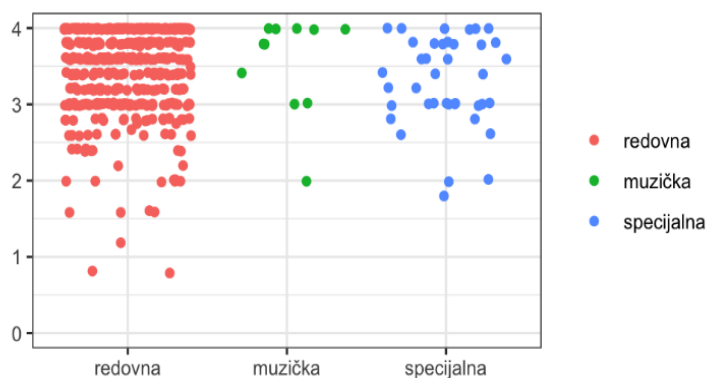
Nastavnici *tehničko-informatičkog područja* nešto višim procjenjuju elemente *izgradnje vizije* kod direktora u odnosu na nastavnike drugih nastavnih područja. Ne iznenađuje ovaj nalaz s obzirom na profil nastavnika tehničko-informatičkog područja koji su opredijeljeni u praktičnom smislu na promjenu i prihvatanje inovativnih sadržaja u nastavnom programu i školi u cjelini.

Postoji statistički značajna razlika u nivou slaganja nastavnika prema tvrdnjama varijable *izgradnja vizije* s obzirom na tip škole. Nastavnici privatnih škola u odnosu na nastavnike državnih škola iskazuju nešto niži nivo slaganja sa tvrdnjama varijable *izgradnja vizije* (Kruskal-Walis chi-squared=15480, p-value= 0,020). Transformacijski lider svojim ponašanjem inspiriše nastavnike, motiviše ih i nadahnjuje entuzijazmom (Peters i Decman, 2014). Moguće je da u privatnim školama nedostaje inspirativno ponašanje direktora pa izostaje podržavajuća integracija nastavnika i zajedničko dijeljenje vizije (Demović, 2022). Takođe je moguće da način finansiranja utiče na nivo autonomije direktora, stil vođenja i prioritete u radu. Umjesto na objašnjavanje i dijeljenje vizije škole sa nastavnicima, koji prema rezultatima

istraživanja nemaju dovoljno jasnu viziju ili nisu dobili neophodne smjernice kako postići dugoročne ciljeve (Geijseel, et al, 2009), vjerovatno su direktori privatnih škola više zaokupljeni nekim drugim pitanjima. Stoga bi bilo interesantno i uputno provesti istraživanje o leadership stilovima direktora privatnih osnovnih škola u Kantonu Sarajevo, odnosno o uzrocima manje izražene vizionarske orijentacije u odnosu na direktore državnih škola.

Postoji statistički značajna razlika u nivou slaganja sa tvrdnjama izgradnje vizije s obzirom na *formu škole* (Kruskal Wallis = 6. 0472, df=2, p-value= 0.04863). Nastavnici specijalnih škola nešto nižim procjenjuju elemente izgradnje vizije kod direktora (Grafikon 2). Iako slaba, statistički značajna razlika upućuje na specifičnosti rada u specijalnim školama, u praktičnom radu koji je dominantan. Bilo bi poželjno provesti istraživanje na temu fenomena vođenja nastavnika u specijalnim školama.

Grafikon 2. Izgradnja vizije s obzirom na formu škole

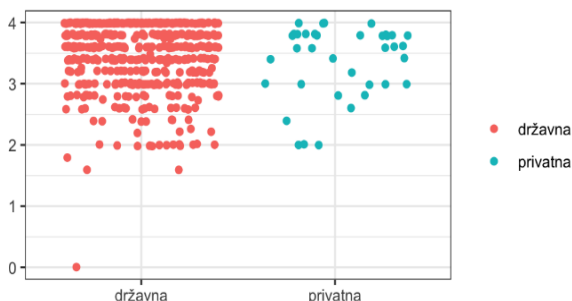

Izvor: rad autora

Kod varijable *pojedinačna pažnja* izmjerene su statistički značajne razlike u nivou slaganja sa tvrdnjama u odnosu na spol (Kruskal Wallis = 29242, p-value=0.0031). Muški ispitanici u odnosu na žene pokazuju viši nivo slaganja sa ovim tvrdnjama. Pojedinačna pažnja predstavlja individualiziranu podršku nastavnicima. Ova varijabla je veoma bitna za razvoj transformacijskog leadership stila jer obuhvata empatiju, duboko razumijevanje prema nastavnicima, brigu za njihove lične osjećaje i potrebe (Myers, 2014) kao i demonstraciju poštovanja prema svim nastavnicima.

Također, postoji statistički značajna razlika u nivou slaganja sa tvrdnjama varijable *pojedinačna pažnja* u odnosu prema *tipu škole* (W=1526, p-value = 0.038). Nastavnici iz privatnih škola iskazuju niži nivo slaganja sa tvrdnjama u odnosu prema nastavnicima državnih škola (Grafikon 3).

Grafikon 3. Pojedinačna pažnja u odnosu na tip škole

Izvor: rad autora

Moguće objašnjenje ove statistički značajne razlike je da direktori u privatnim školama nisu potpuno opredijeljeni za individualiziranu podršku, ako je u privatnim školama veći fokus na instrukcijskom radu sa učenicima te možda nije u dovoljnoj mjeri razvijen inovativni rad u skladu sa tehnološkim napretkom (Fatah i Komariah, 2020).

Izmjerena je statistički značajna razlika u nivou slaganja sa tvrdnjama intelektualne stimulacije u odnosu prema nastavnom području ($W=12608$, $p\text{-value}=0.0273$). Nastavnici tehničko-informatičkog područja pokazuju najviši stepen slaganja sa tvrdnjama intelektualne stimulacije. Kao i kod varijable izgradnja vizije gdje su nastavnici tehničko-informatičkog nastavnog područja iskazali najviši stepen slaganja, oni iskazuju viši stepen slaganja i prema varijabli intelektualna stimulacija. Nastavnici ovog područja nešto više od svojih kolega drugih nastavnih područja prepoznaju kod direktora želju da kod nastavnika pobude intelektualnu znatiželju i pruže podršku njihovom profesionalnom razvoju.

Postoji statistički značajna razlika u nivou slaganja nastavnika sa tvrdnjama intelektualne stimulacije u odnosu na godine radnog iskustva. Naime, nastavnici koji rade u školi od 1-9 godina pokazuju najviši nivo slaganja sa tvrdnjama intelektualne stimulacije ($W=7.2808$, $df=2$, $p\text{-value} = 0.02624$). Ovaj podatak je u skladu sa nekim provedenim istraživanjima koja su utvrdila da su nastavnici sa najmanje radnog staža imali najveći nivo slaganja u odnosu prema intelektualnoj stimulaciji kod njihovih direktora (Mithembeni, 2003). Mlađi nastavnici su sposobniji usvojiti nove izazove u svom radu, podržati prijedloge direktora i prihvatiti promjene u školi.

Spol nastavnika ($W=30256$, $p\text{-value}=0.0168$), nastavno područje, ($W=10846$, $p= 0,05451$), tip škole ($W=15588$, $p\text{-value}=0.02251$) i, iako slabo, godine radnog iskustva ($W=5.7707$, $p\text{-value}=0.05583$) imaju statistički značajan efekat na nivo slaganja nastavnika u odnosu prema svim varijablama transformacijskog vodstva.

Može se rezimirati da su nastavnici muškog spola, nastavnici tehničko-informatičkog područja, državnih škola i nastavnici koji rade u školi između 1-9 godina procijenili sve varijable sa višim nivoom slaganja u odnosu na nastavnike ženskog spola, nastavnike privatnih, muzičkih i specijalnih škola kao i nastavnike ostalih nastavnih područja. Nije utvrđena statistički značajna razlika u nivou slaganja nastavnika sa tvrdnjama varijabli: izgradnja vizije, pojedinačna pažnja i intelektualna stimulacija u odnosu na godine rada sa direktorom.

Na temelju mjerenja statistički značajnih razlika nastavnika u odnosu prema pomoćnim varijablama otvoreno je jedno poglavlje za teorijsko ali i empirijsko propitivanje. Pored toga, djelimično se može prihvatiti druga hipoteza: *Ne postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika o zastupljenosti transformacijskog liderstva u odnosu prema nezavisnim varijablama.*

1. Zaključak

Bosna i Hercegovina je u procesu tranzicije sa evidentnom reformom u obrazovanju koja već treću deceniju ne daje efikasne rezultate u pogledu usklađivanja promjena u školama sa promjenama iz okruženja. Stoga je cilj ovog istraživanja bio otkriti da li se u ponašanjima direktora osnovnih škola Kantona Sarajevo prepoznaju elementi transformacijskog liderstva koji su presudni za implementaciju inovacija kojima teže svi obrazovni sistemi danas u promijenjenom svijetu. Istraživanje je provedeno na uzorku od 675 nastavnika iz 30 osnovnih škola Kantona Sarajevo putem upitnika i 18 tvrdnji koje su empirijski validirane u drugim, stranim istraživanjima. Dobiveni rezultati istraživanja ukazuju na visok nivo prisutnosti faktora transformacijskog leadership stila kod direktora u osnovnim školama. Ohrabruju ovi nalazi s obzirom da direktori škola u Kantonu Sarajevo nemaju institucionalnu, sistemsku edukaciju iz oblasti menadžmenta u obrazovanju, posebno vođenja. Sticanje navedenih znanja smatra se izuzetno bitnim u današnjem dinamičnom i prilično neizvjesnom okruženju.

Statistički značajne razlike izmjerene u odnosu prema spolu, stepenu stručne spreme, nastavnog područja i godina radnog iskustva pokazuju da je transformacijsko liderstvo pozitivno i značajno povezano s nastavničkim prihvatanjem inovativnog djelovanja direktora u pravcu ostvarenja inovativnih ciljeva. Ovaj segment govori više o nastavničkom prihvatanju promjene i potrebe za intelektualnim poboljšanjem rada u učionici. Rezultati također otkrivaju statistički značajne razlike kod nastavnika u odnosu prema

varijablama tip i forma škole, tako se može zaključiti da je u privatnim školama u odnosu prema državnim potrebno više motivacije, podrške i intelektualne stimulacije kako bi nastavnici mogli potpuno prihvatiti promjenu (YU, 2016). S obzirom da je preduvjet uspješnog vođenja spremnost direktora na promjene, bitno je istaći da u radu nije mjerena ova varijabla ali iz rezultata nastavničkih procjena leadership stila direktora može se pretpostaviti spremnost direktora da školu transformiše u inovativnu organizaciju.

Teorijski i empirijski je dokazano da primjena transformacijskog liderstva u vremenu velikih reformi može polučiti neophodnom promjenom rada u školi. U brojnim zemljama OECD-a (OECD, 2020) propisana je obavezna obuka za nove direktore, prije ili nakon što preuzmu tu poziciju kako bi se osigurao određeni nivo pripreme za razvoj škole (Pont, Nusche i Moorman, 2008, u OECD, 2020). Primjena transformacijskog leadership stila zavisi od educiranosti i kompetencija direktora škole. Zbog toga se smatra važnim i hitnim sugerisati nadležnima u oblasti obrazovanja u Kantonu Sarajevo organizovanje edukacije za direktore iz oblasti vođenja, posebno transformacijskog kako bi se ovaj stil vođenja mogao implementirati u osnovnim školama Kantona Sarajevo s ciljem uspostavljanja inovativnih parametara u rukovođenju školom.

Literatura

1. Alsaeedi, F., Male, T., 2013. Transformational leadership and globalization: Attitudes of school principals in Kuwait. *Educational Management Administration & Leadership*, 41(5), 640-657.
2. Bass, B. M., 1990. From transactional to transformational leadership: Learning to share the vision. *Organizational Dynamics*, 18(3), 19–31. [http://doi.org/10.1016/0090-2616\(90\)90061](http://doi.org/10.1016/0090-2616(90)90061)
3. Bass, B. M., 1995. Comment: Transformational leadership: Looking at other possible antecedents and consequences. *Journal of Management Inquiry*, 4(3), 293-297.
4. Bass, B. M., 1998. The ethics of transformational leadership. *Ethics, the heart of leadership*, 169-192.
5. Bass, B. M., Avolio, B. J., Jung, D. I., Berson, Y., 2003. Predicting unit performance by assessing transformational and transactional leadership. *Journal of Applied Psychology*, 88(2), 207–218. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.88.2.207>
6. Burns, J. M., 1978. *Leadership*. New York: Harper i Row: Alternative Perspectives on Leadership: Integrating Transformational Leadership with Confucian Philosophy.
7. Day, D.V., 2000. Leadership development: A review in context. *The leadership quarterly*, 11(4), pp.581-613.

8. Demović, L., 2022. Predstavljanje privatnih škola javnosti: Ima li mjesta pedagogiji u marketingu? Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:100384>
9. Fatah, R.A., Komariah, A., 2020. Principal Leadership for Private Schools Improvement in the Industrial Revolution DOI:[10.2991/assehr.k.200130.152](https://doi.org/10.2991/assehr.k.200130.152)
10. Fullan, M., 2009. Large-scale reform comes of age. *Journal of educational change*, 10(2), 101-113.
11. Geijsel, F., Sleegers, P., Van den Berg, R., Kelchtermans, G. 2001. Conditions fostering the implementation of large-scale innovation programs in schools: Teachers' perspectives. *Educational Administration Quarterly*, 37(1), 130-166.
12. Geijsel, F. P. et al., 2009. The effect of teacher psychological and school organizational and leadership factors on teachers' professional learning in Dutch schools. *The elementary school journal*, 109(4), 406-427.
13. Hallinger, P. Ed., 2003. *Reshaping the landscape of school leadership development: A global perspective*. Taylor & Francis.
14. Hoy, W., Miskel, C., 2013. Theory, Research, and Practice, 9th Edition Educational SBN10: 0078024528 | ISBN13: 9780078024528.
15. Kurian, D., John B.P., Shukla, S., 2024. Principals' leadership style and its impact teachers job performance, *Internacional journal of creative research thoughts (IJCRT)*.
16. Leithwood, K., 1993. Contributions of Transformational Leadership to School Restructuring.
17. Leithwood, K., Jantzi, D., 1999. Transformational school leadership effects: A replication. *School effectiveness and school improvement*, 10 (4), 451 - 479.
18. Leithwood, K., Jantzi, D., 2006. Transformational school leadership for large-scale reform: Effects on students, teachers, and their classroom practices. *School effectiveness and school improvement*, 17(2), 201-227.
19. Litz, D., Scott, S., 2017. Transformational leadership in the educational system of the United Arab Emirates. *Educational Management Administration & Leadership*, 45(4), 566-587.
20. Maslov, A., 1998. Psihologija u menadžmentu, Novi Sad. Adizes.
21. Menon, M. E., 2024. Transformational leadership and educational outcomes: A literature review. *Journal of Education, Innovation and Communication*, 6(1), 98-115.
22. Ministarstvo za odgoj i obrazovanje (MOKS), Lista ustanova <https://mo.ks.gov.ba/ustanove/lista>. [23.05.2024.]
23. Mithembeni, N.E., 2003. The transformational Leadership role of the school principal. University of Zululand, Master of education.
24. Moolenaar, M.N., Daly, J.A., Sleegers, J.C., 2010. Occupying the Principal Position: Examining Relationships Leadership, Social Network Position, and Schools Innovative Climate; *Educational Administration Quarterly* 46(5) 623-670.
25. Myers, N. D. et al., 2014. Exploratory bifactor analysis in sport, exercise, and performance psychology: A substantive-methodological synergy. *Sport, Exercise, and Performance Psychology*, 3(4), 258.

26. OECD, 2020. Pregledi evaluacije i procjene u obrazovanju: Bosna i Hercegovina.
27. Peters L. M. i Decman J.M., 2014. *Transformational leadership related to school climate: A multi-level analysis*, Educational Management Administration & Leadership 44 (2).
28. Pont, B., Nusche, D., Moorman, H. (Eds.) (2008). *Improving School Leadership Volume 1: Policy and Practice*. Paris: OECD.
29. R Core Team, 2017. R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. <https://www.R-project.org/> [27.06.2024.].
30. Rahimić, Z., Klepić Z., Alfirević N., 2020. Menadžment; Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu; Ekonomski fakultet Sveučilište u Splitu; Sveučilište u Mostaru.
31. Siatira, S., 2015. What Kind of Leadership do we need at Schools for Effective Teacher. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies* 4(3 S1) DOI:10.5901/ajis.2015.v4n3s1CC BY-NC 4.0.
32. Stewart, J., 2006. Instructional and transformational leadership: Burns, Bass and Leithwood. *Canadian Journal of Educational Administration and Policy*, 54, 1–2.
33. Stoll, L., Fink, D., 2000. Mijenjajmo naše škole. Zagreb: Educa.
34. Sweeney, J., 1982. Research Synthesis on Effective School Leadership. *Educational leadership*, 39(5), 346-52.
35. Šehić, D., Penava, S., 2007. Leadership. Sarajevo: Ekonomski fakultet u Sarajevu.
36. Yu, S. O. 2016. Perspective: Condrum of private schools in Singapur. *International Journal of Business and General Management (IJBGM)* ISSN (P): 2319-2267; Vol. 5, Issue 3, Apr - May 2016; 37-64 *Journal of International Social Research*, 1(6).
37. Zavod za planiranje razvoja KS; Predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje 2023/2024, oktobar/listopad 2024.

Prof. dr. Miloš Trifković

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine /

Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina

iucomt@yahoo.com

Prof. dr. Melika Husić-Mehmedović

melika.husic@efsa.unsa.ba

Prof. dr. Maja Arslanagić-Kalajdžić

maja.arslanagic@efsa.unsa.ba

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Ekonomski fakultet / School of Economics and Business

UDK / UDC 0:004.738.5

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 31. 03. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 05. 12. 2024.

**HOLISTIČKI PRISTUP EVALUACIJI ISTRAŽIVANJA I
INOVACIJA: INTEGRACIJA SCIJENTOMETRIJSKIH
INDIKATORA I OTVORENE NAUKE**

**A HOLISTIC APPROACH TO RESEARCH AND INNOVATION
EVALUATION: INTEGRATING SCIENTOMETRIC
INDICATORS AND OPEN SCIENCE**

*Ovaj rad posvećujemo našoj prof. dr. Vesni Babić-Hodović.
This paper is dedicated to the beloved memory of Prof. Dr. Vesna Babić-Hodović.*

Sažetak

U evoluirajućim trendovima mjerenja efekata istraživanja i inovacija (R&I), tradicionalni scijentometrijski sistem – koji se u velikoj mjeri oslanja na kvantitativne metrike kao što su h-indeks i faktori uticaja časopisa – suočava se sa sve većim izazovima zbog svog ograničenog kapaciteta da obuhvati širi spektar uticaja naučnog rada. Pojava i značaj otvorene nauke dovodi u pitanje tradicionalne paradigme, zalaganjem za transparentnije i pristupačnije istraživačke procese. Teorijski, ovo istraživanje proširuje diskurs o evaluaciji uticaja naučnoistraživačkog rada, zalaganjem za obimniji skup kriterija koji obuhvataju društvene i ekonomske dimenzije. Pretpostavlja se da integrisanje principa otvorene nauke u evaluaciju istraživanja može pružiti sveobuhvatniji pogled na naučne doprinose, te omogućiti akademsku inkluzivnost, transparentnost i društveni značaj, u skladu sa etosom otvorene nauke. Konceptualno, članak analizira koegzistenciju i dinamiku između scijentometrijskog i otvorenog naučnog sistema evaluacije, istražujući njihove

kompetitivne i saradničke odnose. Predstavlja snage i slabosti svakog sistema, otkrivajući da nije vjerovatna potpuna zamjena scijentometrijskog pristupa otvorenom naukom niti stagnacija u njihovom razvoju. Glavni nalazi sugeriraju budućnost u kojoj scijentometrijski i otvoreni naučni sistemi koegzistiraju i djelimično konvergiraju, posebno u području evaluacije ishoda istraživanja i inovacija. Ova konvergencija može značiti demokratskiji i inkluzivniji pristup evaluaciji naučnih istraživanja. Kreatorima politika i organizatorima inovativnih sistema, ova studija nudi uvid u mogućnosti usvajanja politika koje podstiču otvorenu naučnu praksu, razvoj metrike evaluacije koja priznaje širi spektar naučnog uticaja i podsticanje istraživačke kulture koja vrednuje i naučnu strogost i društveni angažman. Koristeći eksplorativnu metodu na bazi teorijskih koncepata i praktičnih saznanja, ova studija doprinosi nijansiranom razumijevanju promjenjivih paradigmi u evaluaciji naučnoistraživačkog rada.

Ključne riječi: *otvorena nauka, istraživanje i inovacije (R&I), sistem nauke, scijentometrija*

Summary

In the evolving trends of research and innovation (R&I) performance measurement and impact assessment, the traditional scientometric system – largely relying on quantitative metrics such as h-index and journal impact factors – is increasingly under scrutiny due to its limited capacity to capture a wider spectrum of scientific impact. The emergence of open science challenges traditional paradigms by advocating for more transparent and accessible research processes. Theoretically, this study expands the discourse on scientific impact evaluation by advocating for a broader set of criteria encompassing societal and economic dimensions. Integrating open science principles into research evaluation can provide a more comprehensive view of scientific contributions and enable academic inclusivity, transparency, and societal relevance, in line with the ethos of open science. Conceptually, the study analyzes the coexistence and dynamics between scientometric and open science evaluation systems, exploring their competitive and collaborative relationships. It examines the strengths and weaknesses of each system, revealing that a complete replacement of the scientometric approach by open science is unlikely, nor is there stagnation in their development. The main findings suggest a future where scientometric and open science systems coexist and partially converge, especially in the area of research and innovation outcome evaluation. This convergence heralds a more democratic and inclusive approach to evaluating scientific research. For policymakers and organizers of innovative systems, this study offers insights into possible policies that promote open science practices, developing evaluation metrics that acknowledge diverse scientific contributions, and fostering a research culture that values both scientific rigor and societal engagement. Using an exploratory method based on theoretical concepts and practical insights, this study contributes to more nuanced understanding of changing paradigms in research evaluation.

Keywords: *open science, research and innovation (R&I), science system, scientometrics*

Uvod

Scijentometrijske metode, iako još uvijek ključne u procjeni produktivnosti i uticaja naučnog istraživanja kako časopisa tako i samog istraživača, fokus stavljaju na analizu podataka o citatima i drugim metrikama, poput h-indeksa. H-indeks je mjera utjecaja istraživača koja kombinira produktivnost (koliko radova je objavio) i utjecaj (koliko su ti radovi citirani). Osoba ima h-indeks n ako su barem n njenih radova citirani najmanje n puta svaki. Na primjer, ako je neki istraživač objavio 10 radova i svaki od njih je citiran najmanje 10 puta, tada bi imao h-indeks od 10. Ova mjera pomaže u procjeni utjecaja istraživača na naučnu zajednicu, posebno u poređenju s drugim istraživačima. Što je veći h-indeks, to obično znači da je istraživač imao veći utjecaj na svoje polje istraživanja. Uz h-indeks postoje brojne druge metrike i metode koje kvantitativno procjenjuju uticaj naučnog rada i standardiziraju ga po oblastima istraživanja. Međutim, iako neophodne, ove metode su se suočile s kritikama budući da nisu obuhvatile cijeli spektar naučnog utjecaja, uključujući društvene i ekonomske utjecaje, ali i zbog potencijalnog podsticanja nepoželjnog ponašanja u objavljivanju, kao što je dopisivanje na rad onih autora koji nisu ni na koji način doprinijeli pripremi tog rada ili pretjerano samocitiranje (Hicks *et al.*, 2015; Waltman, 2016).

Pojava otvorene nauke predstavlja promjenu paradigme u načinu na koji se istraživanje provodi, diseminira i evaluira. Otvorena nauka ima za cilj da različite domene naučnoistraživačkog rada učini transparentnijim, dostupnijim i kolaborativnijim, izazivajući tradicionalne, nedostatne, načine naučne komunikacije i evaluacije. Kao odgovor na ograničenja tradicionalnih scijentometrijskih metoda, došlo je do određenih kretanja ka razvoju pristupa evaluaciji istraživanja i inovacija koji su više inkluzivni i holistički u prirodi, te koji poštuju principe otvorene nauke. Ovi novi pristupi naglašavaju važnost društvenog uticaja, javnog angažmana i otvorenog širenja rezultata istraživanja, pri tome ne zanemarujući i metriku samog uticaja, već nadograđuju na nju. Tako su se na primjer altmetrike, koje uključuju mjere zasnovane na spominjanju u društvenim medijima, preuzimanjima i drugim oblicima online angažmana, pojavile kao komplementarni indikatori koji obuhvataju šire dimenzije uticaja istraživanja izvan broja citata (Priem *et al.*, 2010).

Nadalje, primjena Preporuke UNESCO-a o otvorenoj nauci koja naglašava važnost inkluzivnosti, saradnje i transparentnosti u nauci, zalažući se za politike koje promovišu otvoren pristup naučnim publikacijama, podacima i istraživačkim materijalima (UNESCO, 2021) podstiče razvoj evaluacijskih okvira koji prepoznaju različite oblike naučnog doprinosa, uključujući

razmjenu podataka, otvorenu recenziju od strane kolega i javnu naučnu komunikaciju. Ovi okviri imaju za cilj omogućiti ponašanja koja su u skladu sa etosom otvorene nauke, podstičući istraživačku kulturu koja vrednuje transparentnost, saradnju i društvenu relevantnost.

Pored UNESCO-a, i Evropska komisija 2021. godine adresira ključne izazove sa kojima se suočava trenutni model ocjenjivanja u kontekstu sve složenijeg i dinamičnijeg istraživačkog rada. Prepoznat je nedostatak postojećih metrika procjene, obzirom da ne reflektuju adekvatno kvalitet, učinak i širi društveni uticaj istraživanja. U tom smislu, Evropska komisija (2021) prepoznaje potrebu za prelaskom na holistički pristup procjeni koji bi obuhvatio raznovrsne aspekte istraživačkog rada, uključujući multidisciplinarnost, otvorenost i kolaborativnost. Strategija koju predlažu za reformu sistema evaluacije uključuje implementaciju Evropskog sporazuma, koji bi bio potpisan od strane ključnih aktera u istraživačkom ekosistemu, uključujući finansijske institucije, istraživačke organizacije i procjenjivačke agencije. Sporazum bi se fokusirao na ocjenjivanje istraživačkog rada na osnovu njegovih stvarnih zasluga i doprinosa, umjesto na kvantitativnim metrikama. Ovo bi uključivalo razvoj i promociju kriterija koji su usklađeni s principima etike i integriteta, poštovanja slobode naučnog istraživanja, autonomije istraživačkih organizacija i transparentnosti. Krajnji cilj je stvoriti istraživački ekosistem koji promovira raznolikost, inkluzivnost i saradnju, u skladu s principima otvorene nauke, te odgovara na rastuće potrebe istraživačke zajednice za sistemom koji adekvatno vrednuje i nagrađuje kvalitet i učinak istraživanja.

U kontekstu naprijed navedenog, suštinski problem kojim se bavi ovaj rad jeste kako naučne, tehnološke, ekonomske i društvene promjene utiču na društveno vrednovanje ishoda procesa istraživanja i inovacija (R&I), te kako se nacionalni inovacioni sistemi prilagođavaju promjenama i u smislu evaluacijskih kriterija. Stoga, autori postavljaju za cilj utvrditi vrstu i karakter makropromjena koje se dešavaju u politici i organizaciji inovacionih sistema u zemljama prilikom evaluacije ishoda procesa istraživanja i inovacija (dalje R&I procesa, eng. *Research and Innovation*), kao i analizirati prednosti i nedostatke unaprijeđenog sistema evaluacije koji podrazumijeva nadogradnju na scijentometriju u pravcu otvorene nauke. S tim u vezi, autori postavljaju slijedeća istraživačka pitanja na koja će kroz ovaj eksplorativni teorijski pregled dati odgovore u radu.

1. Kako su naučne, tehnološke i društvene promjene uticale na kritičku revalorizaciju dominantnih metoda evaluacije u istraživačkim i inovacijskim (R&I) procesima i nacionalnim inovacionim sistemima?

2. Koji su se novi kriteriji i metode za organizaciju inovacionih sistema i evaluaciju ishoda procesa istraživanja i inovacija pojavili kao odgovor na ove promjene?
3. U čemu se ogleda nedostatnost i neadekvatnost scijentometrijskih pristupa u evaluaciji istraživačkih i inovacijskih procesa?
4. Koje prednosti i nedostatke donosi pristup uključivanja otvorene nauke kao nadogradnje na scijentometriju?
5. Kakve implikacije ove promjene imaju za budući razvoj politike i organizacione strategije u okviru inovativnih sistema?

Doprinos ovog rada je trostruk. Prvo, daje se pregled i procjena sadašnjih i potencijalnih kriterija evaluacije istraživanja. Na ovaj način dopunjujemo postojeća saznanja o metodama i pretpostavkama evaluacije istraživanja, zalaganjem za širi skup kriterija koji nadilaze tradicionalne scijentometrijske metode tako što se integriraju principi otvorene nauke u procese postojeće evaluacije. Ovaj teorijski doprinos je značajan po tome što odgovara na dugogodišnje kritike scijentometrijskih metoda zbog njihovog uskog fokusa na metriku zasnovanu na citatima, čime se obogaćuje dijalog o višestrukoj prirodi naučnog uticaja (npr. Hicks et al., 2015; Waltman, 2016; Stock *et al.*, 2023). Drugo, procjenjuje se okvir za evaluaciju inovativnog sistema na holistički način. Integracijom dosadašnjih saznanja, kreira se novi okvir za evaluaciju inovativnih sistema koji je usklađen sa etosom otvorene nauke prema preporuci UNESCO-a (2021). Ovaj okvir ne samo da prihvata tradicionalne naučne rezultate, već i vrednuje širenje otvorenog pristupa, angažman javnosti i kolaborativne prakse. Čineći to, ovo istraživanje nudi teorijsku osnovu za rekonceptualizaciju evaluacije inovativnih sistema, naglašavajući važnost inkluzivnosti, transparentnosti i društvene relevantnosti. Ovaj doprinos proširuje akademski diskurs o procjeni inovativnog sistema inkorporiranjem dimenzija otvorene nauke, čime se olakšava sveobuhvatnije razumijevanje inovacijskih ekosistema. Konačno, rad nudi smjernice za razvoj politike i organizacione strategije u odnosu na sistem istraživanja i inovacija. Naime, na nivou politike, daje se kritički uvid u to kako novi kriteriji i metode za procjenu rezultata istraživanja i inovacija mogu da utiču na razvoj budućih politika i organizacionih strategija u okviru inovacionih sistema. To uključuje usvajanje politika koje promovišu otvorenu naučnu praksu, razvoj nove metrike evaluacije koja prepoznaje različite oblike naučnog doprinosa i podsticanje zajedničkih istraživačkih poduhvata.

U nastavku ovaj konceptualni rad analizira dosadašnje zaključke i teorijska saznanja o scijentometriji, otvorenoj nauci i njihovim uporednim karakteristikama za evaluaciju istraživanja i inovacija kroz pet gore definisanih istraživačkih pitanja. U prvom dijelu se daje odgovor na prvo

istraživačko pitanje kroz analizu promjena u nacionalnim inovacijskim sistemima i uvođenjem trostrukog heliks pristupa. Drugo poglavlje kroz reevaluaciju scijentometrijskog pristupa analizira drugo i treće istraživačko pitanje, dok treće poglavlje u uporednoj analizi scijentometrijskog pristupa i otvorene nauke elaborira preostala istraživačka pitanja.

Nacionalni inovacijski sistemi i trostruki heliks model

U savremenim uslovima, globalni položaj svakog društva prvenstveno je određen stepenom njegove razvijenosti znanja/nauke i privrede. Ovo značajno utiče na organizaciju, stepen razvoja i efikasnost inovacionog sistema *i vice versa*. Inovacioni sistem zemlje je kritična determinanta njenog ekonomskog učinka i konkurentnosti na globalnom tržištu. Koncept nacionalnih inovacionih sistema (dalje NIS) naglašava interakciju između aktera i institucija u proizvodnji, širenju i korištenju novog znanja (Lundvall, 1992; Nelson, 1993). Ove interakcije su ključne za razvoj i efikasnost procesa inovacija, što zauzvrat pokreće ekonomiju znanja i društvo. Na efikasnost i nivo razvoja inovacijskog sistema značajno utiču njegova struktura i dinamika njegovih komponenti, uključujući istraživačko-razvojne (dalje R&D eng. *Research and Development*) institucije, univerzitete, kompanije i vladine politike. Organizacija ovih komponenti i njihova međusobna povezanost ključni su za podsticanje inovacija, tehnološkog napretka i ekonomskog rasta (Edquist, 1997).

Finansiranje inovacionih sistema je evoluiralo tako da odražava složenost moderne ekonomije, u kojoj i javne i privatne investicije igraju važnu ulogu. Javno finansiranje je od suštinskog značaja za podršku osnovnom istraživanju i inovacijama u ranoj fazi, gdje je rizik od neuspjeha visok i možda neće odmah privući privatne investicije. On postavlja temelje za tehnološki napredak i pruža osnovu na kojoj privatni subjekti mogu graditi komercijalne aplikacije (Mazzucato, 2013). S druge strane, privatno finansiranje je ključno za razvoj i komercijalizaciju inovacija. Često je fleksibilniji i tržišno orijentisan, sa ciljem brze primjene nalaza istraživanja za proizvodnju dobara i usluga koje zadovoljavaju zahtjeve tržišta (Hall & Lerner, 2010). Interakcija između javnih i privatnih izvora finansiranja je ključna za uravnotežen i efikasan sistem inovacija koji može odgovoriti i na istraživačku prirodu osnovnog istraživanja i na primijenjeni fokus tržišno vođenog razvoja (Etzkowitz & Leydesdorff, 2000).

Koncept inovacionog sistema je centralni za razumjevanje kako različiti faktori doprinose procesu inovacije. Freeman (1987) je prvi uveo termin

"nacionalni sistem inovacija" da bi opisao mrežu institucija u javnom i privatnom sektoru čije aktivnosti i interakcije pokreću, uvoze, modificiraju i šire nove tehnologije. Okvir inovacionog sistema je od tada proširen kako bi se analizirala složenost načina na koji se inovacije razvijaju i usvajaju unutar i među zemljama (Lundvall, 1992; Nelson, 1993). Komponente inovacionog sistema mogu se široko kategorisati u tri grupe: akteri, mreže i institucije. Akteri uključuju preduzeća, univerzitete, istraživačke institute i pojedince koji se bave inovativnim aktivnostima. Mreže se odnose na interakcije između ovih aktera, koje su ključne za razmjenu znanja i resursa. Institucije obuhvataju pravila, norme i propise koji oblikuju interakcije unutar sistema, uključujući vladine politike, prava intelektualne svojine i kulturne norme (Edquist, 1997).

U skorije vrijeme u teoriji o inovacijama se sreće termin trostruki heliks (eng. *triple helix*) koji podrazumijeva interakciju između (1) univerziteta, (2) industrije i (3) vlade kako bi se potaknuo inovativni ekosistem (Leydersdorff & Etzkowitz, 1998). Ovaj model se razvija iz prepoznavanja potrebe za više složenim odnosima od tradicionalnih dvostrukih heliksa koje čine samo dva sektora. U suštini, trostruki heliks model naglašava značajnu ulogu univerziteta ne samo u generisanju znanja, već i u prijenosu znanja i tehnologije prema industriji i vladi, potičući time inovacije i ekonomski razvoj.

Značaj trostrukog heliks modela leži u njegovoj sposobnosti da generiše i promoviše kompleksne režime koji omogućavaju istraživanje, tehnologiju i razvoj mreža da mijenjaju relevantna okruženja za istraživanje i razvoj (Leydersdorff & Etzkowitz, 1998). Ova interakcija doprinosi formiranju novih istraživačkih strategija kroz kooperativne istraživačke centre ili čak u virtualnim istraživačkim institutima, stvarajući složeni sistem koji potiče tehnološki razvoj i inovacije. Ovaj model omogućava kreiranje novih, inovativnih rješenja kroz sinergiju znanja, industrijskih potreba i regulatornog okvira. Također, ovako se podstiču univerziteti da djeluju kao pokretači inovacija, industrije da se oslanjaju na akademska istraživanja za razvoj novih proizvoda i tehnologija, te vlade da stvaraju povoljne političke i ekonomske uslove za rast i razvoj inovativnih ekosistema (Etzkowitz, 2018). Prema Leydesdorffu (2000), trostruki heliks model se može smatrati evolucijskim modelom inovacija gdje se dinamika između univerziteta, industrije i vlade može generirati u obliku složenih režima koji omogućavaju inovacije kroz stalnu interakciju i adaptaciju.

Uloga trostrukog heliks modela u inovativnim ekosistemima je ključna za razvoj konkurentnih prednosti na globalnom nivou. Kroz kooperaciju i međuzavisnost univerziteta, industrije i vlade, moguće je brže prepoznavanje

i komercijalizacija novih tehnologija, što direktno doprinosi ekonomskom razvoju i društvenom napretku (Leydesdorff & Etzkowitz, 1998). Budućnost primjene ovog pristupa leži u daljnjem jačanju veza između akademske zajednice, industrije i vladinih institucija. Intenziviranje suradnje i stvaranje fleksibilnijih regulatornih okvira mogu omogućiti brži razvoj i implementaciju inovacija, osiguravajući da ekosistemi ostanu dinamični i prilagodljivi promjenama.

Reevaluacija scijentometrijskog sistema

Podaci dobiveni scijentometrijskim metodama često se koriste za procjenu kvalitete i utjecaja rezultata istraživanja i inovacija, što je ključno za buduće javno i privatno finansiranje R&I-ja, te inovacijskih sistema (Bornmann & Mutz, 2015). Iako ove metode ne obuhvataju sam proces istraživanja i inovacija, njihovi rezultati su od ključne važnosti za procjenu utjecaja i kvalitete, kako za pojedinačne istraživače putem h-indeksa, tako i za časopise putem faktora utjecaja (JIF – Journal Impact Factor), te služe kao indikatori za projekte, rezultate istraživanja, timove, institucije i nacionalne inovacijske sistemi (Waltman, 2016).

Privatni scijentometrijski sistemi, kroz procjenu istraživača i časopisa, postali su primarni indirektni kriteriji za procjenu kvalitete i utjecaja rezultata istraživanja i inovacija drugih subjekata unutar inovacijskih sustava, bez obzira na izvor financiranja (Rafols et al., 2012). Međutim, postoji fundamentalna kontradikcija između pretežno javnog finansiranja i društvenog značaja inovacijskog sistema, te privatnog vrednovanja koje se bazira na vlasništvu nad podacima (Rafols et al., 2012).

Kritika trenutnih scijentometrijskih praksi dobro je dokumentirana u nekoliko ključnih dokumenata (DORA, 2012; Hicks et al., 2015; Moher et al., 2020; Singapurska izjava o istraživačkom integritetu, 2010), koji zagovaraju reevaluaciju paradigme evaluacije istraživanja i inovacija. Ti dokumenti osporavaju preveliku koncentraciju na faktore poput utjecaja časopisa i zagovaraju procjenu na temelju kvalitete samog istraživanja. Naglašavaju važnost transparentnosti, raznolikosti i inkluzivnosti u evaluaciji te ističu potrebu za nagrađivanjem istraživača za integritet i doprinos istraživanju, umjesto fokusiranja isključivo na broj publikacija (ALLEA, 2017). Ti dokumenti postavljaju strateške prioritete za jačanje temelja istraživanja i inovacija, te naglašavaju potrebu za globalnim naporima ka otvorenom naučnom ekosistemu, koji promovira pristupačnost, transparentnost i inkluzivnost (G7, 2021; UNESCO, 2021).

Kritički stavovi prema trenutnim scijentometrijskim praksama ističu potrebu za širim, nijansiranim pristupom evaluaciji rezultata istraživanja i inovacija. Ti dokumenti se zalažu za vrednovanje suštinskog značaja i društvenog utjecaja istraživanja, kao dodatka kvantitativnim mjerilima.

Razvoj metoda za vrednovanje ishoda istraživanja i inovacija zasnovanih na principima otvorene nauke rezultat je nekoliko faktora, uključujući kritike trenutnih praksi i evoluciju društvenih i ekonomskih zahtjeva. Ti dokumenti pružaju osnovu za unapređenje inovacijskih sistema i ocjenu njihove uspješnosti na regionalnom i globalnom nivou. Naglašavaju potrebu za inkluzivnijim, kolaborativnijim i etički utemeljenim istraživačkim praksama, u skladu s principima otvorene nauke.

Uporedna analiza scijentometrijskog pristupa i otvorene nauke

U analizi scijentometrije kao pristupa mjerenju i evaluaciji naučnih dostignuća, uočljive su brojne prednosti i nedostaci. Tako autori Czarnitzki, Grimpe, i Pellens (2015) daju uvid u metodološke aspekte scijentometrije, dok Waltman (2016) pruža detaljan pregled literaturnih indikatora uticaja. U osnovi, scijentometrija se oslanja na ekonomske aktivnosti zasnovane na znanju, naglašavajući intelektualne rezultate i tzv. „naučnu produkciju“ kao primarnu imovinu. Ovaj pristup podržava kontinuirani razvoj kvantitativnih metoda (Higgins & Green, 2008), omogućavajući objektivnu kvantifikaciju i uporedivost naučnih rezultata. Mjerljivost doprinosi uporedivosti između disciplina (standardizaciji među oblastima) i podstiče proširenje raznolikosti i broja baza podataka, kao i nadgledanih disciplina. Dodatno, scijentometrija promoviše uključivanje sve većeg broja časopisa i povećava pouzdanost podataka kroz dodatne recenzije.

Međutim, fokus scijentometrije je često ograničen na časopise i izdavače, zanemarujući druge oblike akademskog doprinosa. Evaluacija se pretežno vrši na osnovu mjesta objavljivanja, što može dovesti do "objavite ili nestanite" (eng. *Publish or Perish*) kulture, gdje se kvantitet stavlja iznad kvaliteta. Ova praksa može isključiti značajne rezultate istraživanja koji nisu objavljeni u časopisima, a takmičarski duh može ograničiti saradnju među istraživačima. Pored toga, postoji zabrinutost zbog manipulacije bazom podataka i zloupotrebe sistema od strane više autora, što može dovesti do smanjenja autorskih prava i dodatnih ograničenja za autore.

Pregledom postojećih metrika scijentometrije jasno je da trenutni pristupi mjerenju društvenih istraživanja i inovacija nisu dovoljni (Peters, 2010). Scijentometrija, smatraju Grand et al. (2016) mora inkorporirati elemente

otvorene nauke kako bi se poboljšala transparentnost, pristup i saradnja u naučnim istraživanjima. Otvorena nauka može doprinjeti prevazilaženju nekih ograničenja scijentometrije, kao što su unapređenje interdisciplinarnosti, eliminacija barijera u pristupu znanju i promocija inkluzivnosti u evaluaciji naučnih doprinosa.

Iako scijentometrija pruža korisne alate za evaluaciju naučnih doprinosa, njen fokus isključivo na kvantitativnim mjerama i prestižu mjesta objavljivanja može ograničiti njen opseg i efikasnost (David, 2004). Da bi se pravilno ocijenila vrijednost i uticaj društvenih istraživanja i inovacija, neophodno je da se na scijentometriju dodaju elementi otvorene nauke. Ovo bi podstaklo holistički pristup evaluaciji naučnih dostignuća, naglašavajući značaj transparentnosti, saradnje i inkluzivnosti u naučnoj zajednici.

Detaljna analiza prednosti i nedostataka scijentometrije se nalazi u dodatku 1, a u Tabeli 1 u nastavku je dat pregled argumenata u korist i jednoj i drugoj metodi, kao i niz kritika koje su definisane u trenutnom akademskom diskursu.

Tabela 1: Pozitivni i negativni atributi scijentometrije i otvorene nauke

	Negativni atributi	Pozitivni atributi
Otvorena nauka	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Može kompromitovati intelektualnu svojину ▪ Postoje zabrinutosti oko kvaliteta i integriteta podataka ▪ Potrebna infrastruktura može biti skupa ▪ Postoje izazovi u standardizaciji i interoperabilnosti <p><i>(David, 2004; Grand, 2015; Hormia-Poutanen & Forsström, 2016; Scheliga & Friesike, 2014)</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Povećava transparentnost i dostupnost znanja ▪ Potiče kolaborativni razvoj i inovacije ▪ Unapređuje brzinu i efikasnost naučnog napretka ▪ Otvoreni pristup publikacijama i podacima <p><i>(European Commission, 2020; Lyon, 2016; Grand et al., 2016; Hampton et al., 2015; McKiernan et al., 2016)</i></p>
Scijentometrija	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Može stvoriti pristranost prema određenim poljima ili praksama ▪ Ne uzima u obzir kvalitativne aspekte naučnog doprinosa ▪ Može promovisati kvantitet nad kvalitetom ▪ Može biti zloupotrebjeno za stvaranje nepoželjnih konkurentskih pritisaka <p><i>(Shibayama, 2015; Langlois & Garzarelli, 2008; Powell, 2016; Rhoten & Powell, 2007)</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Omogućava kvantitativnu analizu naučnog rada ▪ Može pomoći u identifikaciji trendova i uticajnih radova ▪ Korisno za ocjenjivanje istraživačkih institucija i financiranje ▪ Pomaže u mjerenju uticaja i diseminacije znanja <p><i>(Czarnitzki, Grimpe, & Pellens, 2015; Wolkovich, Regetz, & O'Connor, 2012; Mukherjee & Stern, 2009; Peters, 2010)</i></p>

Izvor: Autori

Diskusija

Povećanje broja, složenosti i egzistencijalne važnosti izazova, brzo stvaranje novih tehnologija i naučnih procedura, te stalna potreba za inovacijama u društvu koje se brzo transformira, iziskivali su redefiniranje postojećeg inovativnog sistema u „otvorenu nauku“ i stvaranje odgovarajuće metode za evaluaciju rezultata naučnih i inovativnih napora.

Integracija principa otvorene nauke u scijentometriju predstavlja inovativan pristup evaluaciji naučnog rada koji može doprinjeti boljem razumijevanju i valorizaciji kompleksnosti i multidisciplinarnosti savremenih istraživanja. Ova nadogradnja zahtijeva promišljanje i nadogradnju novih kriterija na postojeće scijentometrijske analize, uz definisanje metodologije koja će omogućiti njenu efikasnu primjenu i razvoj.

Na bazi prethodne analize, izvodi se zaključak da kriteriji koji se moraju uzeti u obzir za unaprijeđenje i nadogradnju postojećih scijentometrijskih evaluacija, obzirom da su trenutno zanemareni, netransparentni i nemjerljivi, su (1) Interdisciplinarnost i transdisciplinarnost; (2) Kolaborativni rad; (3) Dostupnost podataka i metoda i (4) Društveni uticaj. **Interdisciplinarnost i transdisciplinarnost** se odnose na sposobnost integrisanja znanja, metoda, i perspektiva iz različitih disciplina da se formira sveobuhvatan pristup rješavanju složenih izazova. Kako Higgins i Green (2008) sugeriraju važnost rigorozne metodologije i transdisciplinarnog saradnje u sistematskim pregledima, što može biti primijenjeno i u širem kontekstu scijentometrije. Peters (2010) naglašava kako otvorena nauka i digitalne tehnologije omogućavaju novu paradigmu u akademskom istraživanju koja prelazi granice disciplina. Ova praksa nije samo važna za naučnu inovaciju već i za pružanje realnih rešenja za globalne probleme, poput klimatskih promjena, održivog razvoja, i zdravstvenih kriza.

Kolaborativni rad naglašava vrijednost zajedničkog rada i kolektivnog intelekta u naučnim istraživanjima. Scijentometrija bi trebala razviti metrike koje ocjenjuju i nagrađuju saradnju među istraživačima, prepoznajući da su zajednički naponi često ključni za postizanje proboja u naučnim otkrićima. Tako David (2004) diskutuje o ekonomiji zasnovanoj na znanju i otvorenoj nauci kao o mehanizmu koji promovira kolaboraciju i inovacije. Ovo ukazuje na potrebu za ocjenjivanjem naučnog rada koji se oslanja na široku saradnju preko granica institucija ili nacija, kao i disciplina. Promovisanje **dostupnost podataka i metoda** uključuje pružanje slobodnog pristupa sirovim podacima istraživanja, alatima, i detaljnim opisima istraživačkih metodologija. Grand et al. (2016) ističu važnost otvorenosti kao

sredstva za poboljšanje javnog razumjevanja nauke i promociju transparentnosti u istraživačkom procesu, što je ključno za reproduktivnost i verifikaciju naučnih radova. Ovo omogućava drugim istraživačima da verifikuju, repliciraju, i nadovežu se na postojeća istraživanja, povećavajući transparentnost i pouzdanost naučnih otkrića.

Mjerenje **društvenog uticaja** istraživanja uključuje evaluaciju kako naučni rad doprinosi društvu, uključujući poboljšanje kvaliteta života, uticaj na politike, i doprinos ekonomskom razvoju sredine. Ovaj kriterij podstiče istraživače da razmišljaju o širim implikacijama svojih radova i teži radovima koji imaju pozitivan uticaj na zajednicu. Tako Waltman (2016) u pregledu literature o indikatorima uticaja citata sugerše potrebu za sofisticiranijim metodama mjerenja uticaja, što bi moglo uključivati i procjenu društvenog doprinosa naučnih istraživanja. Na primjer, koliko se na svaku uloženu jedinicu novca u naučnoistraživački rad (kroz naknade naučnicima, različite projekte ili vladine programe) vrati jedinica novca za društvo i za prosperitet društva.

Kombinovanjem ovih kriterija u pristupu scijentometrije, može se razviti bogatiji i složeniji sistem evaluacije naučnih dostignuća koji prevazilazi tradicionalne metrike, te imao višestruke pozitivne implikacije. Otvorena nauka potiče bržu diseminaciju znanja, što ubrzava inovacije i tehnološki razvoj, te vodi do ekonomskog rasta i razvoja. Kroz transparentnost i otvorenost u naučnom dijalogu podstiče se veću uključenost istraživača i inovatora u naučne debate, promovišući, između ostalog, naučnu pismenost i akademsku inkluzivnost.

Konačno može se zaključiti da nadogradnja scijentometrije elementima otvorene nauke ne samo da bi unaprijedila metodološki okvir za evaluaciju naučnih doprinosa, već bi i doprinijela širim socio-ekonomskim ciljevima, promovišući otvorenost, transparentnost i kolaboraciju. Da bi se ovi ciljevi ostvarili, potrebno je usvojiti sveobuhvatan pristup koji uključuje razvoj novih alata i metoda, kao i promjenu kulture u akademskoj zajednici i šire.

Zaključak

Mjerenje ishoda istraživačkog i inovacionog rada ključni je preduvjet za dobijanje povratnih informacija o broju i vrstama sprovedenih istraživanja i inovacija, postignutim rezultatima, njihovom uticaju i upotrebi, produktivnosti svih aktera sistema, efikasnosti prošlosti i poželjnosti budućnosti. finansijska i druga ulaganja u istraživanje i inovacije, te o kvalitetu i ekonomičnosti samog inovacionog sistema.

Trenutno se primjenjuju dva sistema za vrednovanje rezultata naučnoistraživačkog i inovacijskog rada: scijentometrijski sistem i sistem otvorene nauke. Prvi je u zreloj fazi, dok se drugi tek formira. Uprkos njihovim vlasničkim, filozofskim, konceptualnim, metodološkim, organizacionim i razvojnim razlikama, ova dva sistema su u kompetitivnom i saradničkom odnosu. Ovu tezu najupečatljivije dokazuju postojeći poslovni modeli otvorenog koda izdavača indeksiranih časopisa.

Uporedna analiza pokazuje da je realno očekivati njihovo postepeno približavanje do stepena potpune integracije, posebno u oblasti evaluacije rezultata istraživanja i inovacija. Postoje dva osnovna mehanizma za ovaj proces. Prvi je demokratizacija scijentometrijskog sistema uvođenjem elemenata evaluacije karakterističnih za koncept otvorene nauke i slabljenjem vlasničkog autorskog prava na rezultate javno finansiranih istraživanja i inovacija. Drugi je povećanje broja kvantitativnih indikatora u okviru otvorenog sistema nauke, mjerenih ili njegovim metodama ili primjenom odabranih i po potrebi prilagođenih statističkih metoda razvijenih u okviru scijentometrijskog sistema.

Tendencije u razvoju naučne metrike u svijetu nameću dva istovremeno složena zadatka subjektima inovacionog sistema u Bosni i Hercegovini. Prvi je pratiti razvoj scijentometrije uz razumno prilagođavanje vlastitog načina rada i njenih postulata. Drugi pretpostavlja uključivanje u evropske procese izgradnje otvorenog naučnog sistema i postepeno uvođenje metoda prikladnih za mjerenje ishoda istraživačkih i inovacijskih procesa.

Literatura

1. All European Academies (ALLEA). 2017. The European Code of Conduct for Research Integrity. Dostupno na: <https://allea.org/code-of-conduct/> [05. 01. 2024.].
2. Bornmann, L., & Mutz, R. 2015. Growth rates of modern science: A bibliometric analysis based on the number of publications and cited references. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 66(11), 2215-2222.
3. Czarnitzki, D., Grimpe, C., & Pellens, M. 2015. Access to research inputs: Open science versus the entrepreneurial university. *Journal of Technology Transfer*, 40(6), 1050-1063.
4. David, P. A. 2004. Understanding the emergence of 'Open Science' institutions: Functionalist economics in historical context. *Industrial and Corporate Change*, 13(4), 571-589.

5. DORA. 2012. San Francisco Declaration on Research Assessment. Dostupno na: <https://sfdora.org/> [20. 12. 2023.].
6. Edquist, C. 1997. *Systems of Innovation: Technologies, Institutions, and Organizations*. Pinter Publishers.
7. Etzkowitz, H. 2018. Innovation governance: from the “endless frontier” to the triple helix. *Geographies of the University*, 291-311.
8. Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. 2000. The Dynamics of Innovation: From National Systems and "Mode 2" to a Triple Helix of University-Industry-Government Relations. *Research Policy*, 29(2), 109-123.
9. European Commission. 2020. A new ERA for research and innovation. COM (2020) 628 final. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0628> [20. 09. 2023.].
10. European Commission. 2021. Horizon Europe. Dostupno na: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_1122 [20. 09. 2023.].
11. Edquist, C. 1997. *Systems of Innovation: Technologies, Institutions, and Organizations*. Pinter Publishers.
12. G7. 2021. G7 Research Compact. Dostupno na: <https://www.gov.uk/government/publications/g7-2021-research-compact> [20. 02. 2024.].
13. Grand, A., Wilkinson, C., Bultitude, K., & Winfield, A. F. T. 2016. Mapping the hinterland: Data issues in Open Science. *Public Understanding of Science*, 25(1), 88–103.
14. Grand, A. 2015. Open science. *Journal of Science Communication*, 14(4), C02.
15. Hicks, D., Wouters, P., Waltman, L., de Rijcke, S., & Rafols, I. 2015. Bibliometrics: The Leiden Manifesto for research metrics. *Nature*, 520(7548), 429–431.
16. Hampton, S. E., Anderson, S. S., Bagby, S. C., et al. 2015. The Tao of Open Science for ecology. *Ecosphere*, 6(7), 120.
17. Hicks, D., Wouters, P., Waltman, L., de Rijcke, S., & Rafols, I. 2015. Bibliometrics: The Leiden Manifesto for research metrics. *Nature*, 520(7548), 429–431.
18. Hormia-Poutanen, K., & Forsström, P. 2016. Collaboration at international, national and institutional level – Vital in fostering Open Science. *LIBER Quarterly*, 26(1), 3–12.
19. Langlois, R. N., & Garzarelli, G. 2008. Of hackers and hairdressers: Modularity and the organizational economics of open-source collaboration. *Industry and Innovation*, 15(2), 125–143.
20. Leydesdorff, L. 2000. The triple helix: an evolutionary model of innovations. *Research Policy*, 29(2), 243-255.
21. Leydesdorff, L., & Etzkowitz, H. 1998. Triple Helix of innovation: introduction. *Science and Public Policy*, 25(6), 358-364.
22. Lundvall, B. Å. (Ed.). 1992. *National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning*. Pinter Publishers.

23. Lyon, L. 2016. Transparency: The emerging third dimension of Open Science and open data. *LIBER Quarterly*, 25(4), 153–171.
24. McKiernan, E. C., Bourne, P. E., Brown, C. T., et al. 2016. How Open Science helps researchers succeed. *eLife*, 5, e16800.
25. Mukherjee, A., & Stern, S. 2009. Disclosure or secrecy? The dynamics of Open Science. *International Journal of Industrial Organization*, 27(3), 449–462.
26. Nelson, R. R. Ed.. 1993. *National Innovation Systems: A Comparative Analysis*. Oxford University Press.
27. Peters, M. A. 2010. Openness, web 2.0 technology, and Open Science. *Policy Futures in Education*, 8(5), 567–574.
28. Powell, A. 2016. Hacking in the public interest: Authority, legitimacy, means, and ends. *New Media & Society*, 18(4), 600–616.
29. Priem, J., Taraborelli, D., Groth, P., & Neylon, C. 2010. Altmetrics: A manifesto. Dostupno na: <http://altmetrics.org/manifesto> [05. 01. 2024.].
30. Rafols, I., Molas-Gallart, J., Chinchilla-Rodríguez, Z., & Vargas-Quesada, B. 2012. How journal rankings can suppress interdisciplinary research: A comparison between Innovation Studies and Business & Management. *Research Policy*, 41(7), 1262-1282.
31. Rhoten, D., & Powell, W. W. 2007. The frontiers of intellectual property: Expanded protection versus new models of Open Science.
32. Scheliga, K., & Friesike, S. 2014. Putting Open Science into practice: A social dilemma? *First Monday*, 19(9).
33. Stock, W. G., Dorsch, I., Reichmann, G., & Schlögl, C. 2023. Counting Research Publications, Citations, and Topics: A Critical Assessment of the Empirical Basis of Scientometrics and Research Evaluation. *Journal of Information Science Theory & Practice (JISaP)*, 11(2).
34. Shibayama, S. 2015. Academic commercialization and changing nature of academic cooperation. *Journal of Evolutionary Economics*, 25(2), 513–532.
35. UNESCO. 2021. UNESCO Recommendation on Open Science. Dostupno na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378849> [05. 01. 2024.].
36. Waltman, L. 2016. A review of the literature on citation impact indicators. *Journal of Informetrics*, 10(2), 365–391.
37. Wolkovich, E. M., Regetz, J., & O'Connor, M. I. 2012. Advances in global change research require Open Science by individual researchers. *Global Change Biology*, 18(7), 2102

DODATAK 1: Snage i slabosti scientometrijskog pristupa

Snaga	Objašnjenje
Ekonomska aktivnost zasnovana na znanju	Pretežno zasnovan na privatnim ekonomskim aktivnostima zasnovanim na znanju. Odražava suštinsku prirodu scijentometrijskih sistema, koji koriste intelektualne rezultate kao primarnu imovinu.
Kontinuirani razvoj statističkih metoda	Uporna evolucija statističkih metodologija za praćenje naučnih rezultata. Kritične za osiguravanje da scijentometrijske analize ostanu relevantne i da se prilagode promjenjivom pejzažu naučnog istraživanja.
Mjerljivost, kvantifikacija i uporedivost	Olakšava objektivne metrike za evaluaciju procesa istraživanja i inovacija u različitim domenima. Ove temeljne prednosti omogućavaju objektivne procjene, ali i privlače kritike zbog potencijalnog zanemarivanja kvalitativnih aspekata kvaliteta i uticaja istraživanja.
Uporedivost među disciplinama	Omogućuje poređenje rezultata u različitim disciplinama s različitim učestalostima objavljivanja. Postizanje istinske uporedivosti ostaje izazov zbog različitih praksi objavljivanja i citiranja u različitim oblastima. Ovo je oblast u kojoj se stalno razvija.
Proširenje raznolikosti i broja baza podataka	Povećava pokrivenost i inkluzivnost, omogućavajući sveobuhvatniji prikaz naučne produkcije. Povećava sveobuhvatnost i korisnost sistema pokrivajući širi spektar rezultata istraživanja.
Proširenje nadgledanih disciplina	Uključuje širi spektar naučnih disciplina u monitoring napora. Povećava inkluzivnost i relevantnost scijentometrijskih evaluacija pokrivajući više područja istraživanja.
Povećanje inkluzije časopisa	Proširuje opseg evaluacije uključivanjem sve većeg broja časopisa u baze podataka. Povećava raznolikost istraživanja koja se mogu evaluirati i prepoznati, obogaćujući evaluativni krajolik.
Rast pouzdanosti podataka	Povećava pouzdanost podataka unutar sistema kroz dodatne recenzije kolega. Napori da se poboljša pouzdanost podataka su u toku, iako i dalje postoje izazovi u pogledu transparentnosti i ponovljivosti.
Uvođenje konkurencije kvaliteta	Uvodi konkurenciju među časopisima u bazama podataka, suprotstavljajući se predatorskom izdavanju. Iako može dovesti do poboljšanja kvaliteta, može podstaći i ponašanja koja su više fokusirana na uticaj nego na naučni napredak .
Motivisan privatnim interesom	Vođen interesima naučnika, vlasnika časopisa i vlasnika baza podataka za povećanje naučne produkcije. Može potaknuti inovacije, ali izaziva zabrinutost zbog komercijalizacije nauke i potencijalnih sukoba interesa.
Unapređenje upravljanja časopisima i tačnosti	Poboljšava praksu upravljanja i redovnost izdavanja časopisa. Motiviše poboljšanja u praksi upravljanja i izdavaštva, doprinoseći efikasnosti i pouzdanosti sistema.
Zaštita moralnih i imovinskih prava	Štiti moralna prava autora i prava intelektualne svojine vlasnika baza podataka. Važno za održavanje etičkih standarda i zaštitu autorskih prava, iako efikasnost može varirati.
Reputacija prestižnih citatnih baza	Dobra volja povezana sa prestižnim bazama podataka služi kao mjerilo kvaliteta i uticaja. Ističe utjecajnu ulogu vrhunskih baza podataka u praksi širenja istraživanja i priznavanja.

podataka	
Integralna uloga u akademskoj i finansiranju kulture	Kritična pozicija u akademskoj kulturi i odlukama o finansiranju, što odražava njegovu ugrađenost u istraživački i razvojni ekosistem. Pokazuje duboku integraciju scijentometrijskih indikatora u akademski sistem nagrađivanja i alokaciju resursa, iako je ova integracija podložna kritici.
Oligopolska pozicija vodećih baza podataka	Dominantne baze podataka utiču na standarde, prakse i trendove u naučnom izdavačkom okruženju. Prepoznaje tržišnu moć nekoliko baza podataka, što podstiče rasprave o potrebi za većom raznovrsnošću i otvorenošću u procjeni istraživanja.
Slabost	Objašnjenje
Fokus ograničen na časopise i izdavače	Naglašava publikacije u časopisima, ostavljajući po strani druge priloge. Ovaj fokus zanemaruje široku lepezu naučnih radova koji su značajni, ali su izvan konvencionalnog modela objavljivanja časopisa, čime se ograničava opseg priznatih akademskih doprinosa.
Procjena na osnovu mjesta objavljivanja	Istraživački doprinos se više cijeni zbog mjesta objavljivanja nego zbog njegove intrinzične naučne vrijednosti. Veliko oslanjanje sistema na prestiž mjesta objavljivanja može zasjeniti zasluge i novinu samog istraživanja, potencijalno izobličujući prioritete prema publikacijama s velikim uticajem naučrb kvaliteta istraživanja i inovacija.
Objavite ili nestanite kulturu	Podstiče kvantitet nad kvalitetom u rezultatima istraživanja, utičući na kvalitet i rezultate procesa istraživanja i inovacija. Ova kultura ugrožava integritet istraživanja, gurajući istraživače ka brzom objavljivanju, a ne značajnom naučnom istraživanju, i može dovesti do razvodnjavanja kvaliteta istraživanja u potrazi za dostignućima zasnovanim na metrici.
Isključivanje rezultata istraživanja koji nisu časopisi	Knjige, referati sa konferencija i drugi oblici izdavanja nisu uključeni u evaluacije. Zanemaruje značajne dijelove naučnih doprinosa, posebno u humanističkim i društvenim naukama, gdje preovlađuju različiti formati diseminacije, čime se nedovoljno predstavlja intelektualni doprinos ovih oblasti.
Konkurentnost iznad saradnje	Pažnja istraživača je usmjerena na konkurentnost, a ne na saradnju. Podstiče konkurentsko okruženje koje može ometati napore u saradnji i razmjenu znanja za napredak nauke, potencijalno gušeći inovacije i interdisciplinarna istraživanja koja imaju koristi od kooperativnih pristupa.
Indirektno praćenje doprinosa istraživačkih organizacija	Doprinosi istraživačkih organizacija mogu se pratiti samo posredno, ovisno o potpunoj autorskoj i radnoj pripadnosti. Iako podaci o pripadnosti mogu pružiti neke uvide, ova metoda ne obuhvata pun obim doprinosa organizacije istraživanju, posebno u kolaborativnim ili interdisciplinarnim studijama, što otežava tačnu procjenu i prepoznavanje doprinosa institucija.
Manipulacija bazom podataka	Baze podataka mogu namjerno ili slučajno manipulirati sistemom i procjenom naučnih doprinosa. Ovaj rizik naglašava potrebu za transparentnošću i odgovornošću u scijentometrijskim evaluacijama kako bi se održalo povjerenje u sistem, jer manipulacija može iskriviti tačnu procjenu uticaja istraživanja i doprinosa.
Zloupotreba sistema od strane više autora	Sistem može koristiti više autora i koautora. Slučajevi inflacije autorstva ili autorstva poklona gdje je doprinos minimalan ili nepostojeći mogu iskriviti pravu mjeru doprinosa, narušavajući integritet naučnog zapisa.
Smanjenje autorskih prava	Autorska prava su svedena na lična prava, ograničavajući koristi koje ostvaruju svojim radom na indirektna (npr., napredovanje u karijeri). Ovaj

	pristup može demotivirati istraživače tako što umanjuje priznanje i nagradu za njihov intelektualni doprinos, potencijalno utičući na spremnost naučnika da se uključe u inovativne istraživačke poduhvate.
Dodatna ograničenja za autore	Prakse koje nameću dalja ograničenja autorima da koriste sopstveno djelo (npr. objavljivanje u njihovim ili drugim repozitorijumima, plaćanje za korištenje njihovog djela). Ograničava slobodu i dostupnost naučnog znanja, utičući na njegovo širenje i upotrebu, i može inhibirati sposobnost istraživača da dijele i nadograđuju postojeći rad.
Dominacija engleskog jezika	Utvrđuje engleski jezik kao univerzalni jezik nauke, potencijalno diskriminirajući humanističke i društvene nauke i pokreće pitanja višejezičnosti i kulturne dominacije. Ovo može marginalizirati ne-engleska istraživanja i istraživače, smanjujući raznolikost naučnog diskursa i stavljajući u nepovoljan položaj određene discipline, čime se doprinosi monokulturalnom naučnom pejzažu.
Nedostatak za određene nauke	Dovodi humanističke, društvene nauke i neke druge discipline u nepovoljniji položaj u odnosu na prirodne i primenjene nauke u smislu obima proizvodnje i učestalosti citiranja. Odražava pristrasnost u scijentometrijskim sistemima koji favorizuju oblasti sa visokim stopama objavljivanja i citiranosti, zanemarujući vrijednost i uticaj disciplina sporijeg tempa ili manje sklonih citatima, i može obezvrijediti doprinos ovih oblasti širem naučnom poduhvatu.
Smetnja multi/inter/trans-disciplinarnosti	Čini multi-, inter- i transdisciplinarno istraživanje izazovnijim. Struktura sadašnjeg sistema može obeshrabriti interdisciplinarnu istraživačku napore, koji su ključni za rješavanje složenih, stvarnih problema, favorizirajući tradicionalne disciplinske granice i metrike koje se možda neće dobro primijeniti na interdisciplinarni rad.
Ograničavanje opšteg pristupa znanju	Barijere za dozvole ograničavaju društvene koristi nauke, čak i kada se finansira iz javnih sredstava. Barijere u pristupu ometaju široko diseminaciju i primjenu naučnog znanja, ograničavajući njegov potencijalni društveni utjecaj, posebno u scenarijima u kojima se istraživanje javno finansira, ali pristup

Prof. dr. Džamna Vranić
Prof. dr. Lejla Balić
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Pravni fakultet / Faculty of Law
dz.duman@pfsa.unsa.ba
l.balic@pfsa.unsa.ba

UDK / UDC 342.744

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 15. 03. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 29. 11. 2024.

PRAVO NA OBRAZOVANJE I RODITELJSKA ODGOVORNOST

THE RIGHT TO EDUCATION AND PARENTAL RESPONSIBILITY

Sažetak

Pravo djeteta je u civilizacijskom razvoju kojem pripadaju savremene države, članice Organizacije Ujedinjenih nacija, postalo jedan od ključnih sadržaja gradnje novog i boljeg svjetskog poretka. To znači da, dijete od rođenja pa do njegove pune poslovne sposobnosti uživa i mora uživati prava kojima odgovaraju dužnosti roditelja i staratelja, te političke zajednice na različitim razinama. Takva prava i dužnosti određene su internacionalnim konvencijama i drugim dokumentima koje obavezuju sve članice Ujedinjenih nacija. Koliko god da su razlike u kulturnim, političkim i ekonomskim prilikama pojedinih članica Ujedinjenih nacija, postoje univerzalna prava djeteta te posljedično i univerzalne dužnosti u svakom pravom uređenju. U ovome radu jasno je pokazano da određena internacionalnog političkog poretka obavezuju državu Bosnu i Hercegovinu da otkloni sadašnje stanje nedovoljnog primjenjivanja svojih dužnosti određenih u njenom Ustavu.

Ključne riječi: obrazovanje, država, dijete, roditeljska odgovornost

Summary

The right of the child has become, in the civilizational development to which modern states, United Nations members belong, one of the key contents of building a new and better world order. This means that, from birth until full legal capacity, the child enjoys and must enjoy the rights corresponding to the duties of parents and guardians, and the political community at various levels. Such rights and duties are determined by international conventions and other documents that are binding for all United Nations members. Regardless of differences in the cultural, political and economic circumstances of individual United Nations members, there are universal rights of the child and, consequently, universal duties in every legal system. This paper clearly presents that the provisions of the international political order oblige the state of Bosnia and Herzegovina to eliminate the current state of insufficient implementation of its duties specified in its Constitution.

Keywords: education, state, child, parental responsibility

1. Uvod

Pitanje o obrazovanju je ključno za anticipiranje i građenje harmonične i sigurne budućnosti bosanskohercegovačkih ljudi. Garancija za to je država, a to znači vladavina prava, u skladu s najvišim internacionalnim standardima. To jeste političko opredjeljenje sadašnjih vlasti, ali nije i praksa u kojoj bi građani Bosne i Hercegovine jasno vidjeli trajanje reformskih procesa koji vode toj poželjnoj budućnosti.

Obrazovanje je proces prenošenja znanja, vještina i vrijednosti, i kao takav neodvojiv dio razvoja društvenih zajednica na globalnom nivou. Do 20. stoljeća obrazovanje je bilo privilegija i odvijalo se unutar vjerskih institucija i porodice. Razvoj prosvjetiteljstva, a kasnije pojava liberalizma i socijalizma ponudili su drugačiji pogled na obrazovanje, ne više kao poželjnu odgojno-obrazovnu praksu, već se na obrazovanje počelo gledati kao na predmet javnog interesa i odgovornosti države. Proces internacionalizacije ljudskih prava koji je počeo nakon Drugog svjetskog rata, promijenio je prirodu razumijevanja procesa obrazovanja, te ga je statuirao kao temeljno pravo. U ovom radu biće predstavljeni normativni standardi prava na obrazovanje kao temeljnog ljudskog prava u internacionalnom sistemu ljudskih prava. Shodno tome u radu će biti predstavljene odredbe o obrazovanju i pravu na njega u ključnim dokumentima donesenim na nivou Ujedinjenih nacija, posebno Univerzalna deklaracija i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima kojima je i statuirano pravo na obrazovanje, definisan sadržaj i ciljevi ovog prava. Pored toga, bit će dat i osvrt na zaštitu prava na obrazovanje u dokumentima Vijeća Evrope. Teorijskim razmatranjima roditeljske odgovornosti u pogledu prava djeteta na obrazovanje ukazuje se na potrebu uspostavljanja balansa između privatnog i javnog područja u društvenoj cjelini. Navedeno je teorijska osnova za prikaz prilika u bosanskohercegovačkom društvu i njegovoj državi u pogledu prava i dužnosti određenih direktno ili indirektno Ustavom Bosne i Hercegovine.

2. Zaštita prava na obrazovanje u dokumentima Ujedinjenih nacija

Statuiranje prava na obrazovanje dio je procesa internacionalizacije ljudskih prava koji je počeo nakon Drugog svjetskog rata, a uspostavljeni standardi su u manjoj ili većoj mjeri inkorporirani u nacionalne pravne sisteme.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima

U Općoj deklaraciji o ljudskim pravima određene su ključne sastavnice prava na obrazovanje: obavezno i besplatno osnovno obrazovanje, te dostupnost i kvalitet obrazovanja shodno vrijednostima, praksi i načelima demokratije. U članu 26 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima definisano je pravo na obrazovanje:

- 1. Svako ima pravo na obrazovanje. Obrazovanje treba da bude besplatno, bar u osnovnim i temeljnim stepenima obrazovanja. Osnovno obrazovanje treba da bude obavezno. Tehničko i stručno obrazovanje treba da bude opšte pristupačno, a i više obrazovanje treba takođe da bude svima pristupačno na temelju sposobnosti.*
- 2. Obrazovanje treba da bude usmjereno ka punom razvitku ljudske ličnosti i očvršćavanju poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda. Ono treba da pomaže razumijevanje, snošljivost i prijateljstvo među svim nacijama, rasnim i vjerskim skupinama, kao i djelatnost Ujedinjenih nacija na održavanju mira.*
- 3. Roditelji imaju prvenstveno pravo da biraju vrstu obrazovanja za svoju djecu.*

Kako se radi o deklarativnom dokumentu bez normativne snage, nisu utvrđeni pravno obavezujući učinci u realizaciji prava na obrazovanje za države članice. Međutim, idejni i politički značaj člana 26 ogleda se u tome što je prvi put obrazovanje djece statuirano ne kao privilegija, već kao pravo, ali i zato što su njime utvrđeni temeljni elementi prava na obrazovanje. Univerzalna deklaracija imala je presudnu ulogu u razumijevanju sadržaja i ciljeva prava na obrazovanje, te predstavlja pravno i idejno uporište za dokumente u kojima je tretirano i razrađeno pravo na obrazovanje, ne samo na nivou UN-a, već i u okviru regionalnih pravnih sistema¹. U vezi s tim, mogu se izdvojiti i osnovna obilježja i sadržaj prava na obrazovanje, odnosno tri osnovna elementa prema kojima je kasnije oblikovano ovo pravo, to su: pristup obrazovanju, sadržaj i cilj obrazovanja i pravo prvenstva roditelja u izboru vrste obrazovanja za svoju djecu².

---

¹ Zaštita prava na obrazovanje predviđena je Protokolom 1 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (Protokol 1, član 2), Američkom konvencijom o ljudskim pravima (član 13. Dodatnog protokola Američkoj konvenciji o ljudskim pravima u području ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava) i Afričkom poveljom o ljudskim pravima i pravima naroda član 17.

² S. Barnier Leroy, Pravo na obrazovanje kao temeljno pravo u: *Pravo na obrazovanje – obrazovanjem protiv siromaštva i isključenosti*, 2014., str.23.

Pristup obrazovanju

Dostupnost obrazovanja podrazumijeva osiguranje jednakih mogućnosti za obrazovanje i mogućnost izbora na svim nivoima obrazovanja, bez obzira na spol, rasu, nacionalnu pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, porodični status, vjeroispovijest, psihofizičke i druge lične osobine. Ovakva formulacija pravo na obrazovanje ne ograničava se samo na djecu, dakle ne isključuje obrazovanje odraslih. Međutim, minimalni standard je besplatno osnovno obrazovanje djece na načelu jednakosti i nediskriminacije. Shodno tome, već je 1960. godine u okviru UNESCO-a usvojena Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju kojom su utvrđene obaveze za države članice da kroz svoje nacionalne sisteme zabrane svaki oblik diskriminacije na području obrazovanja, te da promovišu jednake prilike i jednakost postupanja, poštujući različitosti obrazovnih sistema.³

Kada govorimo o zahtjevu o obaveznosti osnovnog obrazovanja, što je i temeljni fokus prvog stava, mora se napomenuti da je usmjeren ka državi. Naime, iako osiguranje obrazovanja nije isključivo dužnost države, internacionalni standardi su od samog početka državu definisali kao temeljnog nosioca obaveze da ne samo kroz svoj pravni sistem uspostavi zakonsku obavezu školovanja djece, već i da osigura školsku infrastrukturu.

Sadržaj i ciljevi obrazovanja

Obrazovanje nije benefit isključivo pojedinca, već je sredstvo emancipacije društva. Obrazovni sistem je značajan instrument kojim se usmjerava odgoj djece i mladih, kreiraju temeljne vrijednosti društva na kojima se izgrađuje politička zajednica. Monopol nad obrazovnim sistemom moćno je oružje u rukama države, te je na nivou UN-a već u prvoj fazi jasan stav da je potrebno utvrditi minimalne standarde vezane za sadržaj obrazovanja. Zato je tačkom 2 navedenog člana 26, a u skladu i s ciljevima utvrđenim Poveljom UN-a, naglašeno da obrazovanje mora biti usmjereno na poticanje, razumijevanje, toleranciju među ljudima, kao i razvijanje i poticanje ljudskih prava i temeljnih sloboda. Konkretnije, kao opšti ciljevi obrazovanja mogu se precizirati: a) promocija poštivanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, i priprema svake osobe za život u društvu koje poštuje principe demokratije i vladavine prava; b) razvijanje svijesti o vlastitom kulturnom identitetu, jeziku i tradiciji, na

---

³ S. Barnier Leroy, Pravo na obrazovanje kao temeljno pravo u: *Pravo na obrazovanje – obrazovanjem protiv siromaštva i isključenosti*, 2014., str. 27.

način primjeren civilizacijskim tekovinama, upoznajući i uvažavajući druge i drugačije, poštujući različitosti i njegujući međusobno razumijevanje, toleranciju i solidarnost među svim ljudima.

Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima

Univerzalna deklaracija bila je prvi internacionalni dokument iz ljudskih prava kojeg su donijele Ujedinjene nacije, a koji je obuhvatio građanska, politička, ekonomska, socijalna i kulturna prava. Budući da je u vrijeme donošenja Deklaracije svijet bio politički podijeljen na liberalne demokratije i socijalističke države, to se odrazilo i na ideološku dimenziju ljudskih prava. Naime, jedinstven koncept ljudskih prava naišao je na žestoke kritike autora koji su apsolutni primat dali građanskim i političkim pravima, a ekonomska, socijalna i kulturna prava smještali u političke i moralne ciljeve kojima teži određena država i društvo.⁴ Različiti pogledi na ljudska prava znatno su usporili donošenje planiranih konvencija iz ljudskih prava, jer se radilo o dokumentima koji su pravno-obavezujućeg karaktera sa konkretnim normativnim obavezama za države, te sa kontrolnim mehanizmima implementacije. U konačnici 1966. godine usvojena su dva odvojena dokumenta Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.

Kako se u to vrijeme pravo na obrazovanje određivalo prije svega kao kulturno pravo⁵, njegov sadržaj, ciljevi i obaveze za države članice detaljno su razrađeni članovima 13 i 14 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima⁶ (u daljem tekstu Pakt), te stručnim mišljenjima UN-ove Komisije za ekonomska, socijalna i kulturna prava (u daljem tekstu Komisija).

---

⁴ Detaljnije kod J. Bakšić Muftić, *Sistem ljudskih prava*, Sarajevo, 2002., str. 163 – 173.

⁵ U teoriji je sve više mišljenja da pravo na obrazovanje nije samo kulturno pravo, već da se radi o više dimenzionalnom pravu, koje se u odnosu na različite aspekte implementacije i zaštite može istovremeno odrediti kao političko, lično i socijalno pravo, više kod: *Fons Coomans Identifying Violations of the Right to Education*, K.Tomaševski Primera 3.

⁶ Države članice moraju djelovati na način da ne krše prvo na obrazovanje, te ulagati najveće napore kako bi poštovali ugovorne odredbe. Države su također obavezne da svake četiri godine podnose izvještaj o stanju provedbe Pakta u nacionalnom pravu na osnovu kojeg Komisija izdaje mišljenja i preporuke. Opšta skupština je 2008. godine usvojila i Fakultativni protokol o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, kojim je predviđena mogućnost podnošenja pritužbe pred Komisijom protiv države za koju se smatra da krši Paktom predviđena prava. Komisija nakon što razmotri pritužbe donosi odgovarajuće preporuke i zaključke.

Ciljevi obrazovanja definirani u Paktu usklađeni su sa Poveljom UN-a i ciljevima proizašlim iz člana 26 Univerzalne deklaracije. Iskorak u tom smislu, jeste naglasak na osnažujućem karakteru prava na obrazovanje kao predušlova za djelotvorno sudjelovanje svih pojedinaca u slobodnom društvu.

U cilju punog ostvarenja toga prava, osnovno obrazovanje mora biti obavezno i besplatno za sve kao što se navodi i u drugim dokumentima što aludira na činjenicu da je to polazna osnova. Kada govori o srednjem i visokom obrazovanju, Pakt je ponešto opsežniji i precizniji pa kaže da se „srednje obrazovanje u svojim različitim oblicima mora učiniti raspoloživim i dostupnim svima korištenjem svih odgovarajućih sredstava, a postepenim uvođenjem besplatnog obrazovanja. Jednako tako, više i visoko obrazovanje mora se učiniti jednako dostupnim svima prema sposobnostima korištenjem svih odgovarajućih sredstava, naročito postupnim uvođenjem besplatnog obrazovanja.“⁷ Naime, ovaj dokument je poseban upravo po tome što naglašava potrebu ostvarenja dostupnosti obrazovanja u punom smislu te riječi, a to znači učiniti sve razine obrazovanja besplatnim kako bi ono zaista svima bilo dostupno. S obzirom da je uvođenje potpuno besplatnog obrazovanja na svim razinama vrlo ambiciozan zahtjev, Pakt njegovu realizaciju vremenski ne ograničava, što ne znači da države-stranke nisu dužne raditi na realizaciji toga cilja. S tim u vezi, sam Pakt ponešto govori i o kvaliteti obrazovanja kada kaže da se odgoj i obrazovanje moraju usmjeriti u pravcu punog razvoja ljudske osobe i svijesti o ljudskom dostojanstvu i da moraju jačati poštovanje ljudskih prava i temeljnih sloboda, promicati razumijevanje, prijateljstvo i mir među ljudima te omogućiti svim ljudima djelotvorno sudjelovanje u slobodnom društvu.

Treći stav člana 13 precizira pravo i slobodu roditelja da osim u škole koje je osnovala država djecu mogu upisati i u druge škole, odnosno slobodi i pravu roditelja da mogu izabrati vjerski i moralni odgoj u skladu sa vlastitim uvjerenjima. Četvrti stav člana 13. nastoji pomiriti zahtjev za osnivanjem privatnih škola i promicanje slobode poučavanja i obavezu država članica da uspostave minimalne standarde u skladu sa kojim se uređuje osnivanje škola, te sadržaj i ciljevi obrazovnih programa javnih i privatnih škola.

Članom 14 se utvrđuju obveze za države koje u momentu pristupanja Paktu nemaju osigurano besplatno i obavezno osnovno obrazovanje da donesu detaljan plan provođenja.

---

⁷ Međunarodni pakt o gospodarskim, socijalnim i kulturnim pravima član 17. stav 1.

Ukratko, Međunarodnim paktom o socijalnim, ekonomskim i kulturnim pravima utvrđuju se standardi potrebni da bi se ostvarilo besplatno osnovno obrazovanje, unapređenje pristupa obrazovanju za sve, a na načelima jednakosti i nediskriminacije, te slobode izbora vrste škole i nastavnih sadržaja, što predstavlja temeljnu bit prava na obrazovanje.

U cilju što šire provedbe i zaštite prava na obrazovanje, Komisija je usvojila i Opšti komentar br.13 kojim su date smjernice i kriteriji provedbe odredbi člana 13. U vezi s tim, izdvojena su četiri aspekta implementacije prava na obrazovanje: raspoloživost, dostupnost, prihvatljivost i prilagodljivost⁸.

Raspoloživost obrazovanja podrazumijeva obavezu države da osigura adekvatan broj funkcionalnih obrazovnih institucija i programa i to prije svega onih namijenjenih osnovnom obrazovanju koje bez izuzetka treba biti obavezno i besplatno. Dakle, potrebno je da su raspoloživi kapaciteti usklađeni sa brojem djece odgovarajućeg školskog uzrasta, kao i da se osigura obrazovan pedagoški kadar.

Dostupnost obrazovanja ima dvodimenzionalno značenje. Prva i osnovna dimenzija je dostupnost obrazovnih ustanova i programa svima na osnovu načela jednakosti i nediskriminacije. Međutim, Komisija je predvidjela i pozitivne obaveze država članica u vidu osiguranja fizičke i ekonomske dostupnosti obrazovanja za sve. Dimenzija fizičke dostupnosti prije svega se odnosi da bi obrazovne ustanove trebale biti na prihvatljivim geografskim lokacijama ili putem savremene tehnologije – modeli učenja na daljinu. Ekonomska dostupnost, uz obavezno besplatno osnovno obrazovanje znači i obavezu postupnog uvođenja besplatnog srednjeg i visokog obrazovanja.

Prihvatljivost obrazovanja podrazumijeva obavezu država da donesu minimalne kriterije obrazovanja koji obavezuju i privatne škole⁹, te da osiguraju da sadržaj obrazovanja bude prihvatljiv i za roditelje i za djecu. Budući da roditelji i učenici imaju pravo na odgoj i obrazovanje u skladu sa svojim vjerskim, filozofskim i moralnim vrijednostima, država ne smije koristiti obrazovni sistem za indoktrinaciju putem školskih programa nespojivih sa vjerskim i drugim uvjerenjima učenika¹⁰.

---

⁸ Committee on Economic, Social and Cultural Rights, The Right to Education, General comment No.13, UN doc.E/C.12/1999/10, (December 1999, dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/4538838c22.html>, pristupljeno 15.4.2019.

⁹ K. Tomaševski, *Right to Education*, Primera no.3, Gothenburg, 2001. str. 29.

¹⁰ *Understanding Human Rights, Manual on Human Rights Education*, European Training and Research Center for Human Rights and Democracy, Graz, 2003., str.186.

Prilagodljivost obrazovanja odnosi se na kvalitet i sadržaj obrazovnih programa, sa ciljem da znanja i vještine koje se stiču u školi budu usklađene sa društvenim razvojem i odgovarajućim potrebama učenika u različitim društvenim i kulturnim sredinama. Prilagodljivost obrazovanja podrazumijeva osiguravanje optimalnog razvoja za svaku osobu, uključujući i one sa poteškoćama u razvoju, u skladu s njihovim uzrastom, mogućnostima i mentalnim i fizičkim sposobnostima, ali i usklađenost sa specifičnim potrebama različitih grupa djece i mladih, kao što su djeca migranti, djeca radnici i sl.

Konvencija o pravima djeteta

U Konvenciji o pravima djeteta, usvojenoj 20. novembra 1989. godine¹¹ pravo na obrazovanje određuje se na mnogo jasniji, deskriptivniji i sigurno na obuhvatniji način. Svakom djetetu priznaje se pravo na obrazovanje.¹² U svrhu ostvarivanja toga prava za svu je djecu potrebno osigurati obavezno i besplatno osnovno obrazovanje, poticati razvoj različitih oblika srednjoškolskog obrazovanja te ih učiniti raspoloživim i dostupnim svima.

Roditelj(i) ili drugi odgovorni za dijete imaju prvenstvenu odgovornost da osiguraju, u okviru svojih sposobnosti i finansijskih mogućnosti, uslove života potrebne za djetetov razvoj¹³.

U Konvenciji je propisano da Države članke priznaju svakom djetetu pravo na odgoj i obrazovanje i u svrhu ostvarenja toga prava, one će postupno i na temelju jednakih mogućnosti, osobito: odrediti da je osnovno obrazovanje obavezno i besplatno za sve; poticati razvoj različitih oblika srednjeg obrazovanja, uključujući opće i strukovno obrazovanje, učiniti ih raspoloživim i dostupnim svakom djetetu te poduzeti odgovarajuće mjere, primjerice uvesti besplatno obrazovanje i, prema potrebi, osigurati materijalnu podršku; učiniti svim dostupnim sredstvima da više i visoko obrazovanje bude dostupno svima na temelju sposobnosti; učiniti da obrazovno i profesionalno informiranje i usmjeravanje bude raspoloživo i dostupno svoj djeci; poduzeti mjere za poticanje redovitog pohađanja nastave i smanjenje stope nezavršenog školovanja.¹⁴

---

¹¹ Convention on the Rights of the Child (1989)

https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-11&chapter=4&lang=en

¹² Konvenciju o pravima djeteta, (1989) UN, član 28, stav .1

¹³ Član 27. Konvencije o pravima djeteta

¹⁴ Isto, član 28.

Odgov i obrazovanja djeteta trebaju biti usmjereni prema razvoju osobnosti, talenata i najviših potencijala duševnih i tjelesnih sposobnosti djeteta; razvoju poštivanja ljudskih prava i temeljnih sloboda, i načela sadržanih u Povelji Ujedinjenih nacija; razvoju poštivanja djetetovih roditelja, njegova kulturnog identiteta, jezika i vrijednosti, nacionalnih vrednota zemlje u kojoj živi i zemlje iz koje potječe i civilizacija drugačijih od njegove; pripremi djeteta za odgovoran život u slobodnom društvu u duhu razumijevanja, mira, snošljivosti, jednakosti/ravnopravnosti među spolovima i prijateljstva među svim nacijama, etničkim, narodnim i vjerskim grupama te osobama starosjedilačkog porijekla; razvoju poštivanja zaštite prirodnog okoliša.¹⁵

3. Pravo na obrazovanje u pravnom sistemu Vijeća Evrope

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda¹⁶ (u daljem tekstu Evropska konvencija) predstavlja jedno od najznačajnijih dostignuća Vijeća Evrope, te je dokument koji je uspostavio standarde zaštite ljudskih prava ne samo u državama članicama već i na globalnom nivou. Kada govorimo o pravu na obrazovanje potrebno je reći da originalni tekst Evropske konvencije nije utvrdio zaštitu prava na obrazovanje, već je to učinjeno Prvim dodatnim protokolom (članom 2) i to na jedan specifičan način, tzv. negativnom formulacijom:

“Niko ne može biti lišen prava na obrazovanje. U vršenju svojih funkcija u oblasti obrazovanja i nastave država poštuje pravo roditelja da osiguraju takvo obrazovanje i nastavu koji su u skladu sa njihovim vlastitim vjerskim i filozofskim uvjerenjima.”

Radi se o djelimično restriktivnoj formulaciji, bez razrađenog sadržaja prava na obrazovanje, što je dosta različit pristup u odnosu na navedene dokumente Ujedinjenih nacija. Evropska konvencija je jedini internacionalni dokument o ljudskim pravima kojim nije definisano da svako ima pravo na obrazovanje, već isključivo da niko ne može biti lišen prava na obrazovanje. Smatra se da je negativna formulacija rezultat činjenice da su u momentu donošenja Protokola br.1, sve države članice imale uspostavljene obrazovne sisteme, te da je bilo nepotrebno utvrditi obavezu uspostavljanja istog.¹⁷ Međutim, imajući u vidu ideološku dimenziju ljudskih prava, kao i prirodu Evropske

---

¹⁵ Isto, član 29.

¹⁶ Evropska Konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda je prva konvencija Vijeća Evrope. Usvojena je 1950. godine, a na snagu stupila 1953. godine.

¹⁷ S. Pillai, *Right to education under European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* 1950, Christ University Journal 1, 1(2012), str.102.

konvencije, jasno je da države članice nisu htjele uspostaviti pozitivnu obavezu uspostavljanja javnog obrazovnog sistema. S druge strane, prihvaćen je UN standard da se roditeljima omogući da obrazovanje njihove djece bude u skladu sa njihovim vjerskim i filozofskim uvjerenjima.

Ipak, Evropski sud za ljudska prava je kroz svoju praksu specificirao konkretnu ulogu države u implementaciji prava na obrazovanja, koje podrazumijevaju izvjesno materijalno značenje i obaveze koje iz njega proizilaze. Naime, Evropski sud za ljudska prava pojašnjava da se članom 2. Protokola 1. države ne obavezuju da obrazovanje učine dostupnim, nego se njima propisuje „pravo pristupa obrazovnim ustanovama koje postoje u određenom trenutku“. Također pravo na obrazovanje uključuje i „mogućnost ostvarenja koristi od obrazovanja, odnosno pravo na dobivanje bilo kojeg oblika službenog priznanja...za postignuti nivo obrazovanja u skladu sa pravilima koja su na snazi u državi“.¹⁸

Međutim, pravo na obrazovanje nije apsolutno, jer iz njega mogu proizilaziti implicitno prihvaćena ograničenja, jer se radi o pravu koje po svojoj pravnoj prirodi zahtijeva da ga država uređuje.¹⁹ Kao dio prava na obrazovanje, roditelji imaju pravo na poštivanje njihovih vjerskih i filozofskih uvjerenja, međutim, Sud je utvrdio da su „utvrđivanje i planiranje kurikuluma u načelu dio nadležnosti države, te da je moguće uključiti informacije ili znanje vjerske ili filozofske prirode u školske programe, pod uslovom da se prenosi na objektivni, kritički i pluralistički način“²⁰. Evropski sud se očitovao i o ciljevima obrazovanja, uključujući ulogu obrazovanja u poštivanju ljudskih prava: “U demokratskom društvu, pravo na obrazovanje je ključno za ostvarenje ljudskih prava“ (Leyla Sahin protiv Turske).²¹

---

¹⁸ Evropski sud za ljudska prava, predmet *Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Language in Education in Belgium*, br.1474/62, 1691/62, 1769/63, 1994/63 i 2126/64, iz 23.7.1968., str 4 – preuzeto iz: *Priručnik o pravima djeteta u europskom pravu*, Agencija Europske unije za temeljna prava i Vijeće Europe, 2015., str.135., dostupno na [echr.coe.int](https://www.echr.coe.int)

¹⁹ Vodič o članu 2 Protokola br.1 uz Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, str.5., ažurirano 30.4.2017. dostupno na

https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_2_Protocol_1_BOS.pdf

²⁰ Evropski sud za ljudska prava, *Folgere i drugi protiv Norveške (GC)*, br.15472/02, 29. juna 2007, str. 84.

²¹ S. Barnier Leroy, *Pravo na obrazovanje kao temeljno pravo u: Pravo na obrazovanje – obrazovanjem*

protiv siromaštva i isključenosti, 2014., str. 28.

Evropska socijalna povelja

Revidirana Evropska socijalna povelja u članu 17 utvrđuje socijalnu, pravnu i ekonomsku zaštitu djece i mladih, a u okviru utvrđenih prava nalazi se i obrazovanje. Prema članu 17 države su obavezne poduzeti sve prikladne i potrebne mjere kojima će osigurati da sva djeca prime skrb, pomoć, obrazovanje i obuku koja im je potrebna (uključujući besplatno osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje), djecu i mlade osobe zaštititi od zanemarivanja, nasilja ili iskorištavanja te pružiti zaštita djeci bez odgovarajućeg roditeljskog staranja.²²

Pravo na obrazovanje koncipirano je slično navedenim UN dokumentima, te utvrđuje obaveze država da svima bez diskriminacije osiguraju besplatno osnovno i srednje obrazovanje, preuzmu mjere za redovnu prisutnost nastavi, kao i da omoguće profesionalno usmjeravanje i stručno obrazovanje.

Evropska komisija za socijalna prava, u čijoj nadležnosti je nadzor nad implementacijom Evropske socijalne povelje, svojim aktima je uspostavila dodatne standarde i obaveze država članica u zaštiti prava na obrazovanje. U vezi s tim, posebno je istaknuto da su države članice obavezne osigurati integraciju djece sa invaliditetom u redovne škole²³, te da djeca koja nezakonito borave na njihovom teritoriju također imaju pristup obrazovanju²⁴.

U pogledu sadržaja prava na obrazovanje, Evropska komisija za socijalna prava, utvrdila je da spolni odgoj i obrazovanje o reproduktivnom zdravlju trebaju biti dio redovnog kurikuluma, te da u sadržajima nastavnih materijala ne smije biti socijalnog isključivanja i ponižavajućih stereotipa o seksualnim manjinama²⁵.

---

²² Priručnik o pravima djeteta u europskom pravu,

https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_rights_child_HRV.pdf, str. 23-24.

²³ Evropska komisija za socijalna pitanja, European Action of the Disabled (AEH) protiv Francuske, žalba br.81/2012, 11.9.2013., str. 78.

²⁴ Evropska komisija za socijalna pitanja, Medecins du Mond - Internationale protiv Francuske, žalba br.67/2011, 11.9.2012.,

²⁵ Evropska komisija za socijalna pitanja, International Centre for the Legal Protection of Human Rights (INTERSIGHTS) protiv Hrvatske, tužba br.45/2007, 3.6.2007., str. 47.

Konvencija Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici

Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici je usvojena 11. maja 2011. godine u Istanbulu. Odredbama ove konvencije utvrđuju se obaveza država članica da u zvanične nastavne planove na svim nivoima obrazovanja uvedu nastavne materijale o pitanjima: jednakosti žena i muškaraca, principa nediskriminacije i ravnopravnosti spolova, nestereotipnih rodni uloga, uzajamnog poštovanja, nenasilnog rješavanja sukoba u međuljudskim odnosima, rodno zasnovanog nasilja nad ženama i prava na lični integritet. Također, predviđa da se uklone, kao pitanje prioriteta, rodni stereotipi iz obrazovnih udžbenika i nastavnih sadržaja.

4. Bosanskohercegovačke prilike

Prema Ustavu Bosne i Hercegovine, internacionalne konvencije o ljudskim pravima i s njima povezani protokoli imaju prednost u odnosu na sva zakonska rješenja. Između tog najvišeg pravnog određenja i realnog stanja ogromna je razlika. To je posljedica neizvršavanja obaveza države koje su određene najvišim pravnim aktom. Cijelu situaciju dodatno kompliciraju posebnosti bosanskohercegovačkog društva u pogledu njegove kulturne, političke i ekonomske prošlosti te sadašnjih usmjerenja prema punoj kompatibilnosti prema evropskoj pravnoj stečevini. Spomenute posebnosti ogledaju se u slijedećim činjenicama.

Prvo, bosanskohercegovačko društvo je pluralno na način kako su to sva savremena demokratska društva. Ali, u razvoju sadašnjih država Jugoistočne Evrope – Bugarska, Grčka, Albanija, Kosovo, Srbija, Crna Gora i Hrvatska – pravna određenja i razvoj religijski pluralnih društava su relativno nova pojava. Oslobođenja od tuđinskih vlasti tokom 19. stoljeća na području Jugoistočne Evrope bila su određena težnjom etničkog i religijskog homogeniziranja te posljedičnog progona, asimiliranja ili ubijanja onih sadržaja društva koje nije bilo moguće uključiti u ideološku sliku „jedinstvenog naroda“. Tako su usvajane i razvijane ideologije takozvanih etničkih čišćenja, antisemitizma, i slične. Te ideologije su prožimale ne samo kulturne sadržaje, već i na njima utemeljene školske programe.

Drugo, razvijeni su brojni ideološki stereotipi o drugim i drukčijim. O muslimanima, Jevrejima i pripadnicima religijskih manjina, kada je riječ o religijskim razlikama te o Bošnjacima, Romima, Vlasima, Šiptarima i drugim. Književna i umjetnička djela nastala na tim osnovama usvajana i širena kao

najviše vrijednosti, iako su uključivala najgore oblike zagovaranja netolerancije, dehumaniziranja i isključivanja.

Treće, u odnosu na kulturne i političke vrijednosti koje su nametale državne vlasti nastale iz konceptata narodnog jedinstva, često povezane s onim oblicima isključivanja kakvi su svojstveni za fašizam, nacional-socijalizam, komunizam, i slične, savremeni zahtjevi o ljudskim pravima su na različite načine prešućivani i promicani čak i u sadašnje školske programe koji su predstavljani kao kompatibilni s evropskim. Upravo zato su konfesionalne organizacije smatrane utočištem i zaštitom prava roditelja da svoju djecu obrazuju u „svojoj vjeri“. A takvo obrazovanje uglavnom ostaje izvan dosega državne vlasti, odgovorne za primjenu ovdje navedenih internacionalnih standarda o pravu djeteta na obrazovanje koje mu omogućuje realiziranje u skladu s općim etičkim idealima i njegovim najboljim interesima.

Četvrto, s obzirom na prilike u bosanskohercegovačkom školstvu na svim razinama procjenjivane sa stanovišta spomenutih internacionalnih standarda, valja zaključiti da:

- (a) ispunjavanje uvjeta zahtijevanih od Bosne i Hercegovine u procesu njenog pridruživanja u Evropsku Uniju znači i mora značiti da u bosanskohercegovačkom pluralnom društvu moraju biti uspostavljeni ovdje prikazani internacionalni standardi;
- (b) osnova za reformiranje obrazovnog sistema na svim razinama u bosanskohercegovačkom društvu pretpostavlja istraživanja i uspoređivanja svih kognitivnih sadržaja koji jesu ili nisu u skladu sa spomenutim standardima; i
- (c) postojeće manjkanje aktivnosti u realiziranju internacionalnih standarda može biti smatrano strategijom onemogućavanja bosanskohercegovačkog društva u postizanju njegove kompatibilnosti sa evropskom pravnom stečevinom.

I peto, iz dostupnih javnih izvora o stanju u bosanskohercegovačkom školstvu²⁶, opravdano je tvrditi da postoje različiti oblici diskriminacije,

²⁶ Komitet za prava djeteta je razmatrao Kombinovani peti i šesti periodični izvještaj Bosne i Hercegovine

(http://www.mhrr.gov.ba/ljudska_prava/djeca_bih/Kombinovani%20V%20i%20VI%20periodicni%20izvjestaj%20BiH.pdf) (CRC/C/BIH/5-6) na svom 2404. i 2405. sastanku (CRC/C/SR.2404 i 2405), održanom 10. i 11. septembra 2019. godine te je usvojio Zaključna zapažanja 27. septembra 2019. godine. Komitet napominje i cijeni napore države potpisnice, kao što je usvajanje Platforme za razvoj predškolskog odgoja i obrazovanja (2017-2022.) i Okvirni akcioni plan o obrazovnim potrebama Roma u Bosni i Hercegovini (2018-2022), kao i provedba Međunarodne procjene učeničkih postignuća (PISA) u 2018. godini, ali je Komitet je i dalje zabrinut zbog:

a) Segregacije djece u obrazovanju u vezi sa sistemom "dvije škole pod jednim krovom" i jednonacionalnim školama, te uvođenjem "nacionalne grupe predmeta" u kontekstu procesa integracije škola;

(b) Nedovoljne koordinacije Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine u pogledu smanjenja nesrazmjera u kvaliteti obrazovanja između različitih dijelova zemlje, naročito u ruralnim područjima;

(c) Neadekvatne obuke nastavnika u pogledu njihovih diskriminatornih stavova prema učenicima;

(d) Niske stope upisa romske djece u srednje obrazovanje;

(e) Visokih stopa napuštanja školovanja zbog siromaštva i lošeg materijalnog stanja;

(f) Neadekvatnih uslova u pogledu školskog materijala i kapaciteta, uključujući sanitarne uslove, učioničku opremu, sisteme zagrijavanja i pristupačne prostorije za djecu sa invaliditetom;

(g) Još uvijek niske stope upisa u predškolske ustanove, naročito kod djece iz ruralnih područja i djece iz grupa u nepovoljnom položaju, te nedostatak budžetskih sredstava za implementaciju politika i programa za unapređenje predškolskog obrazovanja.

U svjetlu pod cilja održivog razvoja 4.A i u vezi sa prethodnim preporukama Komiteta (CRC/C/BIH/CO/2-4, tačka 63), Komitet poziva državu potpisnicu da:

(a) bez odlaganja ukine segregaciju djece u obrazovanju i promoviše zajedničku jezgru nastavnih planova i programa u cijeloj državi potpisnici, imajući u vidu preporuke specijalnog izvjestioca za oblast kulturnih prava

(b) iz nastavnog plana i programa škola ukloni "nacionalnu grupu predmeta";

(c) ojača ulogu Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine i Konferencije ministara obrazovanja kao koordinacionog mehanizma, da bi se osigurao kvalitet obrazovanja u svim dijelovima države potpisnice, s posebnim akcentom na ruralnim područjima, između ostalog i kroz provođenje kvalitetnih edukacija za nastavnike i eliminaciju diskriminacije učenika od strane nastavnika;

(d) osigura efikasno funkcionisanje mehanizma za praćenje Revidiranog akcionog plana o obrazovnim potrebama Roma i poveća finansijska izdvajanja da bi se ispunile sve obrazovne potrebe romske djece, kako bi se povećalo njihovo učešće i inkluzija u obrazovanje na svim nivoima, naročito u srednjem i visokom obrazovanju;

(e) pojača napore za unapređenje školskog prevoza, osigura besplatne udžbenike za svu djecu u državi potpisnici i pruži finansijsku pomoć roditeljima za pokrivanje troškova obrazovanja kako bi se umanjila stopa napuštanja školovanja na svim nivoima obrazovanja;

(f) poveća neophodno finansiranje i mjere za unapređenje opreme u školama, uključujući higijenske kapacitete i pristupačnost za djecu sa invaliditetom, kao i sisteme zagrijavanja škola;

segregacije i netolerancije te produbljivanja onih podjela u društvu koje su posve suprotne ciljevima integracije bosanskohercegovačkog društva u Evropsku Uniju.

5. Roditeljska odgovornost i pravo djeteta na obrazovanje

Od svog rođenja dijete je usmjereno prema tom uključenju u društvenu cjelinu, u kojem bi raspolagalo znanjima i umijećima za harmoničnu i djelotvornu interakciju s drugim pojedincima i društvenim ustanovama.

Moguće je razlikovati tri bitna sadržaja odgovornog odnosa prema djetetu kojima mu se omogućuje takva usmjerenost – odgoj, obrazovanje i osposobljavanje. Odgojem je ovdje određen onaj sadržaj odnosa prema djetetu preko kojih mu bivaju prenijete norme ponašanja prema sebi i drugim ljudima u društvenoj hijerarhiji. Obrazovanje je sistematično podučavanje djeteta u privatnom i javnom prostoru o glavnim svjetonazorskim sadržajima u vladajućoj slici svijeta. Iako su i odgoj i obrazovanje neodvojivi od najvažnijih sadržaja društvenog poretka, odgoj u većoj mjeri podliježe diskrecionim pravima roditelja, dok obrazovanje organizira politička zajednica, ali tako da je njime omogućen minimum potrebnih znanja za efikasno uključenje djeteta u politički, kulturni i ekonomski poredak njegovog okruženja. Osposobljavanjem je određeno stjecanje odgovarajućih vještina za obavljanje konkretnih poslova u skladu s društvenim potrebama.

Obrazovanje u najširem značenju tog pojma dobiva pravna uobličenja u svim slučajevima kada ga je potrebno odrediti kao dio društvenog i političkog poretka. Potreba za djelovanjima u okvirima privatnog prava nastaje u slučajevima kada postoji nesaglasnost roditelja o obrazovanju djeteta.²⁷

Čim je izveden iz političkog poretka, obrazovni sistem ga nužno i odražava. Nije moguće odvojiti politički poredak od ideologije vladajuće elite. Ona u tome poretku vidi sredstvo za potvrđivanje i realiziranje svojih ideologijskih

---

(g) izdvoji dovoljne finansijske resurse za djelotvornu implementaciju politika i programa za obrazovanje u ranom djetinjstvu, uz poseban fokus na djecu iz ruralnih oblasti, romsku djecu i djecu sa invaliditetom i proširi svijest o važnosti predškolskog obrazovanja kod roditelja i članova porodica djece.

http://www.mhrr.gov.ba/ljudska_prava/djeca_bih/PREPORUKA%20KOMITETA%20ZA%20OPRAVA%20DJETETA.pdf

²⁷ Jeffs, Tony (2002). „Schooling, education and children's rights“. in Franklin, Bob (ed.). *The New Handbook of Children's Rights: Comparative policy and practice*. London - New York: Routledge, str. 45-60.

ciljeva. Ali, u svakom demokratski legitimiranom političkom poretku, nije moguće otkloniti društvenu pluralnost u koju su uključeni različiti politički i religijski svjetonazori. Iako bi politička vlast mogla zahtijevati svoju neosporivu prisutnost samo u javnom prostoru, čak i tad bi njene projekcije mogle prijetiti očuvanju i razvoju društvene pluralnosti. Zato je pravo roditeljske odgovornosti, koje se proteže i preko privatnog i preko javnog područja, način ograničavanja prevlasti bilo koje ideologije u području javnog obrazovanja. Pravo je roditelja da i u javnom prostoru zahtijevaju i realiziraju zaštitu svoje djece od nepotrebne političke i bilo koje druge indoktrinacije.

Složenost roditeljske odgovornosti u tome području odražava opseg do kojeg obrazovne politike jesu, i do kojeg su uvijek bile, osporavane i suštinski političke. U pravu to je odraženo činjenicom da je obrazovanje ključno i građansko i političko pravo, te u isto vrijeme i socijalno i ekonomsko pravo. Uokvirena na taj način ta, često natjecateljska, raspravljanja o pravima legitimiraju različita predstavljanja, zahtjeve i ulaganja u roditeljsku odgovornost.

Kao građansko i političko pravo roditeljska odgovornost je karakterizirana u liberalnom političkom mišljenju kao bedem protiv opasnosti nesputane državne kontrole nad obrazovanjem. To predstavljanje je najizričnije u hladnoratovskim zapadnjačkim naracijama, gdje su sovjetski udžbenici historije predstavljeni kao primjeri opasnosti državne kontrole nad obrazovanjem. Ta paradigma prava također podcrtava i legitimira novije rasprave o roditeljskom izboru. Uz to, budući da je obrazovanje socijalno i ekonomsko pravo, uloga države je složenija te u tome okviru roditeljska odgovornost je predstavljena ne toliko u opoziciji državnom uplitanju, već više kao zajednički pothvat kakav je vidljiv u uvođenju obaveznog obrazovanja i roditeljskih dužnosti da ga nametnu.²⁸ Ali binarni obrazac građansko/političko *versus* socijalno/ekonomsko ima svoje granice: uplitanje države može biti opravdano kao šticeenje građanskih i političkih prava djece *vis a vis* njihovih roditelja i obrnuto, roditeljska prava mogu biti shvaćena da su u interesu razvojnih prava djeteta, u onoj mjeri u kojoj je to bitno za liberalnu državu.²⁹

Roditeljska odgovornost u obrazovanju je središnja za mnogo širi spektar zahtjeva i sporova. Ali u odnosu na pravo koje je u vezi sa roditeljskim izborom i pohađanjem škole napetosti su izrazitije; jer u tome okviru

---

²⁸ Probert, Rebecca, Gilmore, Stephen & Herring, Jonathan eds. (2009). *Responsible Parents and Parental Responsibility*, Oregon: Hart Publishing, str. 144.

²⁹ Ibid

roditeljska odgovornost je dopustila najveću slobodu i nametnula najstrožije zahtjeve. Usvajanje obuhvatnijeg pogleda na te odredbe služi i podržavanju i u isto vrijeme izazovu progresivnih naracija u kojima se ističe da su roditeljska prava zamijenjena shvatanjem roditeljske odgovornosti. A snaženje svijesti o roditeljskim odgovornostima na osnovi pravnih tekovina koje su utemeljene na komplementarnosti prava i dužnosti uzrokuje pomjeranje djeteta koje je ranije bilo na periferiji prostora kojem su središte bili roditelji, prema djetetu u središtu za koje odgovorni roditelji osiguravaju uvjete za neometano prolaženje kroz cijelo djetinjstvo.

Jer, dok su roditelji izvorno imali izbor da li će obrazovati svoju djecu, a sada imaju izbor kako će im djeca biti obrazovana, historijska perspektiva otkriva obim u kojem je zakonska intervencija uvijek bila posredovana preko proračunavanja i pretpostavki određenih prvenstveno društvenom klasom, ali i religijom i rodnom, te u činjenju toga otkriva značajan stupanj kontinuiteta.

Najradikalnija i najkritičnija promjena u shvatanju roditeljske odgovornosti bila je nametanje roditeljima zakonske dužnosti da obrazuju svoju djecu. To je danas opće civilizacijsko postignuće.

Ono je na različite načine uvođeno, održavano i razvijano u različitim zemljama.

Općenito govoreći, u tim novim odnosima prema pravu djeteta i odgovornosti roditelja određeno je da djetetu između 5 i 12 godina treba osigurati efikasno obrazovanje na odgovarajući način. Roditelji su dužni djetetu omogućiti pohađanje škole. Dobne granice su se mijenjale, kao i sredstva za nametanje dužnosti. Ali, osnovna dužnost je i sada ista. Sada je neupitno nametanje te roditeljske dužnosti. A upravo to predstavlja obrtanje principa dugog trajanja prema kojem je obrazovanje bilo privatno pitanje posve u okviru diskrecionog odlučivanja roditelja.

U kontekstu religijskog obrazovanja, pravo roditelja je, prije nego države, da odrede religijsko obrazovanje djeteta. Uz to, to je očito pravo roditelja, a ne pravo uključenog djeteta. Takvo naglašavanje prava roditelja da odrede religijsko obrazovanje svoje djece odražava striktno čitanje tumačenja teksta i sudske prakse u vezi sa članom 2. Protokola 1 Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda.³⁰ Kako to tumači Jane Fortin, čini se da taj pristup počiva na pretpostavci da, iako to država ne smije, roditelji mogu indoktrinirati svoju djecu.³¹

---

³⁰ Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda, 1950

³¹ Vidjeti više u: Fortin, Jane (2005). *Children's Rights and the Developing Law*, II eds., Cambridge: Cambridge University Press, str. 356.

Široka ovlaštenja data roditeljima da odrede religijski odgoj i obrazovanje djeteta omogućuje podržavanje dobrobiti djeteta uspostavljanjem snažne povezanosti sa porodicom, zajednicom, kulturom i vjerovanjem. Uz to prava i slobode dani roditeljima povezani su također i sa zaštitom interesa roditelja. Njihov interes je zaštićen čak i onda kada je svakodnevna briga o djetetu povjerena nekom drugom. Nadalje, prava dana roditeljima često mogu biti realizirana bez obzira na stavove djeteta, kako je to vidljivo iz prava roditelja da spriječe djecu u pohađanju časova vjerskog obrazovanja.

Velika su prava roditelja u određenju religijskog odgoja i obrazovanja djece, ali nisu i neograničena. Iako su rijetka zakonska uplitanja radi ograničenja religijskih prava roditelja, roditelji se ipak mogu suočavati s ograničenjem općih pravnih standarda. Iako im cilj nije ograničenje religijske slobode roditelja, primjena tih standarda može uzrokovati nametanje roditeljima ograničenja ili dužnosti koji su u neskladu s njihovim religijskim vjerovanjima. Religijska sloboda ne otklanja zakonske obaveze.

6. Pravo na obrazovanje i s njim povezana pitanja: globalni kontekst

Obrazovanje doprinosi razvoju društva na mnogo nivoa, počevši od borbe protiv siromaštva, snaženja žena, do promocije ljudskih prava i jačanja demokratije³². Međutim, da bi se ostvarile sve ove važne uloge, pravo na obrazovanje se ne može tretirati samo kao “pravo na učenje”, već je od velikog značaja da djeca i mladi imaju pristup školama, kvalitetnim programima, socijalizaciji i interakciji sa nastavnicima i vršnjacima.

Nažalost, prve dekade 21. vijeka obilježio je niz različitih humanitarnih kriza u kojima su najveće žrtve bili civili, a posebno djeca čija su temeljna prava, kao što su pravo na život i dostojanstvo, pravo na slobodu i sigurnost, pravo na porodicu i dom najgrublje prekršena. Jednako im je uskraćeno i pravo na obrazovanje, što se može činiti perifernim u odnosu na temeljna prava, ali to nikako nije slučaj. Zaštita prava na obrazovanje ne prestaje u vanrednim okolnostima, naprotiv, baš tada je potrebno poduzeti posebne mjere zaštite obrazovnih institucija, nastavnog kadra, studenta i učenika.

---

³² UNICEF, ‘Rebuilding Hope in Afghanistan’ (UNICEF, November 2003)

<<https://www.unicef.org/publications/files/e0973unicef.pdf>>, 2

Generalna skupština je 27.10.2010.godine usvojila Rezoluciju o pravu na obrazovanje u kriznim situacijama (Rezolucija 64/29)³³, s ciljem da se podigne svijest o različitim atacima na obrazovanje, kao i da se potakne države članice na odgovarajuće akcije. Pa se tako, između ostaloga, države članice potiču da usvoje i implementiraju strategije i politike kojima bi se prava na obrazovanje tretiralo kao segment humanitarne pomoći i humanitarnog odgovora. Države članice se pozivaju da osiguraju resurse za prilagodbu nastavnog plana i programa, obuke nastavnika, programe pripravnosti u školama u situacijama vanrednog stanja. Strane koje se nađu u oružanom sukobu, podsjeća se na obaveze prema međunarodnom humanitarnom pravu i međunarodnom pravu ljudskih prava, koje znače posebnu zaštitu civila i civilnih objekata, što obuhvata učenike, studente, nastavno osoblje, škola i visokoškolske institucije.

U nastojanju da se zaštita prava na obrazovanje u kriznim situacijama podigne na viši nivo, 29. oktobra 2021. godine, Vijeće sigurnosti UN-a usvojilo je jednoglasno Rezolucija o djeci u oružanim konfliktima 2601 (2021)³⁴. Rezolucijom 2601(2021) osuđuju se napadi na škole, djecu i nastavnike, te pozivaju strane u sukobu da odmah zaštite pravo na obrazovanje. Napadi na škole označeni su kao od teška kršenja prava djece, te je istaknuto kako je nastavak obrazovanja u oružanim sukobima ključni prioritet za međunarodnu zajednicu. Države članice su pozvane da razviju efikasne mjere za sprečavanje i rješavanje napada i prijetnji napadima na škole i obrazovne ustanove. Za buduća istraživanja i bavljenja temom obrazovanja, važno je baviti se pitanjima različitih političkih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i sigurnosnih aspekata koji onemogućavaju realizaciju prava djece na obrazovanje na globalnom nivou.³⁵

---

³³ General Assembly resolution 64/290 of 2010 urges United Nations (UN dostupna na <https://digitallibrary.un.org/record/685964?v=pdf>)

³⁴Security Council resolution 2601 (2021) [on children and armed conflict] <https://digitallibrary.un.org/record/3946523?ln=en>

³⁵ Vidjeti više u: Akande, A., Akande, T., Adetoun, J. and Adewuyi, M., 2023. Children in Times of War and World Disorder in the Twenty-First Century: The International Law and Children's Human Rights. In *Politics Between Nations: Power, Peace, and Diplomacy* (pp. 305-335). Cham: Springer International Publishing; Berrick, J.D., Gilbert, N. and Skivenes, M., 2023. Child protection systems across the world. *The Oxford handbook of child protection systems*, pp.1-22; Eide, A., 2001. Economic, social and cultural rights as human rights. In *Economic, social and cultural rights* (pp. 9-28). Brill Nijhoff; Wabwile, M., 2010. Implementing the social and economic rights of children in developing countries: The place of international assistance and cooperation. *The international Journal of Children's Rights*, 18(3), pp.355-385; Jerome, L., Emerson, L., Lundy, L. and Orr, K., 2015. Teaching and learning about child rights: A study of implementation in 26 countries; Landman, T., 2005. *Protecting human rights: A comparative study*. Georgetown University Press;

7. Zaključak

Internacionalnim standardima obrazovanja kao jednog od temeljnih ljudskih prava određeni su načini kojima bi svakom djetetu u svijetu bilo osigurano da iskaže i razvije svoje najbolje mogućnosti. Primjena tih standarda je moguća ovisno o kulturnom, političkom i ekonomskom razvoju pojedinih država, ali nikada i nigdje ne može biti osporeno a da to ne znači i kršenje obaveza svake pojedine države. U slučaju države Bosne i Hercegovine ta obaveza, jasno određena internacionalnim standardima, nije ni primjenjivana niti razvijana u skladu s obavezama i potrebama. Implikacije tog su višestruke – neusklađeni školski programi, neriješena pitanja različitih oblika segregacije, netolerancije i predrasuda naslijeđenih iz prethodnih ideologijski zasnovanih poredaka i slično. Naročito je važno pitanje takozvanih autonomnih prava roditelja u odnosu na religijsko indoktriniranje djece.

Uvođenje obaveznog osnovnog školovanja značilo je i miješanje u porodični život, gdje je jedna od najradikalnijih promjena bila promjena shvatanja roditeljske odgovornosti, odnosno nametanje roditeljima zakonske dužnosti da obrazuju svoju djecu. Iako je internacionalnim standardima jasno definisano da su i sloboda i pravo roditelja da obrazovanje njihove djece ne budu suprotni njihovim vjerskim i filozofskim uvjerenjima, utvrđivanje kurikuluma u nadležnosti je države, te roditelji ne mogu zahtijevati izuzeće od primjene zakona jednostavnim pozivanjem na svoje religijsko vjerovanje. Za buduća istraživanja i bavljenja temom obrazovanja, važno je baviti se i pitanjima različitih političkih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i sigurnosnih aspekata koji onemogućavaju realizaciju prava djece na obrazovanje.

Literatura

1. Afrička povelja o ljudskim pravima i pravima naroda
2. Akande, A., Akande, T., Adetoun, J. and Adewuyi, M., 2023. Children in Times of War and World Disorder in the Twenty-First Century: The International Law and Children's Human Rights. In *Politics Between Nations: Power, Peace, and Diplomacy* (pp. 305-335). Cham: Springer International Publishing.
3. Američka konvencija o ljudskim pravima

Carvalho, S. and Dryden-Peterson, S., 2024. Political economy of refugees: How responsibility shapes the politics of education. *World Development*, 173, p.106394.

4. Berrick, J.D., Gilbert, N. and Skivenes, M., 2023. Child protection systems across the world. *The Oxford handbook of child protection systems*, pp.1-22.
5. Carvalho, S. and Dryden-Peterson, S., 2024. Political economy of refugees: How responsibility shapes the politics of education. *World Development*, 173, p.106394.
6. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, The Right to Education, General comment No.13, UN doc.E/C.12/1999/10, (December 1999, dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/4538838c22.html>
7. Convention on the Rights of the Child (1989)
8. Dž. Duman, Ostvarivanje roditeljskog staranja – savremeni pravni okvir, doktorska disertacija odbranjena na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu (2014.)
9. Eide, A., 2001. Economic, social and cultural rights as human rights. In *Economic, social and cultural rights* (pp. 9-28). Brill Nijhoff
10. Evropska Konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda
11. Fortin, Jane (2005). *Children's Rights and the Developing Law*, II eds., Cambridge: Cambridge University Press
12. General Assembly resolution 64/290 of 2010 United Nations <https://digitallibrary.un.org/record/685964?v=pdf>
13. https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=I-V-11&chapter=4&lang=en
14. J. Bakšić Muftić, Sistem ljudskih prava, Sarajevo, 2002.
15. Jeffs, Tony (2002). „Schooling, education and children's rights“. in Franklin, Bob (ed.). *The New Handbook of Children's Rights: Comparative policy and practice*. London - New York: Routledge
16. Jerome, L., Emerson, L., Lundy, L. and Orr, K., 2015. Teaching and learning about child rights: A study of implementation in 26 countries.
17. K. Tomaševski, *Right to Education*, Primera no.3, Gothenburg, 2001.
18. K.Tomaševski, *Fons Coomans Identifying Violations of the Right to Education*, Primera No 3.
19. Kombinirani V i VI periodični izvještaj Bosne i Hercegovine o provođenju Konvencije o pravima djeteta(http://www.mhrr.gov.ba/ljudska_prava/djeca_bih/Kombinovani%20V%20i%20VI%20periodicni%20izvjestaj%20BiH.pdf)
20. Konvencija Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (2011.)
21. Landman, T., 2005. *Protecting human rights: A comparative study*. Georgetown University Press.
22. Međunarodni pakt o gospodarskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966) Generalna skuština UN.
23. Opća deklaracija o ljudskim pravima (1948), Generalna skupština UN
24. Priručnik o pravima djeteta u europskom pravu, Agencija Europske unije za temeljna prava i Vijeće Europe, 2015. https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_rights_child_HRV.pdf

25. Probert, Rebecca, Gilmore, Stephen & Herring, Jonathan eds. (2009). *Responsible Parents and Parental Responsibility*, Oregon: Hart Publishing
26. *protiv siromaštva i isključenosti*, 2014.
27. Protokol 1 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda
28. S. Barnier Leroy, Pravo na obrazovanje kao temeljno pravo u: *Pravo na obrazovanje – obrazovanjem*
29. S. Pillai, *Right to education under European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms 1950*, Christ University Journal 1, 1(2012),
30. Security Council resolution 2601 (2021) [on children and armed conflict] <https://digitallibrary.un.org/record/3946523?ln=en>
31. *Understanding Human Rights, Manual on Human Rights Education*, European Training and Research Center for Human Rights and Democracy, Graz, 2003
32. Vodič o članu 2 Protokola br.1 uz Evropsku konvenciju o ljudskim pravima https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_2_Protocol_1_BOS.pdf
33. Wabwile, M., 2010. Implementing the social and economic rights of children in developing countries: The place of international assistance and cooperation. *The international Journal of Children's Rights*, 18(3), pp.355-385
34. Zaključna zapažanja Komiteta za prava djeteta o kombinovanom petom i šestom izvještaju Bosne i Hercegovine http://www.mhrr.gov.ba/ljudska_prava/djeca_bih/PREPORUKA%20KOMITETA%20ZA%20PRAVA%20DJETETA.pdf

Prof. dr. Mustafa Sefo

Prof. dr. Borjana Miković

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

mustafa.sefo@fpn.unsa.ba

borjana.mikovic@fpn.unsa.ba

UDK / UDC 81'221+376

Stručni članak / Professional paper

Primljeno / Received: 15. 03. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 05. 11. 2024.

NEVERBALNA KOMUNIKACIJA U KONTEKSTU INVALIDITETA I AUTIZMA

NONVERBAL COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF DISABILITY AND AUTISM

Sažetak

Prema pravilu zvanom 3V, zasnovano na studijama koje je 1967. objavio profesor Albert Mehrabian, samo 7 % komunikacije je verbalno (značenje riječi). Ostalih 38 % ove komunikacije je vokalna (intonacija i zvuk glasa) i 55 % je vizuelna (izraz lica i govor tijela). Dakle, 93 % komunikacije je neverbalno. Općenito, neverbalnu komunikaciju karakteriziraju tjelesni pokreti, znakovi, izrazi lica, gestovi, pogledi, stavovi, osmijesi ili čak i tišina. Neverbalna komunikacija je posebno prisutna među osobama s višestrukim invaliditetom i autizmom. Višestruki invaliditet karakterizira invaliditet s višestrukim izrazima koji povezuju motoričke i kognitivne nedostatke do potpune zavisnosti u činovima svakodnevnog života, društvenog života i veza. Ove osobe su stoga lišene mogućnosti da govore, ali i ako ne mogu govoriti, njihova potreba i želja za komunikacijom nije ništa manje prisutna i neophodna, jer, kako kaže Paul Watzlawick “ne možemo ne komunicirati”.

Ključne riječi: komunikacija, neverbalna komunikacija, invaliditet, autizam

Summary

According to a rule called the 3V rule, based on studies published by Professor Albert Mehrabian in 1967, only 7% of communication is verbal (the meaning of words). Another 38% is vocal (intonation and tone of voice) and 55% is visual (facial expression and body language). This means 93% of communication is nonverbal. Generally, nonverbal communication is characterized by bodily movements, cues, facial expressions, gestures, gazes, attitudes, smiles, or even silence. Nonverbal communication is particularly present among people with multiple disabilities and

autism. Multiple disability is a disability with multiple expressions connecting motor and cognitive impairments, resulting in complete dependency in daily activities, social life, and relationships. Such individuals are therefore deprived of the ability to speak. However, their need and desire for communication are no less present and necessary, because, as Paul Watzlawick says, "we cannot not communicate."

Keywords: *communication, nonverbal communication, disability, autism*

Uvod

Problem istraživani u ovom radu jeste prepoznavanje značaja neverbalne komunikacije u cilju razvoja komunikacije kod osoba s invaliditetom i autizmom. Različita percepcija invaliditeta i autizma kroz vrijeme nije doprinijela rješenu ovog problema. Slika invaliditeta i autizma značajno je evoluirala u posljednjih nekoliko decenija. Sada se gleda kao na karakteristiku koja je dio različitosti društva. Ipak, i dalje je nedovoljno spomena i govora o invalidnosti. Društvo i pojedinci moraju se prilagoditi svijetu u kojem je raznolikost postala vektor uspjeha. Da bismo to postigli, moramo prije svega naučiti komunicirati na ovu temu.

Prepoznavanje osoba s invaliditetom dugo je bilo obilježeno stereotipima, što je često dovelo do isključenja ove populacije u profesionalnom okruženju i društvu uopšte. Osobe s invaliditetom često su bile ograničene na pasivnu ulogu i nisu mogle biti uključene u društveni život. Stereotipi o invalidnosti i danas su veoma prisutni, zbog čega komunikacija o invalidnosti mora biti usmjerena na sve društvene aktere. Cilj je pokazati da osobe s invaliditetom uz pomoć adekvatne komunikacije mogu iskazati svoje misli i potrebe te ih integrirati u društvo. Brojne studije na ovu temu su rezultirale različitim zaključcima i prijedlozima za unapređenje komunikacije kod (i sa) osobama s invaliditetom i autizmom. Ali zbog specifičnosti i osjetljivosti situacije svakog pojedinca, dati prijedlozi trebali bi biti prilagođeni pojedinačno.

Komunikacija i jezik

Komunikacija je temelj čovječanstva. Čovjek je društveno biće i tu svoju glavnu karakteristiku ostvaruje komunikacijom s drugima. Ljudima su potrebni drugi ljudi da žive, da mogu razmjenjivati sadržaje, podržavati jedni druge, komunicirati jedni s drugima. Komunikacija u širem smislu ima različite oblike, značenja i svrhu: razmjena informacija, dijeljenje osjećanja, pokazivanje naklonosti ali i stvaranje konfliktnih situacija. Komunikacija

pomaže u razvijanju identiteta i stvaranju mišljenja, zapažanja i doživljaja drugih ljudi o nama. Kroz komunikaciju i pažnju svih subjekata stvara se zajednički komunikacijski prostor. Zajedništvo subjekata u komunikaciji postaje simbolizirani oblik novosti. Jezik je samo mali dio čitavog spektra mogućih komunikacija, ali igra veoma važnu ulogu.

Verbalna i neverbalna komunikacija

Iako verbalna razmjena, jezik, zauzima važno mjesto u međuljudskoj komunikaciji, neverbalnu komunikaciju čine mnogi drugi oblici. Kada govorimo, ne obraćamo pažnju samo na riječi i rečenice kao takve, nego i na ton i jačinu ili brzinu i jasnoću onoga što nam se predstavlja komunikacijom. Dodatne informacije dobijamo posmatranjem izraza lica, gesta, držanja tijela, pa čak i teksture kože i mirisa našeg sagovornika. Sve ove aspekte bilježimo automatski i ne moramo se posebno koncentrisati na njihovo opažanje. Rečeno se obogaćuje, relativizira ili se pojavljuje kao nesuglasje prema ovim neverbalnim informacijama. Također uviđamo bitne tragove u vezi emocionalnog stanja našeg sagovornika. Dijete koje shvati da će se roditelj ili drug naljutiti, može to zaključiti na osnovu lica koje je crveno, znojenja, naglih pokreta, tvrdog pogleda, isturene brade, brzog i glasnog govora, naprimjer. Na taj način pretpostavlja njihovo ponašanje. Humor, ironija i cinizam mogu se istinski razumjeti samo kroz dodatne neverbalne informacije.

Oblik komunikacije koji se svodi na pisane riječi, poput one koju možemo imati dok čavrljamo na internetu, ostaje nepotpun. Nedostaju osnovne ali i dodatne informacije za tumačenje ovih riječi. Slike, muzika i plesna emisija dokazuju da je moguće komunicirati bez riječi. Za malu djecu koja još ne govore, za ljude koji zbog invaliditeta ne mogu koristiti jezik kao sredstvo komunikacije, neverbalna razmjena sadržaja igra bitnu ulogu. Zvuci, gestovi, znakovni jezik, izražavanje kroz crteže i pokrete, osjećaji i pokazivanje pomažu u popunjavanju jezičkih praznina.

Nesporazumi

Često se dešava da ne razumijemo dovoljno šta je naš sagovornik želio reći ili izraziti. Nesporazumi su dio komunikacije i mogu dovesti do različitih problema; osoba zapravo ne zna šta želi komunicirati, ili želi ali nije jasno izraženo. Tako su izjave pogrešno protumačene ili neke informacije ne dođu jasno i potpuno do sagovornika. Kako je komunikacija element odnosa ljudi, ovo drugo je neophodno. Ljudi u sukobu imaju tendenciju pogrešno razumjeti čak i jednostavne izjave.

Zatvoreno ponašanje tokom razmjene (odsijecanje, iznošenje prigovora) i jaka negativna osjećanja i predrasude (ljutnja, osjećaj da vam drugi želi nauditi) sprječavaju međusobno razumijevanje. S druge strane, bliski ljudi uspijevaju sagledati situaciju svog sagovornika bez potrebe da razgovaraju jedni s drugima. Način na koji osoba pamti, klasificira i bilježi informacije te kako prima nove informacije s pozadinom njegovih iskustava, ima odlučujući utjecaj na razumijevanje specifičnih informacija.

Mogućnosti upotrebe neverbalne komunikacije i načina komunikacije u kontekstu višestrukih invaliditeta

Prema pravilu zvanom 3V, zasnovano na studijama koje je 1967. godine objavio profesor Albert Mehrabian, samo 7 % komunikacije je verbalno (značenje riječi). Ostalih 38 % ove komunikacije je vokalna (intonacija i zvuk glasa) i 55 % je vizuelna (izraz lica i govor tijela). Dakle, 93 % komunikacije je neverbalno.¹ Općenito, neverbalnu komunikaciju karakteriziraju tjelesni pokreti, znakovi, izrazi lica, gestovi, pogledi, stavovi, osmijesi ili čak i tišina.

Neverbalna komunikacija je posebno prisutna među osobama s višestrukim invaliditetom od kojih su, nakon oduzimanja poslovne sposobnosti neke od njih stavljene pod starateljstvo.² Pored osoba s višestrukim invaliditetom neverbalna komunikacija je prisutna i kod jednog broja osoba s autizmom. Obje skupine karakterizira invaliditet s višestrukim izrazima koji povezuju motoričke i kognitivne nedostatke do potpune zavisnosti u činovima svakodnevnog života, društvenog života i veza. Ove osobe su stoga lišene mogućnosti da govore. Ali i ako ne mogu govoriti, njihova potreba i želja za komunikacijom nije ništa manje prisutna i neophodna, jer, kako kaže Paul Watzlawick “ne možemo ne komunicirati”³.

Komunikacija je stoga mnogo manje očigledna i manje direktna, ali ne smiju biti zanemareni sve aspekte neverbalne komunikacije koji omogućavaju da se nadoknadi odsustvo usmenog jezika. Štaviše, potrebno je uzeti u obzir i značaj uloge sagovornika koji tumači i prima poslano poruke. To su često članovi porodice (roditelji, braća i sestre) koji mogu služiti kao prevodioci. Dakle, potrebno je puno vremena, rada i interakcije da se, uz pomoć porodice, otkriju modaliteti neverbalnog izražavanja osobe s višestrukim invaliditetom te njihova emocionalna inteligencija, emocionalni i relacioni unutrašnji život.

---

¹ Sefo 2022, 23.

² Vidjeti šire u: Miković, 2023, 247-248.

³ Ovo je jedan od aksioma koje je postavio Paul Watzlawick sa svojim saradnicima. O tome vidjeti više u: Watzlawick 1967. Također vidjeti i: Sefo 2022, 22.

Osoba s višestrukim invaliditetom koja ne može da govori uvijek je u procesu komunikacije. One mogu manje ili više komunicirati ekspresivno, ali su u razmjeni u svakom trenutku. Mogu imati izraze lica koji su vrlo otvoreni pokazatelji želje i spremnosti za razmjenom, jer lice i njegovi izrazi čine glavni vektor komunikacije.

Prije svega, ljudi mnogo koriste pogled kako bi komunicirali. Često, da bi ušli u kontakt s nekim, fiksiraju osobu pogledom i prilikom razmjene pogleda počinje komunikacija (treptajem, osmjehom). To je način da se direktno razgovara s osobom – signalizirati joj i pokazati želju za komunikacijom. U ovakvom kontekstu ne treba se ustručavati pratiti i gledati pogled te osobe, jer razmjena pogleda predstavlja jedno od najefikasnijih sredstava komunikacije. Pogotovo jer mnoge emocije prolaze kroz pogled. Naprimjer, kada je pogled tvrd ili tužan, to omogućava da razumijemo da nešto nije uredu.

Oči su vrlo osjetljive i formuliraju mnoge sentimentalne ili emocionalne izraze. Ako ne umiju formulirati riječi svojim glasom, osobe s invaliditetom mogu prevesti svoja emocionalna stanja. Mogu, s jedne strane, emitovati vokalizacije ili zvukove radosti koji odražavaju stanje dobrog raspoloženja i vedrine, a s druge strane, mogu emitovati zvukove ljutnje koji pokazuju da osobi nešto smeta. Ovo može biti povezano s tugom, nedostatkom pažnje, ali i s bolom.

Poteškoća u ovim zvukovima je u tome što uključuju različite pojave te ih moramo uspjeti interpretirati kako bismo precizno odgovorili na njih. U drugoj mjeri, osobe s invaliditetom se mogu izraziti vrlo ekspresivnim sredstvima. Osmijesi nam omogućavaju da direktno razmjenjujemo i pojačavamo poruke koje se prenose glasom. Osmijesi prate stanje spokoja i sreće, dok suze direktno prenose stanje nelagode i patnje. Neverbalna komunikacija tako biva vrlo ekspresivna. Ove pokrete karakterizira njihovo spontano pojavljivanje ili prividno odsustvo. Takvo jezičko ponašanje korisno je za identifikaciju najčešćih trenutaka u kojima se ovi pokreti pojavljuju kako bi što bliže dekodirali zahtjeve koje izražavaju.

U kontekstu invaliditeta se često manifestuju kao ponovljeni pokreti ruku ili zamah glavom. Ti pokreti su manje ili više intenzivirani, u zavisnosti od stanja osobe. Ako je opuštena, pokreti su manje prisutni; ali kada je osoba u stanju napetosti, pokreti umnožavaju i paraliziraju komunikaciju. Ponekad je pokrete teže dekodirati i interpretirati nego signale, kao što su pogled ili glas, ali jednako su važni u neverbalnoj komunikaciji. To je način komunikacije koji najviše izmiče, ili čak koji najviše impresionira, i koji nije lišen značenja – suprotno onome što bi se moglo misliti.

Prepreke na koje nailazi ovaj način komunikacije

Stoga, postoje različiti načini komunikacije za osobe s invaliditetom. Mogu biti manje ili više direktni, manje ili više dostupni, ali svi su važni za uspostavljanje veze s osobom s invaliditetom te razmjenu informacija. Međutim, postoje i prepreke koje ometaju neverbalnu komunikaciju. One mogu biti povezane s invaliditetom ovih osoba, ali i s krhkošću neverbalnih sredstava ili čak poteškoće s kojima se susreću ljudi koji imaju ulogu tumača.

U kontekstu invaliditeta neke osobe, s poteškoćama u neverbalnoj komunikaciji su ponekad suočeni i njeni najbliži. Radi se o preprekama koje mogu destabilizirati komunikaciju tako što sprječavaju osobu s invaliditetom da formulira jasne poruke. Naprimjer, kada osoba počne previše micati glavom, onda postaje veoma teško uhvatiti njen pogled i njenu pažnju. Ove poteškoće su povezane s preprekama koje stvara nesposobnost osobe da komunicira. Zatim, u razmjeni zvuka, kada jačina zvuka ili vokalizacija postanu previsoke, to direktno parališe svaku moguću razmjenu. Sagovornik tada ima teškoće da dešifruje poruku zbog velikih oscilacija zvuka.

Teškoće u komunikaciji povezane su s ograničenjima načina neverbalne komunikacije koje emocije brzo mogu nadvladati. Emocije raznih vrsta slabe sredstva razmjene. Ove teškoće su povezane i s ulogom sagovornika, jer čak i ako želi da sluša i razgovara s osobom, ponekad je teško uspostaviti kontakt. Sagovornik mora uspjeti u tome da ga ne savladaju emocije, što je vrlo teško. S druge strane, prepreke na koje se nailazi u neverbalnoj komunikaciji dolaze ponekad i direktno od sagovornika koji se susreće s činjenicom da ne zna komunikacijski kod osobe s invaliditetom. Na kraju se i sagovornik nađe hendikepiran zbog nemogućnosti uspostavljanja komunikacije. Može biti naporno pokušavati analizirati i formulirati poruke kada nemamo garanciju kako su informacije primljene.

Stoga ne smijemo dozvoliti da nas destabilizira komunikacija koja nije recipročna i često je jednostrana. Ustvari, oni koji su bliski osobama s invaliditetom moraju prihvatiti razmjene u kojima se umiješa veliki dio neizvjesnosti i slučajnosti tumačenja razmjena. Nekada odgovori mogu biti indirektni i nepotpuni u odnosu na uobičajene verbalne razmjene. Zbog toga trebamo razmotriti druge načine komunikacije, a to je otvorenost govora tijela i osjetljivosti pogleda.

Neka od mogućih rješenja za prevazilaženje prepreka

Kada smo suočeni s ovim teškoćama, moguće je uspostaviti sredstva za prevazilaženje, a to je razvijanje neverbalne komunikacije što je bolje moguće. Ako se kod osobe, naprimjer, pokreti ruku intenziviraju, možemo uzeti njezine ruke u svoje da joj pomognemo stabilizirati ih. Pošto su joj ruke stabilizirane, to joj može pomoći da komunicira s nama jer onda biva sposobnija usredsrijediti svoju pažnju.

S druge strane, moramo se približiti i staviti se u njihovo vidno polje, pokušavajući uhvatiti njihov pogled, obavezno koristiti jednostavan, konkretan vokabular, razgovarati ako je moguće u sadašnjem vremenu i kratkim rečenicama, dobro artikulirati i ne ustručavati se ponoviti nekoliko puta, kako bismo im dali vremena da shvate izgovorene riječi. Ako je potrebno, svoje riječi možemo popratiti gestovima, izrazima lica ili fotografijama i slikama, odnosno primijeniti neke od sljedećih stavki:

- uvođenje vizuelnih nosača poruke,
- učenje i validacija prepoznavanja objekata,
- uvođenje odgovarajuće slike,
- verbalna podrška.

Komunikacija kao društvena interakcija u kontekstu autizma

Komunikacija nije jednostavno slanje i primanje poruke. To je mnogo složeniji proces koji zahtijeva da znamo kako uzeti u obzir veliki broj elemenata: izbor riječi, govor tijela, uočavanje neverbalnih znakova koje emituje drugi, vrijeme između pokreta i govora, sadržaj komunikacije itd. Promjene u komunikaciji i društvenim interakcijama rezultiraju određenim ponašanjima koja ćemo pokušati objasniti:

- promjena neverbalnog ponašanja,
- poremećaj razvoja i održavanja odnosa,
- promjena društvenog i/ili emocionalnog reciprociteta.

Treba napomenuti da otprilike 50 % autističnih osoba nema pristup govornom jeziku, a druga (Aspergerov sindrom) mu ponekad pristupaju kasnije. Postoji mnoštvo profila autističnih osoba u pogledu komunikacije i društvenih interakcija. Ako se pristup jeziku razlikuje prema ovim različitim profilima ili tipovima autizma, komunikacija i društvene interakcije uvijek imaju poseban karakter u odnosu na neautistične osobe, bez obzira na intelektualni nivo osobe.

Promjena neverbalnog ponašanja

Neverbalna ponašanja uključuju sve što ne pripada govornom/verbalnom jeziku: geste, intonacija, pogled, izraz lica itd. Kod osoba s autizmom upotreba pogleda za iniciranje ili regulaciju interakcija odsutna je ili se razlikuje od upotrebe koju koriste neautistične osobe: periferni pogled (osoba gleda u stranu umjesto da gleda svog sagovornika u oči), pogled koji se ne fiksira na ljude ili nije usklađen s drugim društvenim signalima.

Izrazi lica mogu biti u neskladu sa situacijom (smiješiti se kada osoba plače), mogu biti prigušeni ili nepostojeći (dajući utisak da je lice zaleđeno kao da je isključeno iz konteksta) ili, naprotiv, mogu biti pretjerani (napraviti velike oči, staviti ruke ispred usta kao da je osoba napravila veliku grešku, preglasno se smijući i preuveličavajući konture usta...). Usklađivanje izraza lica s vlastitim ili tuđim emocionalnim stanjem, kao i prilagođavanje okolini, često zahtijeva svjestan napor kod autističnih osoba, dok se neautistične osobe oslanjaju na spontane vještine.

Gestovi tijela koji prate riječi, posebno pokreti ruku i šaka, također mogu predstavljati posebne karakteristike kod autističnih osoba. Ponekad se izostaju ili se manje koriste pokreti ruku kao podrška jezičkim elementima. Kada postoje gestovi koji prate jezik, oni nisu empatične ili emocionalne prirode. Intonacija može biti monotona s malim varijacijama u tonu glasa općenito i teškoćama prilagođavanja tona kontekstu: imati tužan ili sretan glas ovisno o neposrednim interakcijama. Posmatranja također pokazuju promjene u jačini glasa – govorenje preglasno ili nedovoljno glasno.

Leo Kanner je iznio sljedeća zapažanja u vezi sa slučajem broj 11 u svom članku objavljenom 1943.: “ (...) njezin jezik uvijek ima isti kvalitet. Ove riječi nikada nisu praćene izrazima lica ili gestovima. Ona ne gleda u lica drugih ljudi. Njezinom glasu posebno nedostaje modularnost, na određeni promukli način ona naglo izgovara svoje riječi.”⁴ Svi ovi elementi koji proizlaze iz neverbalnog ponašanja vrlo su bitni za komunikaciju i društvene interakcije. Bez njih nedostaje dio značenja koje proizlazi iz razmjene među ljudima.

---

⁴ Kanner 1943, 241.

Poremećaj razvoja i održavanja odnosa

Kako su komunikacija i društvene interakcije različite kod autističnih osoba, to uzrokuje poteškoće u razvoju i održavanju odnosa s drugima. Da bi se testirao stepen promjene odnosa, tokom testova od strane kliničara može se izvesti nekoliko vrsta vježbi. Za djecu su to uglavnom igre s materijalima za procjenu da li je djetetovo društveno ponašanje isto kao ono koje se opaža tokom razvoja neautističnog djeteta sličnog uzrasta. To uključuje sposobnost otkrivanja neverbalnih znakova kod drugih, stepen spontanosti i fleksibilnosti igre te metode regulacije interakcija. Kod odraslih se započinjanje razgovor o specifičnim temama, kao što su prijateljstvo, društvena iskustva i društvene vještine.

Ovo su pitanja koja se mogu postaviti da bi se istražio obim društvenih odnosa:

- Ko su tvoji prijatelji?
- Zašto su ti prijatelji?
- Koje stvari neko radi da bi bio prijateljski raspoložen?
- Kako sklapaš prijateljstva?
- Šta te čini dobrim prijateljem?

Autistične osobe općenito imaju manje prijatelja, provode manje vremena s njima i kraće od neautističnih osoba. Također imaju tendenciju da lakše uspostavljaju odnose s ljudima mlađim ili starijim od njih.

Poteškoće u području komunikacije i društvenih interakcija dovode do osiromašjenja odnosa i autistični ljudi često izražavaju značajan osjećaj usamljenosti i žaljenja što nemaju prijatelje ili ih imaju premalo. Klasična ponašanja koja dozvoljavaju prijateljstvo poput dijeljenja, reciprociteta ili saradnje nisu dovoljni, što može uzrokovati neugodnosti tim osobama.

Autistična djeca igraju se na idiosinkratičan način, što znači da imaju svoj način igranja igre koji je često nekonvencionalan i usporava njihovu sposobnost povezivanja s drugima. Umjesto da se igraju lutkama imitirajući prizore iz svakodnevnog života, poput hranjenja ili pranja bebe, autistična djeca će radije poredati lutke, odložiti ih i razvrstati u precizan redoslijed koji odgovara njihovoj vlastitoj logici.

Za djecu i odrasle koji su uspješno razvili prijateljstvo ili romantičnu vezu često ih je teško održati tokom vremena zbog nedostatka društvenih vještina.

Promjena društvenog i/ili emocionalnog reciprociteta

Osobe s autizmom mogu imati poteškoće u identificiranju uloga pošiljalca i primaoca kada razgovaraju s drugima. Zbog toga ponekad ne odgovaraju na pitanje koje im je upućeno jer nisu shvatili da su oni glavni sagovornik i da se od njih očekuje uzvrat. To može ostaviti utisak da ih razgovor ne zanima kada to nije slučaj – jednostavno nisu shvatili da je rečenica upućena njima.

Osobe s autizmom također malo komentiraju reakcije, odgovore i komentare svojih sagovornika. Oni ne daju informacije o svom nivou razumijevanja ili pogrešnog razumijevanja poruke i malo podupiru ono što drugi kažu podsjetnicima ili potvrdnim rečenicama. Komunikacija i društvene interakcije tada ostavljaju utisak da su jednosmjerne, a autistična osoba izgleda kao pasivni prijemnik. Oni mogu naići na poteškoće u odabiru relevantnih informacija između nekoliko ponuđenih u razgovoru i stoga imaju tendenciju da se previše razvijaju na temu kada joj kontekst ne odgovara ili, naprotiv, nije dovoljan. Mogu ponoviti istu informaciju nekoliko puta.

Osobe s autizmom imaju poteškoće u prilagođavanju stila komunikacije i/ili nivoa jezika. Mogu biti previše ljubazni ili formalni prema onima koji su im bliski. Pokretanje jezika može biti teško. Znati kako započeti interakciju zahtijeva napor misli i nije prirodno. Naročito je grupne razgovore teže razumjeti nego razgovore jedan na jedan. Čini se da u takvoj situaciji autistična osoba interwenira improvizirano, na teme koje nisu povezane s glavnim razgovorom ili nisu u skladu s razgovorom (npr., grupa je pričala o automobilima, zatim o vremenu sutra, i onda će autistična osoba postaviti pitanje o automobilima dugo nakon što se tema promijenila). Ako su grupni razgovori preteški za upravljanje, osoba se može povući i učestvovati malo ili uopće ne učestvovati.

Upotreba jezika je eholalična (ponavljanje riječi ili fraza koje su se prethodno čule i koristile manje-više prikladno u razgovoru) bez obzira na intelektualni nivo osobe. Eholalija može biti trenutna, ponavljanje riječi ili fraza koje je osoba upravo čula, ili može biti odgođena, riječ ili fraza se ponavlja kasnije, ponekad izvan konteksta. Autistični ljudi mogu koristiti riječi, fraze ili kompletne rečenice a da stvarno ne razumiju njihovo značenje. Oni mogu stvoriti iluziju jer su razumjeli opći kontekst, naprimjer koristeći određenu vrstu izraza kada je osoba tužna, ali ne razumiju nužno značenje korištenih riječi ili rečenica.

Razumijevanje i korištenje implicitnih pojmova ili insinucija također je složeno za autistične osobe i otežava komunikaciju i društvene interakcije.

Toliko je insinucija u svakodnevnom životu da neautistični ljudi ni ne shvaćaju koliko ih koriste. Autistični ljudi imaju pragmatičnu upotrebu jezika, pa su skloni da informacije uzimaju zdravo za gotovo. Ovo uzrokuje poteškoće u razumijevanju humora, insinucija ili bilo koje informacije na jeziku koji nije odmah dostupan i čije se značenje mora tražiti “iza” upotrijebljenih riječi.

Osobe s autizmom bez intelektualnih teškoća mogu vrlo dobro zakamuflirati svoje poteškoće u razumijevanju komunikacije i društvenih interakcija koristeći jak jezik i razrađeni vokabular. Nekima se na prvi pogled tehnika komunikacije (jezik) može činiti na vrlo dobrom nivou, ali iluzija nestaje u situaciji tokom razgovora jer postoji još mnogo elemenata koje treba uzeti u obzir.

Kvalitet jezika kod autističnih osoba

Ako se komunikacija i društvene interakcije razlikuju u korištenju među autističnim osobama te razlike nemaju uvijek negativnu vrijednost, bilo bi pojednostavljeno ovu komunikaciju doživljavati samo kao simptom ili disfunkciju koja se mora ispraviti. Autistična djeca mogu razviti bogat i značajan vokabular u vrlo mladoj dobi, koji uključuje složene tehničke pojmove (posebno u njihovom specifičnom području interesovanja). Upravo je ovaj razrađeni jezik naveo Hansa Aspergera da djecu koju je učio nazove “malim učiteljima”.

Budući da se razgovori autističnih osoba više zasnivaju na činjenicama i informacijama, intelektualni nivo razmjene može biti visok (u slučaju osoba bez intelektualnih poteškoća) i oni su strpljivi u objašnjavanju kako određeni koncept funkcionira. Kako usvajaju eholalni jezik (ponavljanjem), autistični ljudi brzo savladavaju različite akcente i različite strane jezike.

Hans Asperger je uočio ovu vrlo specifičnu upotrebu jezika koju su koristila autistična djeca te zaključuje da oni jednostavno nisu stvoreni da asimiliraju i uče znanje odraslih. To postaje jasno kada pogledamo jezičku produkciju djece s autizmom. Oni, a posebno darovita djeca među njima, nesumnjivo imaju poseban kreativan odnos prema jeziku. U stanju su da izraze svoje originalno iskustvo u originalnom jezičkom obliku. To se vidi u neobičnom izboru riječi za koje bi se moglo pretpostaviti da su potpuno izvan sfere ove djece.⁵

---

⁵ O tome vidjeti više u: Asperger 1944.

Zaključak

Komunikacija i društvena interakcija za osobe s višestrukim invaliditetom i autistične osobe više su prilika za razmjenu konkretnih i objektivnih informacija nego dijeljenje manje važnih i manje potrebnih informacija. Komunikacija osoba s invaliditetom može biti nedostatna na različite načine. Da bi se osobi pružila najbolja moguća podrška, potrebno je razumjeti njen način komunikacije te uvesti potrebne metode i alate. Kontinuirano kritičko traganje za novim naučnim, lingvističkim, psihološkim, komunikološkim metodama (uključujući i IT podršku), mora navesti stručnjake i istraživače da stalno i iznova prilagođavaju odabrano sredstvo komunikacije.

Neverbalna komunikacija je jezik za sebe, koji daje smisao postojanju pojedinca i njegovom odnosu prema svijetu koji ga okružuje. Dakle, kada se osoba ne uklapa u “norme” i izražava se na sebi svojstven način, nije poželjno sprječavati ga, nego raditi s tom osobom na njezinom unapređenju. Prepoznavanje i razumijevanje određene neverbalne komunikacije znači davanje osobi s invaliditetom vlastito postojanje i sredstva da izrazi svoje potrebe. To je pitanje poštovanja, uvažavanja, priznanja vlastitog postojanja i njegove lične snage.

Literatura

1. Asperger, H. (1944) Autistic psychopathy in childhood. U: *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*. Vol. 117, 76–136.
2. Attwood, T. (2007) *The complete guide to Asperger's syndrome*. London: Jessica Kingsley Publishers.
3. Eko U. (1973) *Kultura, informacija, komunikacija*. Nolit: Beograd.
4. Kanner, L. (1943) Autistic Disturbances of Affective Contact. U: *Nervous Child*. Vol. 2, 217–50.
5. Miković, B. (2023) Starateljstvo nad osobama kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost i poštivanje ljudskog dostojanstva u praksi organa starteljstva – primjeri starateljske prakse Kantonalnog centra za socijalni rad Sarajevo. U: *Pravo i društvene vrednosti, Zbornik radova*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, 229 – 258.
6. Roge, B. (2008) *Autisme comprendre et agir*. Pariz: Dunod.
7. Sefo, M. (2022) *Uvod u komunikologiju*. Sarajevo: Perfecta.
8. Vermeulen, P. (2013) *Comprendre les personnes autistes de haut niveau*, Pariz: Dunod.
9. Watzlawick, P., J. Beavin-Bavelas i D. D. Jackson (1967) *Some Tentative Axioms of Communication*. In *Pragmatics of Human Communication - A Study o Interactionals Patters, Pathologies and Paradoxes*, New York: W. W. Norton.

Pogledi i mišljenja / Views and Opinions

Rusmir Mahmutćehajić
rusmir.mahmutcehajic@gmail.com

UDK / UDC 2-3

Primljeno / Received: 17. 09. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 14. 12. 2024.

KOB MONAHA SAVE

II dio

THE FATE OF THE MONK SAVA

II part

Sažetak

U studiji Kob monaha Save autor istražuje i predstavlja moderna korištenja djela Nomokanon Rastislava, trećeg sina župana Nemanje. Iako je to djelo nastalo u prvim decenijama 13. stoljeća, njegova ideologijska korištenja bitan su sadržaj srpskog hegemonizma. I više od tog, u tome djelu je antimuslimanstvo uzdignuto na razinu hrišćanskog principa. Upravo zato korišteno je u gotovo svim programima uništavanja slavenskog i albanskog muslimanstva. Istraživačka zadaća da bude razviđana genocidska ideologija antibosanstva, bitan sadržaj dogođenog zločina genocida i njegovih prijetnji ponavljanjem, nije izvediva bez uzimanja u obzir svih sadržaja kulture, politike i ekonomije u njihovom dugome trajanju koji su uključeni u poricanje Bosne i njenog religijski pluralnog naroda. Do sada nisu postojali prikazi tog djela u akademskim vidicima etnonacijskih politika kojima su potrebni i teološki i politički neprijatelji. Epistemološki okvir studije su teološki i filozofski vidici vjesničkih naslijeđa i njihovih modernih tumačenja za potrebe ideologijskih homogeniziranja i s njima povezanih poricanja i razaranja religijske pluralnosti.

Summary

In the study The Fate of the monk Sava, author investigates and presents modern uses of the works of Nomokanon by Rastislav, the third son of Prefect Nemanja. Although the Nomokanon was created in the first decades of the 13th century, its ideological uses are an essential part of Serbian hegemony. And more than that, in that work, anti-Muslimism was elevated to the level of a Christian principle. That is exactly why it was used in almost all programs to destroy Slavic and Albanian Muslims. The research task of investigating the genocidal ideology of anti-Bosnia, the essential content of the crime of genocide and its threats of repetition, is not feasible without taking into account all the contents of culture, politics and economy in their long duration, which are involved in the denial of Bosnia and its religiously plural people. Until now, there have been no accounts of that work in the academic aspects of ethnonational politics, which need both theological and political enemies. The epistemological framework of the study is the theological and philosophical aspects of the prophetic heritage and their modern interpretations for the purposes of ideological homogenization and related denial and destruction of religious plurality.

5

I više od tog, Hval je materni vjesnik u svom primateljskom bivanju te zato i milost svjetovima. Bog Svojom milošću obuhvata sve. Zato je ukupnost postojanja u Božijoj maternici ili milosnici. Njegova prva obznana u tome jest Hval, materni vjesnik. Ali maternica ili milosnica žene najvažniji je znak Božijeg obuhvatanja svega milošću. Održavanje veze s vjesničkom maternošću i milosnošću neodvojivim od ženske maternosti i milosnosti presudni su znakovi povezanosti s Bogom, Milosnim. O nepovredivoj uzajamnosti muška i ženska, u njihovom odnosu s Bogom objavljeno je u Učenju: “Ljudi, budite svjesni svoga Gospoda, Koji vas je stvorio od jednog jastva te od njeg stvorio njegovu drugu, pa od njih dvoje raselio mnoštvo muška i ženska. I budite svjesni Boga Kojim zahtijevate jedno od drugog, i maternice. Bog vas zasigurno nadzire.”¹ Prema tome, u vjesniku Hvalu, milosti svjetovima, znak je sve ljudskosti razlučene u dvoje, u muško i žensko, kojim Bog obznanjuje i potvrđuje Sebe Jednog.

Kad čovjek nema stida sve mu je dopušteno, i laganja i varanja, i zaklinjanja i proklinjanja. Njegova spletkarenja protiv drugih u konačnom ishodu vraćaju se njemu. Doista monah Sava je bez ikakvog stida, laže i kleveće te izmaštava i pripisuje vjesniku Hvalu sve što bi moglo doprinijeti obezljudeđu njegovih svjedoka i nasljedovatelja. Sva njegova kazivanja o ljudima koji svjedoče da je Hval Božiji poslani prožimaju maštarije i laži.

Opet, drugo pismo je *O kamili Božjoj*. O njoj govori kako bijaše kamila od Boga koja je ispijala cijelu rijeku, i ne mogaše prolaziti između dvije gore jer nije bilo dovoljno mjesta. Ljudi bjehu u mjestu tom: jedan dan oni pijahu vodu, a kamila drugi dan. Pijući vodu ona ih hranjaše, dajući im mlijeko umjesto vode. Ustaše oni ljudi što su bili zli i ubiše kamilu. Ona bijaše rodila malu kamilu. Kad joj majka bijaše ubijena, mala zavapi k Bogu, i uze je Bog k sebi.

Kažem njima: “Odakle bijaše ona kamila?” I kažu da bi od Boga. I kažem: “Smješa li se kamila sa drugom kamilom?” I kažu: “Ne.” “Otkuda” – rekoh – “rodi malu? Vidim kamilu vašu bez oca i bez matere, i bez rodoslova. Rodivši, zlo postrada, no nema ni onoga ko nasilje nad njom učini. I mala kamila se uznese. Prorok vaš, za koga kažete da mu govoraše Bog, zašto ne sazna za kamilu gdje pase, i ko mlijeko pije kojim ona doji? Ili i ona nekako zapade u zlo i bi ubijena, ili u Raj, kao vaš prethodnik uđe? Od nje će vam biti mliječna rijeka, o kojoj praznoslovite: tri rijeke će u Raju poteći – vode, vina i mlijeka. Ako je van Raja vaš prethodnik kamila, jasno je da će uvenuti od gladi i žeđi, ili će se drugi njenim mlijekom naslađivati. Uzalud se vaš prorok ponosi umišljajući da je besjedio s Bogom – tajnu o kamili mu ne

¹ Isto, 4:1.

otkri. Ako je, opet, u Raju, ispiće vodu, te ćete presušiti pri bezvodnosti usred rajske hrane. A od rijeke vina ćete ožedniti – nema vode, ispila svu kamila. Pijući samo vino žednićete i u pijanstvo pasti i usnuti. Glava će vas boljeti, i po ustajanju od sna nasitivši se vina, zaboravićete rajske krasote. Kako se vaš prorok ne dosjeti da će vam tako biti sa hranom u raju? Ni o kamili se ne postara, gdje sada prebiva? No, ni vi njega ne pitaste o onome što vam o tri rijeke ispriповijeda praznosloveći. Ali, mi vašu divnu kamilu, među dušama magaradi, gdje ćete i vi prebivati, kao stoku koja vam je prethodila jasno objavljujemo, tamo gdje je tama najkrajnja i muka beskonačna, ogranj šumeći, crv neuspavljivi i bezdan demonski.”²

To su laži i maštarije monaha Save koje bi, kako on misli, odgovarale tome šta Bog objavljuje u Učenju kojim podsjeća ljude na razlog i svrhu njihovog bivanja u svijetu. Ako njegova priča bude uspoređena s onim šta je u Učenju, a to znači u Božijoj objavi koju je arhanđel Gabrijel snio od Boga vjesniku Hvalu, monahova zla namjera da obezljudi muslimane posve je jasna. Njegovo kazivanje tiče se vjesnika Saliha kojeg je Bog poslao narodu Semud. Jednako kao u slučajevima drugih Božijih vjesnika – a On ih je slao svim narodima – riječ je o podsjećanju ljudi na razlog i svrhu njihovog bivanja u svijetu – ozbiljenje u svjedočenju jednosti Boga, u svjedočenju vjesnika koje On šalje i prihvatanje povratka Bogu mimo uvjetnosti svijeta, a tako i smrti. I evo te učenjske priče o vjesniku Salihu i njegovome narodu:

I Semudu njihovoga brata Saliha. Rekao je: “Moj narode, robujte Bogu, nemate boga do Njega. Došao vam je jasan znak od vašeg Gospoda. Znak vam je ova Božija kamila. Pustite je da slobodno pase po Božijoj zemlji i ne činite joj nikakvo zlo, da vas ne bi snašla bolna kazna. Sjetite se kad vas je učinio namjesnicima nakon Āda i naselio vas na zemlji: gradili ste za se tvrđave u ravnici i dubili nastambe u brdima. Pa sjetite se Božijih blagodati i ne ponašajte se opakom po zemlji, kvareći.” Prvaci u njegovom narodu koji su bili oholi rekli su onima među njima koji su vjerovali a koje su smatrali slabim: “Znate li da je Saliha poslao njegov Gospod?” Rekli su: “Doista vjerujemo u to s čime je poslan.” Ti koji su bili oholi rekli su: “To što vjerujete doista poričemo.” I zaklaše kamilu te oholo odbiše zapovijed svog Gospoda. I rekli su: “Salih, daj nam to čime si nam prijetio, ako si od onih koje je Bog poslao.” I pogodi ih potres te ih jutro zateče mrtve u njihovim boravištima. I okrenu se od njih pa reče: “Moj narode, doista sam vam dostavio poslanicu od mog Gospoda, i iskreno vas savjetovao, ali vi ne volite iskrene savjetnike.”³

---

² *Zakonopravilo*, 384-85.

³ Kur'an, 7:73-79.

Ako monah ili bilo koji drugi čovjek u toj objavi ne vidi mudrost koja se tiče cjeline postojanja u kojoj su svaki pojedinac i svaki narod odgovorni za sve što je u dosegu njihovih moći, jasno je da on to neće, da ga u tome priječe njegova oholost i spremnost da poriče Zbilju, a tako i dug Bogu i cijelom Njegovom stvorenju. Odnos čovjeka sa svijetom, kad god su porečeni Bog i Njegova vlast, vodi u tamnicu jastva koje se umišlja moćnim da vlada svijetom. A kada čovjek u sebi i sobom osvijesti da nema boga do Boga, vjesništvo postaje način odnosa s vidljivim i nevidljivim u kojem su osvješćeni i dolaženje od Bog i vraćanje Njemu svega postojećeg. U učenjskom kazivanju o vjesniku Salihu sažeta je ta vječna Mudrost:

Semud je poricao poslane kad im je njihov brat Salih rekao: “Zar se nećete osvijestiti? Doista sam vam ja povjerljivi poslani. Pa budite svjesni Boga i slušajte me. A za to od vas ne tražim nikakvu naknadu. Moja naknada je posve u Boga, Gospoda svjetova. Hoćete li biti ostavljeni između ovog ovdje, sigurni, usred vrtova i vrela, zasijanih polja, palmika sa zrelim plodovima? I vješto dubite nastambe u brdima. Pa budite svjesni Boga i slušajte me. I ne prihvatajte zapovijedi oholih, koji šire pokvarenost po zemlji i ne uspostavljaju red.” Rekli su: “Ti si samo jedan od općinjenih. Nisi ništa drugo do čovjek sličan nama. Pa donesi neki znak ako si među povjerljivim.”⁴

U tim učenjskim objavama o vjesniku Salihu, koje arhanđel Gabrijel snosi od Boga na srce vjesnika Hvala, sažeta je suština svih Božijih poslanja ljudima, ali i njihov pogibeljni uzvrat. Kada Bog vjesniku Salihu obznanjuje kamilu kao znak za ljude, s njenim pravom na vodu, a tako i na život i nepovredivost, jasno je da time ukazuje na Svoje stvaranje koje ima pravo u ljudi. Jasno je da ljudi duguju priznanje prava svemu u svijetu, da narušavanje prava svega u obzorjima znači zaborav i poricanje Boga te tako i njih samih. Ako od tog monah Sava pravi parodiju, ne ruga li se i Hristu Isusu i njegovoj majci i svim vjesnicima? Optužuje vjesnika Hvala tvrdeći da je lažac. Da to dokaže izmišlja laži koje pripisuje njemu. Možda ih preuzima od drugih lažaca. Bilo kako mu drago, monah je zapravo lažac. Dokazi za to su u svemu što kazuje:

Opet reče Muhamed, (u) pismu *Trpeze*, govoreći kako je Hristos od Boga tražio trpezu, i dade mu se. Jer Bog, reče, govoraše Njemu: “Dadoh tebi i tvojima trpezu netruležnu.” Pismo *Volovi* i neke druge glave smijeha dostojne, koje zbog njihovog mnoštva našo za priličnije preskočiti. Položio im je zakon da se, uz žene, obrezuju, da subotu ne praznuju, ni da se krštavaju. Da jedu ono što je zakonom određeno, a da se udaljavaju od onoga što je zakonom zapovijedeno. Svinjsko meso da ne jedu, i vino nikako da ne piju.

---

⁴ Isto, 26:141-54.

Samo Jednome Bogu da se poklanjaju. Hrista poštuju kao Riječ Božju a ne kao Sina, kao od Duha Svetoga rođenog, Riječ i Duh izgovoreno i u vazduh razliveno. Shvatiti to kao neipostasno, i Roditelju nejednosuštno. Svetu Djevu Mariju ne nazivaju Bogorodicom, no Mojsijevom i Aronovom sestrom, tako nešto praznoslove.

Za sebe reče da će biti ključar rajski. Tako će i u Dan sudnji prvo Mojsije sa Izrailjcima istupiti, reče, i kao prestupnici Zakona biće mucu vječnoj predati. Potom će Isus istupiti, reče, i odreći pred Bogom da je sebe nazvao Sinom Božjim. Hrišćani su se na to drznuli i dodali ime Hristos, i Bog i Sin Božji, i propovijedali Riječ ovapločenu i raspetu. I potom će, reče, on biti pozvan od Boga, i kao najveći poštovalac Božji i uzročnik bogopoštovanja u svega Naroda pohvaljen biti, te zbog toga biti rajski ključar. I kada otvori Raj, ući će sa njim bez riječi protivljenja i bez ispitivanja sedamdeset tisuća, koje može sa sobom uvesti. Ostalima će se suditi, kaže, i pravednici će se zasigurno hranom (rajskom) naslađivati. Koji se nađu kao grešnici svezaće im se gramata o vrat, te će i oni u Raj ući, i nazivaće ih *pomilovani Bogom i Muhamedom*.⁵

Cilj pisanja monaha Save je da uobličavanjem laži o vjesniku Hvalu proizvede privid istine koji bi ljude odvrćao od njega. Učenje, Božija objava vjesniku Hvalu u sačuvanome zapisu, ima 114 sura. Te sure monah Sava naziva pismima. I doista, naslov pete sure Učenja jeste *Trpeza*. Nju je ljudima kazao vjesnik Hval, pa je oni čuli, upamtili i zapisali. A Hvalu ju je od Boga na srce snio arhanđel Gabrijel. I evo šta je o tome rečeno u Učenju:

Kad su učenici rekli: “Isuse, Marijin sine, može li nam tvoj Gospod spustiti s neba trpezu s hranom?” Rekao je: “Bojte se Boga, ako ste vjerujući.” Rekli su: “Želimo jesti s nje, da nam se srca smire te da znamo da si nam govorio, i da tome budemo svjedoci.” Isus, Marijin sin, je rekao: “Bože, naš Gospode, spusti nam trpezu s neba s hranom, da blagujemo – za prve od nas i posljednje od nas – i znak od Tebe i opskrbi nas jer Ti si najbolji od opskrbitelja.” Bog je rekao: “Doista ću vam je spustiti. Ali ko god od vas nakon tog porekne, kazniću ga jamačno kaznom kojom nisam kaznio nikog drugog u svim svjetovima.” I kada je Bog rekao: “Isuse, Marijin sine, jesi li ti ljudima rekao: ‘Uzmite mene i moju majku kao bogove mimo Boga?’” Rekao je: “Slava Tebi! Nije na meni da kažem išta za što nemam pravo. Da sam to rekao, Ti bi doista to znao. Ti znaš šta je u mome jastvu, a ja ne znam šta je u Tvome Jastvu. Ti doista najbolje znaš ono nevideno. Nisam im rekao ništa osim onog što si mi zapovjedio: ‘Robujte Bogu, mome Gospodu i vašem Gospodu!’ I bio sam im svjedok sve dok sam bio među njima. Ali kad si me podigao, Ti si bdio nad njima. A Ti si svjedok nad svim. Ako ih kazniš, doista su Tvoji robovi, ali ako im oprostiš, pa Ti si doista Moćni, Mudri.”⁶

⁵ *Zakonopravilo*, 385.

⁶ Kur'an, 5:112-18.

Za to, kao i za sve ostalo što čini cjelinu Učenja, vjesnik Hval kaže da mu je objavio Bog. Ali monah to nikad ne navodi tačno. Polazi od svog uvjerenja da vjesnik Hval laže, ali nikad nigdje ne kaže zašto je laž taj govor, lažu li i Bog i Isus, Marijin sin, čije su riječi u tome? Ako neki čovjek kaže da vjesnik laže te da lažu svi ljudi koji ga slijede, ali ne daje dokaze za svoju optužbu, valja bez dokazivanja odbaciti sve što tvrdi. A ako u svojoj optužbi iznosi laži, tad je on lažac. I nije malo tvrdnji monaha Save koje su očita laž. Zakon obrezivanja objavljen je od Boga vjesniku Abrahamu, pa su obrezivani svi u njegovom nasljedstvu, uključujući i Hrista Isusa, Marijinog sina, koji je taj Zakon ozbiljio te nije dopustio njegovo poricanje.

U Božijoj objavi vjesniku Hvalu Isus, Marijin sin, jest Hristos. Nije to voljom ljudi i njihovih sabora, već Božijom voljom. Hristos je grčki prijevod hebrejske riječi *Mašia* i arapske *Mesih*, što znači Pomazani. U Učenju nema sure s naslovom *Volovi*. Ali monah Sava poriče vjesnika Hvala i sve što je s njime, ne mareći za posljedice tog. Kao da ne zna da su takva poricanja temelj zla i posljedičnog nasilja. Njegovo je pravo da vjeruje i da ne vjeruje vjesnicima. Ali, obezluđujući sebe, pripisujući drugim poricanje Boga i Njegovih vjesnika, ne mari za posljedice na koje ljude podsjeća Isus, Marijin sin, kada kaže: “Jerusaleme, Jerusaleme, ti koji ubijaš vjesnike i kamenuješ one što su tebi poslani.”⁷

I ne pozivaju li monah Sava i svi njemu slični i svi koji ih slijede ubijanju vjesnika i kamenovanju poslanih, a tako i svih koji u svjedočenju da nema boga do Boga i svjedočenju da je Hval Božiji poslani traže i nalaze voljni povratak Bogu? Mogu li pojedinci, pa i cijeli narodi, ozbiljiti svoju ljudskost u pristajanju na laži monaha Save? Niko osim Boga ne može znati svih Njegovih 124.000 vjesnika, otpravljenih svim narodima s vijestima od Boga na njihovim jezicima. I pored svih razlika među njima, ista je suština tog čemu pozivaju i na što podsjećaju. Zato slijedenjem jednog od njih sljeditelj potvrđuje sve njih. A kada je porican jedan od njih, to je kao da su porečeni svi. Ne ponavlja li zato monah Sava postupak poricanja vjesnika kojim – nebitno je li toga svjestan ili nije – poriče sve njih, a tako i Mesiju Isusa? Kad ne bi bilo tako, brinuo bi se o sebi. Ne bi poricao ono što je za svjedoke vjesnika Hvala suština njihovih znanja i vjerovanja, što je njihova veza s ljudskom savršenošću te tako i s Bogom. Nisu li monahova govorenja huljenje na Boga i svetoga Duha i pozivanje drugih da to čine? Evo šta još kazuje:

Tri će rijeke biti u Raju: jedna meda, i druga mlijeka, i treća vina. Svako će slobodno piti i napojiti se iz koje hoće. Žene će biti s njima bezbrižno, mesti

---

⁷ Luka, 13:34.

im domove i u svemu ugađati. Judejci i hrišćani će biti na oganj naloženi umjesto drva, samarjani će smeće iznositi i njihov izmet iz Raja čistiti, da se Raj ne usmrđi. Svako će na način na koji je ovdje živio, u bogatstvu ili u siromaštvu, živjeti i tamo.

Ovaj lažljivac učiše da je svakom dobru i zlu uzrok Bog, svemu što naiđe na čovjeka, pa i iskušenju lukavoga. Lažno govori da su od Boga razbojnici i vračari, i za one koje oni ugrabe zlim djelima, i ubijeni, reče da je Bog zapisao da im tako bude i da je On htio da tako umru.

I drugo štošta praznoslovio je, prokletnik i tuđin vječnim blagima, kao bezbožni hulitelj.⁸

U svem kazivanju monaha Save preslikavan je isti obrazac: Optužuje vjesnika Hvala te izmišlja lažne dokaze protiv njega i potom presuđuje tako da je sve što čini nasilje i zagovaranje nasilja. To što je u Učenju, Božijoj objavi vjesniku Hvalu, rečeno o Raju tiče se vjerovanja, veze vjerujućeg čovjeka s Bogom. Tek u bivanju svojim, a to znači ozbiljenju volje koju je čovjek prihvatio kao uvjet ponuđenog mu povjerenja, uspostavlja se cjelina ili čovjekova podučenost svim imenima. Osvješčujući četiri pune sigurnosti, svoje sada i svoju smrt te Boga i Sudnji dan, čovjek iz bivanja strancem i putnikom u zemaljskoj uvjetnosti uzlazi Bogu, svojoj domovini. Vraća Mu se sam s odgovornošću za svaki trun učinjenog dobra i svaki trun učinjenog zla, s knjigom ili gramatom svog znanja o sebi te tako i o Bogu, spreman da mu jastvo bude svjedok za sve što je zapisano u njegovoj knjizi. Ta mu se svijest obznanjuje u obećanju Raja ili u prijetnji Pakla, u neizbježnosti pravednog suda.

6

Lažuci, monah Sava kaže da su u Raju tri rijeke, a prema Učenju ih je neizbrojivo mnogo, ali četiri vrste u značenju tog čime teku. O tome Bog ovako kazuje:

Poredba Vrta obećanog svjesnim u kojem su rijeke nepokvarive vode, rijeke mlijeka čiji se okus ne mijenja, rijeke vina ugodnog onima koji piju, i rijeke čistog meda. U njemu imaju svakakva voća i oprost od svog Gospoda. Jesu li ti poput onog koji je zauvijek u Vatri, i onih kojima je dano da piju kipuću tečnost, koja im razdire utrobu?⁹

---

⁸ *Zakonopravilo*, 385.

⁹ Kur'an, 47:15.

Šta ta poredba može značiti onima koji svjedoče da nema boga do Boga i da je Hval Božiji poslani? Tu je riječ o drugome svijetu. O njemu pouzdano govori jedino Bog u Svojim objavama ljudima preko vjesnika koje odabire među njima. Zato su znanja o tome područje onog što vjerujućeg čovjeka povezuje s vjerujućim Bogom. Vjesnik Hval je vidio te rijeke tokom svog Noćnog putovanja kroz svih sedam nebesa, od Nepovredivog mesdžida u Mekki do Udaljenoga mesdžida u Jerusalemu, koje označava uzlaženje ili povratak Bogu¹⁰, obuhvatajući tako cjelinu postojanja, oba njena luka, i onaj slaženja i onaj uzlaženja¹¹. Tim rijekama mogu biti označena utječuća i istječuća blaženstva ljudskoga srca.

Rijeke nepokvarive vode podsjećaju na odnos s Duhom, a tako s onim znanjem koje Bog ucjepljuje u ljudsko srce, pa ono čovjeka čini okrenutim Bogu i tako oslobođenim od svih prijevara, od svih odvratanja od lica Premilosnog. Rijeke mlijeka, čiji se okus ne mijenja, označavaju neposrednu vezu jastva ucijepljenog u Biće i Boga, Bića svih bića, Ucjepitelja. Njime je čovjek podsjećan na osvješćenje tog što zna u sebi i sobom, na što ga Bog podsjeća znakovima u obzorjima i u njemu samom te u knjigama koje mu spušta preko vjesnika. Rijeke vina ugodnog onima koji ga piju podsjećaju na stupanj ljudskosti u kojoj je jastvo ozbiljeno u voljenju Boga i slijeđenju vjesnika Hvala, u onoj savršenosti kada Bog voli pa Svom robu oprostiti sve ono čime je zamračivano njegovo srce. Tada čovjek u svemu vidi Boga pa ne mari ni za čije viđenje njega. Svoju knjigu, a zapravo svoje čisto jastvo, donosi u objedinjenju sigurnosti sada i smrti te Boga i Sudnjeg dana. I potom, poistovjećuje se s rijekama čistog meda, pune slasti svega objedinjenog u povratku Bogu, u otkrivanju u sebi i sobom hvalske čudi, najljepšeg uspravljenja i milosti svjetovima.

Jestivost rajskih plodova označava istovjetnost obzorja svijeta s njihovim odrazom u jastvu. Kamo god se okrene, pred Božijim je Licem. Tad sebe sluša Njegovim slušanjem, sebe gleda Njegovim gledanjem, sve što čini Bogom čini. Svjedoči da nema volje do Božije. Mogao se monah Sava pitati o sebi i posljedicama strasti koja ga je podsticala na laganje i mržnju sakrivane iza hinjenog pristajanja uz Hrista Isusa. Je li brinuo o stanju onih koji će mu možda povjerovati te tako zapasti u Vatru i usud pijenja kipuće tekućine koja razdire utrobu? Takav je usud posljedica onog što ljudi čine sebi lažući i pristajući uz laž, presuđujući protivno istini. Bog nikad i ni u čemu, nikome i ničemu ne čini krivo, kako kaže u Učenju: “Doista Bog ne čini krivo ljudima

---

¹⁰ Vidjeti: Kur'an, 17:1.

¹¹ Isto, 53:1-14.

ni u čemu, već zapravo ljudi čine krivo sebi.”¹² Zato su Vatra i pijenje kipuće tekućine stanja jastva koja ljudi nameću sebi strastima uzetim za boga mimo Boga.

I doista, monah Sava je obuzet strašću laganja te posljedično i nepravednim suđenjem. Bog u Učenju, a to znači u objavi vjesniku Hvalu, podsjeća ljude da će Mu se vratiti pojedinačno kao što su pojedinačno i stvoreni¹³, da nijedno jastvo neće nositi teret drugog jastva¹⁴. Na svakome putu prema Bogu, a to znači u slijeđenju bilo kojeg od Njegovih vjesnika, moguće je ljudsko ozbiljenje. Ne izbavljaju ni put ni čovjekovo presuđivanje o sebi. Izbavljuje Bog one koji su poslušni Njemu i Njegovom poslanom, savršenoj ljudskoj mogućnosti radi koje je ukupnost svega postojećeg.

Uvjet izbavljenja je poslušnost Bogu i Njegovom poslanom. Na to mogu pokazivati mnogi ljudi, i monasi i rabini, i prvaci i zapovjednici. Ali nema poslušnosti nikome od njih, kako to kaže vjesnik Hval, do u dobru.¹⁵ Smatrao se čovjek hrišćaninom ili Jevrejem, ili pripadnikom bilo koje druge zajednice, njegova je odgovornost neprenesiva na bilo koga ili bilo šta izvan njega. Zato je Raj dostižan svakome jastvu ozbiljenom u bivanju mirećim, mirenjem povezanim s Bogom, apsolutnim Mirom; svakome jastvu u bivanju vjerujućim, vjerovanjem povezanim s Bogom, apsolutno vjerujućim; svakom jastvu u bivanju činećim lijepog, ljepotom povezanim s Bogom, Čija su imena najljepša. Bog u Učenju kaže vjesniku Hvalu:

I spustili smo ti Knjigu s istinom, koja potvrđuje Knjigu prije nje i koja je štiti. Pa sudi među njima u skladu s time što je Bog spustio i ne slijedi njihove strasti, da ne bi ostavio istinu koja ti je došla. Svakome od vas odredili smo pravu stazu i otvoreni put. Da Bog hoće, učinio bi vas jednim narodom, već hoće da vas iskuša u tome šta vam je došlo. Pa natječite se u dobrim djelima. Bogu ćete se vratiti svi zajedno. I kazat će vam o tome u čemu ste se razlazili.¹⁶

Nasljedovanje vjesnika Hvala znači priznanje svih vjesnika, kako Bog u Učenju kaže:

Reci: “Vjerujemo u Boga, i u to što je spušteno nama i u to što je spušteno Abrahamu, Jišmaelu, Izaku, Jakobu, i plemenima i u to što je dano Mojsiju i Isusu i u to što je dano vjesnicima od njihovog Gospoda. Ne pravimo nikakvu razliku među njima. I Njemu smo mireći.”¹⁷

---

¹² Kur'an, 10:44.

¹³ Vidjeti: Kur'an, 6:94.

¹⁴ Isto, 39:7. Cf. 6:164.

¹⁵U: Bukhari, 5:441.

¹⁶ Kur'an, 5:48.

¹⁷ Isto, 2:136. Cf. 3:84.

Nasljedovatelji vjesnika Hvala ne prave, kako je rečeno u danoj objavi, razlike među vjesnicima. Ta se tvrdnja može činiti čudnom, jer je svaki vjesnik neponovljivo izvoran i nesvediv pojavom na bilo kojeg drugog čovjeka. Ali suština tog na što podsjećaju ljude ista je i neovisna o jeziku i dobu, običajima i navikama. Na tu suštinu upućuje u svako jastvo ucijepljeno i neporecivo znanje da nema boga do Boga i da je Hval, najuzvišenija ljudska mogućnost, Božiji poslani, prisutan u srži svakog jastva. Bog stvara riječju, pa je svaka pojava njena obznana. Njegova riječ je uvijek ozbiljiva u istini i pravdi, pa je niko ne može izmijeniti.¹⁸ Učenje snijeto na srce vjesnika Hvala Božijom milošću i zapovijedu arhanđelu Gabrijelu potvrđuje spomenutu suštinu svih njemu prethodećih pojava.¹⁹ Zato nije moguće poricati Učenje, a da to ne znači i poricanje svih drugih objava, njihovih primatelja i arhanđela Gabrijela te tako i Boga.

Uloga Božijih vjesnika je da ljude podsjetite na to što znaju u sebi i sobom, što zaborave ili prema čemu su nehajni. A to je prije svega njihovo bivanje znajućim da nema boga do Boga. Na to ih ne podsjećaju samo Božiji vjesnici. Sve u obzorjima i sve u jastvu podsjeća na to, jer nema ničeg a da nije od Boga i da ne ukazuje na Njeg. Zato je podsjećanje suština vjesništva. Ali vjesnici poučavaju ljude kako živjeti s tim podsjećanjem, kako u svemu i uvijek vidjeti Božije znakove te se preko njih vratiti Bogu i prije smrti. U takvome osvješćenju čovjek u sebi i sobom ozbiljuje nestajanje svega u bilo kakvome značenju osim Božijeg podsjećanja čovjeka na razlog i svrhu i svijeta i njega. Bog mu u Učenju objavljuje: “I ne zovi drugog boga uz Boga. Nema boga do Njega! Sve nestaje osim Njegovoga lica. Suđenje pripada Njemu i Njemu ćete biti vraćeni.”²⁰

Nikada i nigdje čovjek nije bio uskraćen, a nikada i nigdje neće biti u nemogućnosti da u sebi i sobom ozbilji ljudsku savršenost, razlog i svrhu postojanja. Njegovi mjesta i vremena, jezik i boja kože te porijeklo i životna doba nikada nisu bez mogućnosti da narasta u znanju i prelazi granicu koja ga odvaja od punine smisla i otkrivanja da nema svjesnog do Boga, apsolutno Svjesnog. Njegova lutanja u zatočenosti na jednoj razini Bića stalno su s dvjema mogućnostima – otkrivanje da u svakom času i u svakom mjestu može uzaći na višu razinu svijesti ili saći na još nižu. Time se u njemu neprestano otkriva okomica Bića na kojoj ozbiljuje znanje da nema boga do Boga i da je Hval, najuzvišenija ljudska mogućnost, Njegov poslani. Poricanje tog je slaženje na okomici Bića, propadanje u tmine jastva i predavanja zlu. Bog u

---

¹⁸ Vidjeti: Kur'an, 6:115.

¹⁹ Isto, 26:192-96.

²⁰ Kur'an, 28:88.

Učenju, Božijoj objavi u ljudskom jeziku, podsjeća ljude na to: “Ljudi, doista smo vas stvorili od muška i ženska, i učinili vas narodima i plemenima, da biste upoznavali jedni druge. Zasigurno su najčasniji od vas pred Bogom oni najsvjesniji od vas.”²¹

Sve u obzorjima i sve u jastvu obuhvaćeno je apsolutnom Božijom svjesnošću. Razlike među ljudima s obzirom na mjesta i vremena, jezike i boje koža te puteve i zakone nikad ne izmiču apsolutno Svjesnome. U razlikama vidika vanjskih i unutarnjih obzorja svakog pojedinačnog jastva zbiva se osvješćivanje prisutnosti i bliskosti Boga Koji Sebe otkriva u stvaranju, ali tako da ostaje i skrivena i otkrivena riznica. Zakoni i putevi koje On objavljuje ljudima nisu ništa do podsjećanja na zaboravljeno i okretanje prema Bogu, a tako i prema pojedinačnom jastvu u njegovoj razložnoj i svršnoj mogućnosti. Ali zakoni i putevi mogu biti tumačeni i nametani kao sebi dovoljni i kao sredstva potčinjavanja i onesvješćivanja ljudi. Bog u Svojoj objavi potvrđuje valjanost različitih zakona i puteva uz uvjet da vode Njemu. On kaže: “Doista, oni koji vjeruju i oni koji su Jevreji, i Hrišćani, i Sabejci – ko god vjeruje u Boga i posljednji dan i čini dobra djela imat će svoje naknade sa svojim Gospodom. Nikakav ih strah neće snalaziti, niti će tugovati.”²²

To su Božije objave koje arhanđel Gabrijel snosi na srce vjesnika Hvala, pa ih on kazuje ljudima kao opomenu i podsjećanje. A monah Sava izmaštava laži, pa ih pripisuje Bogu i Njegovom poslanom. Tako sebe predstavlja lašcem i huliteljem protiv Boga, pridijevajući to Njegovom poslanom. Činio to posve svjesno ili u neznanju, predstavljao se kako mu drago, neopozivo je kriv za službu zlu i podsticanja drugih da ga u tome slijede. A šta mu je zapravo cilj?

7

U 64. poglavlju *Zakonopravila* je i dio s naslovom “Čin koji se vrši nad onima koji se obraćaju od Saracena našoj čistoj i istinitoj hrišćanskoj vjeri”²³. Možda je u sadržaju tog poglavlja i odgovor na pitanje o suštini monahovih laganja i huljenja. Evo početka tog teksta:

Onaj koji pristupa pravovjernoj vjeri treba prvo da posti dvije nedjelje i da se uči iz Svetog Jevandelja molitvi koja nam je predata od Gospoda našega Isusa Hrista, tj. *Oče naš*, i svetom Simbolu vjere, tj. *Vjerujem u Jednog Boga...*

---

²¹ Isto, 49:13.

²² Isto, 2:62. Cf. 5:69.

²³ *Zakonopravilo*, 408-11.

Poslije toga sveštenik, obukavši se u sveštene odežde, u prisustvu i drugih vjernih ljudi, poziva ovoga i postavlja ga pred svetu kupelj, nepokrivene glave, i kaže mu:

“Reci.” I on rekavši svoje ime, govori: “Danas od Saracena pristupam hrišćanskoj vjeri, bez ikakve nužde ili nevolje, ni zbog slasti ni licemjerstva no od sve duše, i čista i iskrena srca Hrista ljubeći i Njegovu vjeru. Odričem se sve saracenske vjere i proklinjem Muhameda koji se naziva i Mahmet, koga Saraceni poštuju kao apostola Božjeg i proroka.” I savjetuje ga i govori mu te riječi ili on sam, ili preko tumača ako taj ne razumije (jezik), ili krštenim kumovima ako je dijete. I opet mu sveštenik govori što slijedi, i tako biva odgovor na isti način i kletvom se sve završava. Ljudi govore: “*Gospodi pomiluj*”, a episkop molitvu i sve po redu kao što je ranije napisano. Nakon *Amin*, znamenuje ga krstoobrazno i otpušta, i u drugi dan ga pribrojava oglašenim, i ostalo potom.²⁴

Ko je Saracen i šta je saracenska vjera? Svjedoci da nema boga do Boga i da je Muhammed Božiji poslani sebe nikada nisu nazivali tim imenom. Njih je Bog nazvao mirećim (*muslimun*), a to znači mirenjem (*islam*) povezanim s Bogom, apsolutnim Mirom (*es-Selam*). A Isus Hrist u Jevanđelju kaže da su blaženi svi mireći (*eirenopoi*). Može li čovjek koji to zna u sebi i sobom te zato i svjedoči pristupiti nečemu drugom “bez ikakve nužde ili nevolje, ni zbog slasti ni licemjerstva no od sve duše, i čista i iskrena srca Hrista ljubeći i Njegovu vjeru”, te proklinjati vjesnika Muhammeda? Može li, a da tako ne bude ubijen, svojom voljom i voljom onih koji ga na to podstiču i nagone? Jesu li tada i on i svi koji u tome sudjeluju ubice i zagovornici ubijanja?

Kad neki čovjek osvijesti to što mu je znano, na što ga podsjećaju svi znakovi u obzorjima i u njemu, da nema boga do Boga, jasno mu je da nema mira do Boga, apsolutnog Mira. I još prije, jasno mu je također da su mu moći uvjetne te da nema i ne može biti gospoda do Boga, apsolutnog Gospoda. Iz tog slijedi da su sve ljudske mogućnosti samo siromaštvo kojim Bog obznanjuje svoju imućnost te da je u čovjekovom ropstvu objavljeno Božije gospodstvo. I zapravo sve što čovjek ima – i život i volju, i moć i znanje, i sluh i vid i govor – primio je kao dar od Boga, Imatelja tih svojstava u neograničenosti. Zato je čovjek tim darom hvaljen. Zadužen je primanjem danog, pa ga vraća Bogu, apsolutno Hvaljenom, svjedočeći da ne može biti hvaljenog do Boga. Poreći dostojanstvo bilo kojeg čovjeka i ubiti ga znači poništiti njegovu najdublju srijedu, mogućnost bivanja hvaljenim i tako sljediteljem poslanog mu Hvaljenog kao vodiča prema Bogu, apsolutno Hvaljenom.

---

²⁴ Isto, 408-409.

Čovjek je srž svega stvorenog. U njemu i njime sabrano je Božijom voljom znanje svih imena, kako Bog kaže u Učenju: “I podučio je Adama imenima, svim. Onda ih je iznio pred anđele i rekao: ‘Kažite mi njihova imena, ako ste iskreni!’ Rekli su: ‘Slava Tebi! Nemamo nikakvog znanja do onog kojem si nas Ti poučio. Doista si Ti Znajući, Mudri.’”²⁵ Budući obdaren znanjem svih imena, čovjek u sebi i sobom sabire cijelo stvaranje ili Božiju objavu Sebe Sebi. U takvome bivanju čovjek nikada ne prestaje biti uvjetna obznana neuvjetnoga Boga. Znanjem Njegovog imena Vjerujući učinjen je i središtem i obuhvatom svega vidljivog i nevidljivog. Sa znanjem tog imena čovjek nosi odgovornost slobodne volje, uvjeta saveza s Bogom. Svjedočeći da nema volje do Božije apsolutne Volje, uzlazi iz uvjetnosti Neuvjetnome. I suprotno tome, uzimajući svoju volju za dovoljnu sebi, spušta se prema najnižoj niskosti ili najgušćoj tmini jastva.

Kako je rečeno, čovjek u sebi ima sve potrebno za voljno vraćanje Bogu, a to znači za ozbiljenje razloga i svrhe svog bivanja. Ali čovjek je zaboravan i nehajan i prema tome šta mu je Bog urizničio u jastvo. Zato ga Bog podsjeća trima knjigama s jasnim znakovima – knjigom obzorja, knjigom njegovog jastva i knjigama koje mu objavljuje u njegovom jeziku preko odabranih vjesnika. Suština tih objava je ista, iako su im oblici neograničivo drukčiji.

Svakome čovjeku Hval ili Hvaljeni je srž koja ga povezuje s Bogom, Hvaljenim. Na nju podsjećaju svi vjesnici. Njeno puno ozbiljenje je vjesnik Hval o kome govore tri spomenute knjige. Zato je on i vječno i povijesno prisutan. U njegovoj povijesnoj prisutnosti, poznatoj u pojavi vjesnika Muhammeda, obznanjena je Božija milost svjetovima. Njemu je Bog svetim Duhom/duhom Istine spustio na srce Učenje te u njemu pored ostalog podsjetio ljude na razlog i svrhu njihovog bivanja u svijetu. A šta zapravo Bog u Učenju kazuje o vjesniku Muhammedu i tome što prima?

I nismo te poslali, osim kao milost svjetovima. Reci: “Otkriveno mi je da vaš Bog jest jedan Bog. Pa hoćete li biti mireći?”²⁶

Rekao je On: “Uzrokovao sam da Moja kazna pogodi onog koga hoću, iako Moja milost obuhvata sve. Propisat ću je za one koji su svjesni, i daju čistinu, i one koji vjeruju u Naše znakove, one koji slijede poslanog, maternog vjesnika, kojeg nalaze upisanog u Tori i Jevanđelju koje je s njima, koji im naređuje to što je pravo, i zabranjuje im što je krivo, te im dobra čini dopuštenim, a zabranjuje pokvareno i oslobađa ih njihovog tereta i veriga

---

²⁵ Kur'an, 2:31-32.

²⁶ Isto, 21:107-108.

koje su na njima. Tako oni koji vjeruju u njega, časte njega, pomažu mu i slijede svjetlost spuštenu s njime – to su oni koji će uspjeti.²⁷

Doista u Božijem poslanom imate lijep primjer za one koji čeznu za Bogom i posljednim danom, i često se sjećaju Boga.²⁸

Zar ne razmisle o Učenju? Da je od drugog a ne od Boga, zasigurno bi u njemu našli mnogo nesklada.²⁹

Bog je spustio najljepše kazivanje, Knjigu skladnu u njenom čestom ponavljanju, kojom se jeze kože onih koji se boje svoga Gospoda, pa im se kože i srca smiruju u sjećanju na Boga.³⁰

Ta-Sin. To su znakovi Kur'ana i jasne Knjige vođenja, radosne vijesti vjerujućim koji klanjaju, plaćaju čistini i imaju sigurnu vjeru u budući svijet.³¹ Ljudi, vi ste siromasi Bogu, On je Imučni, Hvaljeni.³²

Nema nikog ni u nebesima niti na zemlji a da Milosnome ne dolazi kao rob.³³

Šta, žele li drugi dug mimo Božijeg, a Njemu su mireći svi u nebesima i na zemlji, voljno ili nevoljno, i Njemu će biti vraćeni?³⁴

Ko god želi drugi dug mimo mirenja, neće mu biti prihvaćen. U budućem svijetu bit će među gubitnim.³⁵

Sedam nebesa i zemlja, i sve što je u njima, slave Njega. I nema ničeg a da ne slavi Njega hvaljenjem, iako vi ne shvatate njihovo hvaljenje. Doista je on Blagi, Oprostni.³⁶

Neka među vama bude zajednica koja zove dobru, koja naređuje ono što je pravедno, i zabranjuje ono što je nepravédno. To su oni koji će uspjeti.³⁷

Može li čovjek bilo kada i bilo gdje, bio muško ili žensko, poreći to što mu Bog obznanjuje u trima pismima – ukupnošću svjetova, njegovog jastva i vjesničkih objava – da mu je Hvaljeni (*Muhammad*) najuzvišenija mogućnost u odnosu s Bogom, apsolutno Hvaljenim; da ga Bog Učenjem (*Qur'an*), koje je arhanđel Gabrijel snio na srce vjesnika Muhammeda, podsjeća na povratak iz uvjetnosti punoj blaženosti; da je mirenje (*islam*) veza mirećeg (*muslim*) s Bogom, apsolutnim Mirom (*es-Salam*); da je posve siromašan i da nema i ne može imati ništa drugo do ono što mu daruje Bog, apsolutno Hvaljeni; da se ozbiljuje u osvešćenju svog ropstva u kojem Bog obznanjuje Svoje apsolutno gospodstvo, a da tako ne porekne sebe i voljno se usmrći?! I još, može li takvo usmrćivanje biti pravdano pozivanjem na Hrista Isusa?

---

²⁷ Isto, 7:156-57.

²⁸ Isto, 33:21.

²⁹ Isto, 4:82.

³⁰ Isto, 39:23.

³¹ Isto, 27:1-3.

³² Isto, 35:15.

³³ Isto, 19:93.

³⁴ Isto, 3:83.

³⁵ Isto, 3:85.

³⁶ Isto, 17:44.

³⁷ Isto, 3:104.

Šta bi moglo značiti zagovarano odvracanje mirećeg čovjeka (*muslimana*) od njegovog svjedočenja jednosti Boga, poslanosti Muhammeda i njegovog vjerovanja u povratak Bogu? Kamo bi mogao otpasti od zapovijedanja onog što je pravedno i zabranjivanja onog što je nepravedno? Ko je taj koji ga tome zove i na to podstiče? Može li takav biti simbol “sabornosti Crkve, države i naroda”, “oca Srpske duhovnosti” te “prvog i najvećeg srpskog prosvjetitelja”? Kad god je odgovor “Može!”, ne vodi li to ljude iz srpskog naroda najgorim stanjima ljudskosti? Ako neki ipak prihvate da može, obvezuje li ih to na etička obrtanja – njihovo zlo je dobro, a dobro drugih je zlo; njihova nepravednost je pravednost, a pravednost drugih je nepravednost? Mogu li ti, ma kako i ma čime sebe predstavljali, nasljedovati Hrista Isusa?

Šta zapravo zagovara monah Sava kad, pozivajući se na Boga i Hrista, postavlja uvjete odvracanja ili otpadanja mirećih ljudi (*muslimana*) od Boga i Njegovog poslanog? Ne tvrdi li tako da ih je opravdano ubijati i uz to misliti da je to njegovome bogu i njegovome hristu milo djelo? Oporučuje li tako zapravo i poricanje i Boga i Hrista, pretvarajući ih u štit obogovljenja svoje strasti, zamračenih nizina svoga jastva? Ne čini li tako sebe proklinjućim, proklinjanjem povezanim s utvorenim bogom i hristom koje proklinje? U svome *Zakonopravilu* nastavlja oporučivanje ubijanja čovjeka kojem nameće riječi otpadanja od sebe, a tako i od Boga:

Odričem se saracenske vjere, i proklinjem Muhameda, koji se zove i Mahmet, a koga Saraceni poštuju kao apostola Božjeg i proroka. Proklinjem Aliju, Muhamedovog zeta po kćeri, i Abu Bikerta, i Vikipera, i Omera, i Talhana, i Abu Bekra, i Sadikina, i Muaviju, i Zubaira, i Abu Rahmana, i Zaida, i Izita, i Saita, i Usmana i sve ostale tajnike i pomoćnike Muhamedove. Proklinjem Hatidžu, i Ajšu, i Zejnebu, i Umu Selmu, najvidenije i najnečistije među ženama Muhamedovim, i Fatimu kćer njegovu. Proklinjem takozvani Kuran, koji je sve ono što je Muhamed napisao, koji laže govoreći kako je od arhangela Gavrila snesen, i sva učenja i pouke, i tajna kazivanja, i tajne, i predanja i hule njegove.

Proklinjem raj Muhamedov u kome će, kako govori, biti četiri rijeke: jedna čiste vode koja se ne muti, druga mlijeka koje ne mijenja svoju slatost, treća slatkog vina a četvrta cijedenog meda. I biće dan koji će trajati pedeset hiljada godina. Saraceni će u raju živjeti sa svojim ženama tjelesno i nečisto. U hladovini nekog drveća, koja se zovu Sidri i Taleh, ješće mesa od ptica koje požele i voće svako, i piće čistu vodu sa izvora i sa Zinge, vjernog potoka koji se zove Salsavil. Vino će zahvatati s istočnika koji se zove Stenim. Visina muškaraca i žena će dosežati do nebesa a sramni udovi 40 lakata, i oni će se smješavati nenasito pred Bogom, pošto Bog reče: “Ne sramite se.”

Proklinjem i anđele koje je Muhamed imenovao: Arota, i Varota, i Tzafa, i Maruva, za koje se praznoslovi da su od časnih Božjih (anđela). Sa njima

proklinjem i proroke i apostole o kojima on basnoslovi, a to su: Hud, i Zalet, i Saleh, i Soaip, i Jedris, i Dualipil i Lokman. Proklinjem sva svjedočanstva Muhamedova, za koja se misli da ih je prevodio iz Starog Zavjeta, kvareći ovo i huleći, i na hiljadu laži iznoseći na Noja i Avraama, i Isaka i Jakova, na Josifa i Jova, i Mojsija i Arona, na Davida i Solomona, i Iliju i Jonu i na Zahariju, oca Jovana preteče. Još proklinjem i one koji kao neznabošci i neznalice izvode rodoslove o drugim Božjim stvorenjima, i o suncu i mjesecu govore ono što nikako ne može biti.

Proklinjem i tajno saracensko učenje i obećanje Muhamedovo, koje kaže da će on imati ključeve raja i da će uvesti unutra sedamdeset hiljada pravednih Saracena. Grešnicima će suditi Bog, i imaće o vratu privezane hartije, pa će tako i oni ući u raj, i zvaće se *pomilovanici Muhamedovi*. Proklinjem zakon koji je ustanovio Muhamed o braku i o raskidu braka, i o očišćenje žena koje su činile preljubu, i o broju žena i naložnica, i sve ostale nečiste zapovijesti o tome. Proklinjem i Muhamedovo huljenje koje kaže da Bog koje hoće obmanjuje a koje hoće usmjerava ka dobru, i još, kad Bog ne bi želio, ne bi bilo ratova među ljudima, već On sam čini što hoće, i svakom dobru i zlu On je uzrok, i sudbinu i udio svih drži.

Proklinjem Muhamedove prazne riječi da je Gospod naš Isus Hristos rođen besjemenom od Marije, sestre Mojsijeve i Aronove, od riječi Božije i duha. I još da je kao mlad pravio ptice od blata, i dunuvši na njih davao im život, i slijepe liječio i mrtve dizao, i pošto je bio umoljen od Apostola zatraži od Boga i On mu spusti s neba trpezu da ih nahrani. I kako se ne raspe istinski, niti umrije kao čovjek nego samo prividno ovo od Židova pretrpje. I kako upitan bi od Boga da li On sebe nazva Bogom u svijetu, a on se odreče govoreći: "Pošto ti sve znaš, (znaš) da ne nazvah sebe Bogom, ni sinom tvojim. Tvoj sam sluga i ne stidim se tako zvati." Proklinjem Muhamedovo učenje koje govori da nije Hristos Sin Božji nego apostol i prorok, pošto Bog reče da nema zajedničara i svi koji mu Hrista nariču za zajedničara mučiče se u dolini ognjenoj.

Proklinjem i basnotvorenje Muhamedovo koje govori da će biti molitveni dom Božji od Avraama i Ismaila u mjestu zvanom Vakha, koje se i Meka naziva, što znači *poklonište strahopoštovanja*, a zapovijedeno je da ljudi, moleći se, okreću lica svoja na tu stranu gdje god da su. Proklinjem i sam taj dom molitveni u mjestu koje se zove Meka, u kojem, kako kažu, leži veliki kamen koji ima lik Afroditin. On se poštuje jer se na njemu sjedinio Avraam sa Agarom, ili je privezao na njemu kamilu kad je htio prinijeti Isaka na žrtvu. Onima koji tamo dolaze na molitvu zapovijedeno je da jednu ruku svoju stave na kamen, a drugom pokriju uho svoje, i da se tako vrte ukруг dugo, sve dok ne padnu pomračivši se vrtoglavicom. Proklinjem i samu tu Meku, i sve tamo ustrojeno, i od Saracena tamo postavljenih sedam kamenova na hrišćane, i svaku molitvu i službu i običaj njihov. Proklinjem i Muhamedovo učenje o kamili koju naziva sveštenicom Božjom, ubijenoj od ljudi koji su tamo, zbog čega im je Bog postao neprijatelj. Proklinjem i one koji se klanjaju jutarnjoj zvijezdi koja je Danica, i Afrodita, a koja se arapskim jezikom zove Havar, što znači velika.

Proklinjem sve zapovijesti Muhamedove u kojima se ruga hrišćanima nazivajući ih odmetnicima, i zajedničarima, i dvobošcima, i podstiče Saracene da ih mrze, i putem Božjim naziva klanje i rat protiv hrišćana, a Saracene koji poginu u takvom ratu naziva sinovima Božjim i dostojnima Raja.

Proklinjem prljave i nečiste zapovijesti Muhamedove o molitvama, sa kojima je i ta da ako se ne nađe dovoljno vode, da uzmu sitnu zemlju i njome umiju lice i ruke. Proklinjem Muhamedovo učenje o stvaranju čovjeka, koje govori da je čovjek sazdan od praha i kapi, od pijavice i smješe, i kako mu se, kada bi sazdan, Božjom zapoviješću svi anđeli pokloniše, jedino se Satana ne povinova da se pokloni.

I iznad svega ovoga proklinjem Muhamedovog boga, o kome govori da taj jeste Bog jedan, utočište, koji ne rodi niti je rođen, i niko mu nije ravan. Sve rečeno, i samog toga Muhameda i njegovog izmišljenog boga proklinjem i odričem ih se. (...)”³⁸

U nastojanjima da poreknu sve što proistječe iz svjedočenja da nema boga do Boga i da je Hval Božiji poslani, u ostrašćenosti koja mu se utvara za boga mimo Boga, monah je morao doći do užasavajućeg zaključka o svome bogu kao sredstvu crkvene, državne i narodne sabornosti. Takav bog je, u njegovim vidicima, pravi i zato naš – naše crkve, naše države i našeg naroda. Ako je prema takvom shvatanju naš bog pravi, nužno slijedi da bog drugih mora biti krivi. A Bog, dostojan da Mu ljudi robuju, jest Onaj od Kojeg sve dolazi i Kojem se sve vraća, Koji Svojim znanjem i Svojom milošću obuhvata sve. Nijedan narod, a tako ni država ni crkva, ne mogu biti vlasnici Njega. Odgovornost Njemu tiče se svakog pojedinca. Ni jednog neće izbaviti ništa od njegovih pripadanja crkvi, državi i narodu. Račun za svoja činjenja i nečinjenja, za naređivanje dobra i zabranjivanje zla podnositi će čovjek sam, pa ma gdje i ma kad živio. Bog u Učenju ljude podsjeća na tu nemogućnost našosti boga mimo Boga: “Ne raspravljajte s ljudima Knjige osim na najljepši način izuzimajući one koji čine krivo. I recite: ‘Vjerujemo u to što je spušteno nama i to što je spušteno vama. Naš Bog i vaš Bog je Jedan, i Njemu smo mireći.’”³⁹

Temeljenje sabornosti Crkve, države i naroda, a to znači njihovo određivanje na osnovi shvatanja boga našosti, sadržaj je svih ideologija u kojima našost određuju njegovi neprijatelji. Ako je bog drugih krivi, svi njegovi podanici su također krivi, pa je nužno njihovo “čišćenje” s teritorije našosti, a to znači ili njihovo podvrgavanje našem bogu, ili progonjenje, ili uništenje. Najgora iskustva čovječanstva, pravno određena tek u našem dobu zločinom genocida, prožima upravo takvo shvatanje našeg boga i njihovog boga, našeg pravog i

---

³⁸Zakonopravilo, 409-11.

³⁹Kur’an, 29:46.

njihovog krivog boga, nas čistih i njih nečistih. I zapravo, to je perfidijski oblik preinačavanja etičkog monoteizma u pothvate proizvođenja neprijatelja i pravljanja njime najgorih vrsta zločina.

Tako proizvedeni neprijatelji su teološki. S njima nema i ne može biti ni dogovora ni pomirenja. Valja ih, prema uvjerenju svih sudionika našosti, uništavati, ali tako da to bude stalna dužnost u politici, kulturi i ekonomiji, dužnost koju ne treba ni opisivati ni objašnjavati. Podloga takvog djelovanja je stalno govorenje o miru, napretku i slobodi koje ugrožavaju teološki neprijatelji, prisutni unutar sabornosti Crkve, države i naroda, sa svojim političkim saveznicima.

U slučaju muslimana, imaginacija njih kao neprijatelja je plastična. Oni su i politički i teološki neprijatelji. Njihovo neprijateljstvo je čas ovakvo, a čas onakvo. Tog neprijateljstva uglavnom nema kao razumski uobličeni pothvat, ali je nužno u konstruiranju sabornosti. Zato njime valja prožeti osjećanja u Crkvi, državi i narodu. Njihovu pamet nužno je stalno “razvlačiti” prokazivanjima i obećanjima, prijetnjama i prozivanjima, ali ih nikada ne treba gubiti iz vida kao bitne odreditelje nacijskog osvješćivanja u potrebi za nedovršivim dovršavanjem ideala sabornosti Crkve, države i naroda.

Dobrota i ljepota su svojstva Istine, a zloća i ružnoća svojstva laži. Djelovanje, govorenje i mišljenje protiv dobrote i ljepote temelje se u laži koju lažac izmaštava da porekne ili pokrije to što nije spreman priznati i prihvatiti. Zato u zlim maštarijama njemu je laž čak i neosporiva istina. Monah Sava proklinje ‘Alija, Abu Bikreta, Vikipera, Omera, Talhana, Abu Bekra, Sadikina, Muaviju, Zubaira, Abu Rahmana, Zaida, Izita, Saita, Usmana, “i sve ostale tajnike i pomoćnike Muhamedove”, i Hatidžu, Ajšu, Zejnebu i Umu Selmu supruge njegove i Fatimu, kćer njegovu. Proklinje i anđele Arota i Varota, te Tzafa i Maruva. Proklinje i proroke i apostole Huda, Zaleta, Saleha, Soaipa, Jedrisa, Dualipila i Lokmana.

A zna li monah išta o tim koje proklinje? Većinu imena navodi krivo, pa je teško odrediti na koga se odnose. Iza pomrčine njegove mržnje prepoznatljiva je namjera da okleveće i porekne ozbiljenje ljudskosti Hvalovih sljedbenika, ali i drugih Božijih vjesnika i prijatelja. Tako želi ubiti i njih i sve druge ljude koji su u voljenju Boga povezani s Njegovim svjedocima. Ne ubija on njih ni kopljem ni sabljom, ni strijelom ni otrovom, ni vješanjem ni davljenjem. Poriče srijedu njihove ljudskosti te tako poziva i opravdava sve koji će mu vjerovati da obezljude, progone, ubijaju i prisilno pokrštavaju sve sljedbenike vjesnika Hvala, u svim naraštajima i svugdje, dokle dosegnu moći onih koji su pristali uz monaha Savu.

Zato je monah Sava zbiljni prvak progonitelja, pokrštatelja i ubica muslimana. Koliko god su njegove oporuke o muslimanima koje naziva Saracenima, iako je tu riječ o ljudima svih naroda i jezika, postajale uvjerljive za zagovornike sabornosti Crkve, države i naroda, toliko su obvezivale da ponižavaju, progone i ubijaju sve oklevetane i proklete. A monah Sava je prihvaćen u srpskoj crkvi i politici, u kulturi i povijesti te u javnom i privatnom životu za srž srpstva. Tako nije doprinio branjenju tog naroda. Naprotiv, činio ga je nesposobnim za shvatanje i prihvatanje razlika među ljudima.

U narodu kojem je oporučio spomenuta klevetanja i proklinjanja podsticao je lašce i ubice, gorljive vojnike protiv skladnih odnosa s drugim i drukčijim. Podstakao je slavljenja, ponižavanja i ubijanja muslimana. Svojim sljediteljima nametnuo je pogubna obrtanja kukavičluka u junaštvo, ubijanja drugih u vlastitu žrtvu, laganja u branjenju istine. Tako je doprinio da svećenici njegove crkve potvrđuju sebe u mržnji muslimana i nehaju, pred njihovim progonjenjima i ubijanjima. I više od tog, mnogi od njih su sudjelovali u tim zločinima ili bili predvodnici u njihovom vršenju.

Kad god i bilo gdje je uspostavljena vlast sljedbenika monaha Save, njegova oporuka je uzdizana na razinu svetosti a on na razinu sveca. Tako su javni prostori, škole i političke ustanove postajali sredstva otimanja od muslimana, a naročito od njihove djece, prava da ne prihvate prikaze sebe i svojih kakve im nude monah Sava i njegovi vojnici. Za monaha Savu i njegove sljedbenike ne vrijedi Božije podsjećanje: Ko ubije jednog čovjeka poubijao je sve ljude. A muslimani, koji su svoje slijeđenje vjesnika Hvala osvješćivali u sebi i iz njega, ubijani su tako da budu izbrisani iz postojanja.

Pravda je pokazivanje i govorenje istine. A laž je pokrivanje ili poricanje istine. Laganje je odnos onog koji laže prema istini koju zna ili može znati. U pokazivanju ili govorenju istine čovjek se obistinjuje, otkriva istinu koja mu je i razlog i svrha. A kada je poriče, pristaje uz laž kojom druge odvraća od istine s namjerom da sebe i svoje strasti uzdigne nad nju te sve kojima laže potčini sebi i svojoj obuzetosti sobom i svojom strašću uzetom za Boga. A Bog je Istina, kako u Učenju kaže: “ Zar ne vidiš kako Bog čini da noć ulazi u dan i čini da dan ulazi u noć, a potčinio je Sunce i Mjesec oboje idući određenom roku i da je Bog svjestan tog što činite? To je od Boga – On je Istina, a to što zovu mimo Njega – to je laž.”⁴⁰

Laž se uvijek skriva iza privida istine. Onaj koji laže želi uvjeriti onog kojem se obraća, koji ga sluša, da govori istinu. Sebe nudi kao dokaz, pa tako u onim koje uvjerava pretpostavlja nemogućnost da u sebi i sobom provjere istinitost

---

⁴⁰ Isto, 31:29-30.

saopćenog. Podmeće im navodno svoje uvide u to o čemu im govori, ali izvrće izvorne sadržaje i uz njih dodaje laži. A lažac je i onaj koji barem jednom iznese ili prenese laž drugima. U oporuci monaha Save mnoštvo je jednostavno odredivih laži. Njegova glavna postavka je da Bog može činiti samo ono što Mu on dopušta. Ako ljudi, slijedeći najdublje podsticaje u sebi, otkriju razlog svjedočenja da nema boga do Boga i da je Hval (*Muhammed*) Božiji poslani, lašci posežu za obezljučivanjem njih i posljedičnim svođenjem sebe na ubice i podržavatelje ubijanja svih koji se ne potčinjavaju lašcima prikazivanim svecima.

Sve to monah Sava oporučuje kao zapovijed svim svećenicima crkve koju uspostavlja. Opravdanje za to mu je Hrist Isus, Marijin sin. A zapravo, on mu je sredstvo kojim ljude zove sotonskom odvrćanju od čovjeka koji za sebe kaže da je život i put. Kako god bila tumačena, koliko god bilo onih koji je prihvate i prosljeđuju kroz naraštaje, i oporuka i oporučitelj i svi koji je prihvate nisu i ne mogu biti ništa drugo do zagovornici ubijanja i ubice.

Osvjestivost u svakome jastvu istine da nema boga do Boga i da je Hval (*Muhammed*) Božiji poslani srž je ljudskosti. U njoj i s njome čovjek se ozbiljuje u bivanju posve znajućim. Ali takvo njegovo bivanje je u granicama. A on hoće cjelinu, i bivanje znajućim i vjerujućim. Tako nadlazi granicu i nalazi puni smisao svoje uvjetnosti. I dolazak u svijet i odlazak iz njega nisu mu ni početak ni kraj. Samo je Bog Živi i Stojni, ni snenošću ni snom obuzimani, i Početak i Kraj. A temeljni i zaglavni kamen Njegove obznane u uvjetnosti jest vjesnik Hval (*Muhammed*), savršena ljudskost, ozbiljiva u svakome pojedincu oduvijek i zauvijek.

Oni koji vole Boga, ti slijede Hvala te se ozbiljuju uzdajući se u Božije voljenje njih i izvođenje u bezgrješnu savršenost. Njima je vjesnik Hval (*Muhammed*) najuzvišenija mogućnost. Njega slijede u sebi i sobom na putu povratka Bogu. Zato im je preči od svakog stanja jastva. Vole ga više od svih ljudi, pa i sebe samih, jer je njegovo bivanje mirećim, vjerujućim i lijepim neodoljivo privlačno i vrjednije od svih svjetova. Tako se odzivaju Bogu Koji im objavljuje: “Bog i Njegovi anđeli blagosilju ovog vjesnika. Vjerujući, i vi ga blagosiljajte i molite mu Mira.”⁴¹

Mireći i vjerujući ljudi blagosilju vjesnika Hvala u uzlaženju i vraćanju sebi u najljepšem uspravljenju, razlogu i svrsi svog bivanja. Njegove supruge su mirećim i vjerujućim ljudima majke, jer iz njihovih iskustava blizine s Hvalom, maternim vjesnikom, milošću svjetovima, najljepšim primjerom,

---

⁴¹ Isto, 33:56.

izviru toplina i nježnost njegove prisutnosti u svemu. Vjesnik je milost svjetovima. A Bog Svojom milošću obuhvata sve. Znak te Njegove milosti je majčinska milosnica. Na to podsjećaju bliskosti vjesnikovih suprugama te tako obvezuju vjerujuće ljude na milost prema sebi i cijelom stvorenju. Vjesnik Hval nije otac nijednom od njegovih drugova⁴², ali im jest milosni i materni.⁴³ Bog u Učenju kazuje suprugama vjesnika Hvala:

Vjesnikove supruge, vi niste poput drugih žena. Ako ste svjesne, onda ne budite preumiljate u govoru, da onaj u čijem srcu je bolest ne bi bio podstaknut na pohotu. I govorite na častan način. Boravite u svojim kućama i ne razmećite se svojim dražestima, kako se razmeću njima u dobu neznanja. Klanjajte, dajite čistin i budite poslušne Bogu i Njegovom poslanom. Čeljadi kuće, Bog hoće da vas očisti punim očišćenjem. I sjećajte se tog što vam je učeno u vašim kućama od Božijih znakova i mudrosti. Doista je Bog Nježni, Svjesni.⁴⁴

Vjesnik Hval je srž ljudskosti, potom svoje i svake druge kuće, potom svake zajednice te potom sveg stvorenja. U njegovoj ljudskosti sabrani su svi svjetovi, a on je obznanjen u svima njima. Kada ga otkriju i osvijeste u sebi, ljudi mu prisežu na poslušnost, kako Bog u Učenju kaže: “Doista su oni koji su prisegli tebi uistinu prisegli Bogu. Božija ruka je nad njihovim rukama. Onda ko god raskine svoju prisegu, raskida je samo na svoju štetu. A ko god ispuni svoj savez s Bogom, Bog će mu dati moćnu naknadu.”⁴⁵

Te ljude koji su u sebi otkrili sržnu ljepotu bivanja činiteljima lijepog, koji robuju Bogu kao da Ga vide, jer znaju da iako oni ne vide Njega, Bog vidi njih, te svjedoke za Boga i Njegovog poslanog monah Sava kleveće. Njihova imena izvrće u neznanju ili zloj volji, iako su njihovi životi osviješćena duhovna viteštva, potvrde najuzvišenijih ljudskih mogućnosti. Proklinje ih, a ne zna o njihovim poniznostima, darežljivostima i blaženostima. Proklinje ih i kleveće, misleći da ih tako ubija. A zapravo ubija sebe i one koji mu vjeruju. Za svoje pristalice veli da poriču vjesnika Hvala i otpadaju od nasljedovanja njega, e da bi tako zavoljeli Hrista i sve to što im on, monah Sava, o njemu kazuje. Svoje poricanje i otpadanje te navodno odzivanje monahovom zovu pokršteni Saraceni potvrđuju ovako: “(...) I tako od sve duše i srca, i od istinite slobodne volje, pristupam hrišćanskoj vjeri. Ako s licemjerjem i lažno ovo

---

⁴² Vidjeti: Kur'an, 33:40.

⁴³ Isto, 7:157.

⁴⁴ Kur'an, 33:32-34.

⁴⁵ Isto, 48:90.

rekoh, a ne sa vjerom sve duše i srcem koje Hrista ljubi, neka budem klet i proklet, i neka duša moja bude sa Satanom i demonima.”⁴⁶

Ubija li sebe tim iskazom navodni poricatelj vjesnika Hvala i navodni svjedok Hrista Isusa? Može li njegovo nametnuto pristajanje da prestane biti svjedok da nema boga do Boga i da je Hval Njegov poslani te da umjesto toga bude poricatelj uzrokovati išta drugo do bivanja voljno ubijenim? Je li njegovo takvo pristajanje uz Hrista Isusa kao mogućnosti nasuprot vjesniku Hvalu išta drugo do poricanje i Boga i njih obojice?

---

⁴⁶ *Zakonopravilo*, 411.

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

Prof. dr. Husnija Kamberović
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevu
Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy
kamberovichusnija@gmail.com

Primljeno / Received: 19. 11. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 26. 12. 2024.

BOSANSKI MUSLIMANI (BOŠNJACI) IZMEĐU ČEKIĆA I NAKOVNJA¹

BOSNIAN MUSLIMS (BOSNIAKS) BETWEEN THE HAMMER AND THE ANVIL²

Posljednjih decenija pojavljuje se sve više novih istraživanja o Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini, bilo da je riječ o domaćim historičarima (Ivica Šarac, Safet Bandžović, Sanja Petrović-Gladanac), ili o inozemnim koji se bave bosanskohercegovačkom historijom (Xavier Bougarel, Marko Attila Hoare, Emily Greble, Tomislav Dulić, ...). Adnan Jahić je, također, u fokus svog naučnog interesa stavio Drugi svjetski rat, prije svega položaj i ulogu bosanskohercegovačkih muslimana u tom razdoblju, o čemu je ranije objavio niz priloga, a sada to zaokružuje ovom knjigom.

Na početku knjige, dajući pregled historiografije o temi kojom će se baviti, Jahić ističe kako ima namjeru korigirati stavove iz dosadašnje literature i time nagovještava ozbiljnu raspravu. Na taj način kao da već definiše svoju osnovnu tezu: doprinos muslimana pobjedi NOP nije bio veliki, pogotovo imajući u vidu činjenicu da su oni duže od pola rata (sve do druge polovice 1943.) pokazivali marginalan interes za partizane. Ako je tako – koji su pokreti bili u fokusu muslimanskih interesa?

Jahić polazi od teze kako je muslimanske elita bila podijeljena, što je manje-više bio i stav dosadašnje literature, ali on sada u tu podjelu nastoji unijeti više slojeva te tim slojevima daje određeni značaj, možda i veći nego su stvarno imali. On tvrdi da je jedan dio muslimana, poput Hakije Hadžića i Adem-age Mešića, zbog svoje nacionalne orijentacije, još pred rat održavao veze sa Pavelićem, čije su letke širili po BiH, te činili dio „neformalne prevratničke

---

¹ Tekst je prikaz knjige Adnana Jahića *Između čekića i nakovnja. Bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2023., 707 str., ISBN: 978-953-7922-24-5

² Text is a book review by Adnan Jahić, *Between the Hammer and the Anvil. Bosnian Muslims (Bosniaks) during WWII (1941-1945)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2023., 707 str., ISBN: 978-953-7922-24-5

grupe koja je pomogla okupaciju i razbijanje Jugoslavije i uspostavu hrvatske države“ (str. 20). Vjerovali su da mogu učiniti da BiH dobije status ravnopravne pokrajine u NDH, o čemu je Mešić razgovarao sa Pavelićem već u maju 1941, tražeći da muslimani dobiju vjersko-prosvjetnu autonomiju i reviziju agrarne reforme, ali „velika većina njihovih (Mešićevih i Hadžićevih, op.HK) sunarodnjaka nije podržavala njihova nacionalno-politička stremljenja“ (23). Zato je Jahićeva teza da muslimani, uprkos akcijama pojedinih intelektualaca, nisu prihvatili ni srpsku ni hrvatsku nacionalnu ideju, ali su težili autonomiji Bosne i Hercegovine. Nakon stvaranja Banovine Hrvatske (1939) više od 80% muslimana je ostalo iz te tvorevine i trebali su ostati u „srpskoj jedinici“, zbog čega su „pravaški nastrojeni muslimani“ počeli podržavati ustaški pokret i priželjivati raspad Jugoslavije.

Tu dolazi i do pitanja podrške muslimana stvaranju NDH. Priznaje da je dio političke i kulturne elite, koji je podržao stvaranje NDH, tvrdio da je ta muslimanska podrška proizašla iz njihove „privrženosti redu i radu“, dok su ustaše tvrdile da je muslimanska podrška NDH rezultat „mržnje prema pravoslavlju“. Jahić, pak, zaključuje kako nema pouzdanih izvora o ponašanju većine muslimana, pa su i te tvrdnje o njihovoj „masovnoj“ podršci NDH nepouzdanе, pogotovo što se u izvorima NDH vrlo brzo pojavljuju optužbe na muslimane među kojima ima „puno srpskih i jugoslavenskih nacionalista“. Jahićev stav je da su muslimani „generalno, pozitivno doživjeli pojavu nove države“ vjerujući da će ona donijeti bolji život od prethodne, a oni su samo htjeli biti „svoji na svome“, tvrdi Jahić (str. 45-46).

No, događanja u Drugom svjetskom ratu će otvoriti prostor za propagandu i širenje raznih narativa o stavovima muslimana. Jahić polazi od analize percepcije muslimana i Bosne i Hercegovine u ustaškoj viziji te ukazuje na propagandni narativ o hrvatstvu BiH i hrvatskom porijeklu muslimana. Ovaj narativ je praćen naglašavanjem antisrpskog stava muslimana, a cilj je bio legitimirati postojeći ustaški pravac prema Srbima. „Napori na sistematskoj dehumanizaciji srpskog naroda nesumnjivo su bili u funkciji desenzibilizaciji muslimanskog i katoličkog stanovništva prema planiranim aktima masovne represije i zločina“ prema Srbima, koje su nazivali nekadašnjim „vodonošama, hamalima i kmetovima osmanlijske vojske“ (str. 64), a ustaška propaganda je gradila i narativ o antisemitizmu muslimana podsjećajući na antisemitske pamflete muslimanskih akademičara iz Zagreba koji su Jevreje optuživali kao „krvopije, koji uništavaju muslimanske radnike“ (str. 70). Ipak, Jahićeva je teza da muslimani (Bošnjaci) „općenito nisu prihvatili ideologiju rasne i nacionalne segregacije u NDH“ i navodi primjere kada su muslimani štitili Jevreje i Bijeje Cigane. Bilo je muslimana koji su podržavali NDH, tvrdi Jahić, ali to su činili prostor zbog toga što je u pitanju „nova vlast, kojoj se jednostavno valjalo podložiti“, a oni koji su ušli u strukture vlasti NDH

smatrali su se hrvatskim nacionalistima i to su učinili iz ideoloških razloga. Jahić zastupa i tezu da je Uzeir-aga Hadžihasanović, sarajevski utjecajni trgovac i političar, nagovorio Džafera Kulenovića da uđe u Vladu NDH s ciljem da pokuša zaustaviti ustaške zločine u Bosni i Hercegovini (str. 89). Ovu je tezu teško argumentirano braniti, ali ju je važno imati na umu kako bi se razumjela Jahićeva osnovna ideja u ovoj knjizi. Podrška ovih muslimana je poslužila kao opravdanje ustaškoj propagandi da promovira narativ o „masovnoj podršci muslimana NDH“. Jahić njih, ipak, smatra manjinom, poput *Gajretovaca* koji su između dva svjetska rata podržavali srpsku politiku u BiH (str. 81).

Osim ove političke orijentacije, Jahić se bavi i vojnom pripadnošću muslimana. Polazi od teze kako u početku među partizanima „nema istaknutih muslimana, osim one studentske omladine, inteligencije i radnika ljevičara od ranije“ (str. 92-93). Iza ove tvrdnje, koja sama po sebi nije sporna, jer su predratni „istaknuti muslimani“ pripadali krugu građanskih politika koje su ili bile pasivne ili podržale NDH, ali pri tome treba imati u vidu da su neki od ovih pripadnika „studentske omladine, inteligencije i radnika ljevičara od ranije“ igrali važnu ulogu u nastajanju partizanskog pokreta (Avdo Humo, Pašaga Mandžić, Osman Karabegović i drugi) mada su u partizanskim jedinicama, u kojima su dominirali pravoslavni seljaci, faktički prikivali svoj identitet. Ali, svi su oni bili važan dio u priprema i dizanju ustanka u Hercegovini, sjeveroistočnoj Bosni, Bosanskoj krajini .... i teško je zanemariti ili minimizirati njihovu ulogu.

Ali, ključni doprinos ove knjige je u Jahićevom detaljnom istraživanju lokalnih događaja i sudjelovanju pojedinih muslimana u zločinima. Jahić pri tome uočava razlike između pojedinih lokalnih zajednica. U Vlasenici su, na primjer, iza nasilja i pljačkanja nad Srbima stajali predstavnici muslimanske elite predvođenih braćom Kadić, dok su u Srebrenici to činili pripadnici „lokalnog muslimanskog ološa“ protivno stavovima muslimanske lokalne elite (str. 110). Jahić pokazuje i sudjelovanje pojedinih muslimana u zločinima nad Srbima u Bosanskoj krajini (hodža Bećir Borić i Alija Omanović, koji su činili zločine nad Srbima u Cazinu), te istočnoj Hercegovini (Gacko, Ljubinje), ali i istočnoj Bosni (Višegrad, na primjer). U objašnjenju ovih zločina Jahić se pridružuje onima koji su već ranije motive za muslimanske zločine nad Srbima tražili u muslimanskoj marginalizaciji u razdoblju između dva svjetska rata: „Opterećeni mržnjom prema Srbima, zbog progona i mučenja od strane bivše jugoslovenske policije, špekulanti (...) besposličari i ljudi koji ne vole raditi, a vole dobro živjeti, imali su jedini cilj u činjenju izgrede, osvete i pljački“ (130). Tu spremnosti pojedinih muslimana da čine zločine nad Srbima, posebno u istočnoj Hercegovini, generirao je i „dolazak u ovu regiju mladih hrvatskih nacionalista destruktivnih namjera koji su imali

ključnu ulogu u organizaciju ustaškog pokreta i njegovih nasilničkih akcija protiv srpskog stanovništva Hercegovine“ (str. 132), pa su „mnogi istaknuti muslimani“, nakon pokretanja ustanka i zločina koji su sada činili ustanici, „počeli širiti stav da su nered i krvoprolića u Bosni donijele ustaše iz Hrvatske“ koji su pripremili „malj iznad glave“, dok je „lokalna muslimanska fukara“ koja je činila zločina postala „čekić za izvršenje zločina“ (str. 138)

Druga dimenzija o muslimana odnosi se na njihova stradanja. Jahić pokazuje njihova stradanja u istočnoj Hercegovini, gdje su ustanička zlodjela „daleko manja“ u odnosu na ustaške zločine počinjene nad Srbima ranije (str. 143), te u Bosanskoj krajini i istočnoj Bosni. Jahić, ipak, izdvaja prostor istočne Bosne, gdje kaže da nije bilo masovnog stradanja srpskog naroda u prvim danima NDH. To je i ranije prilično detaljno objasnio Tomislav Dulić objašnjavajući kako su Srbi iz istočne Bosne, koja je smatrana nekom vrstom vojne krajine, u početku rata jednostavno deportirani u logore, te tek od avgusta 1941. dolazi do masovnih zločina. Jahić se naslanja na tu tezu kako bi usvrđio da se masovni pokolji koje četnici provode nad muslimanima u istočnoj Bosni „ne mogu smatrati odmazdom za zločine ustaša muslimana nad srpskim življem“, već prevashodno kao rezultat četničke namjere da se s tih prostora uklone „mrski Turci“ (str. 254) i etnički očisti prostor u Podrinju za stvaranje zamišljene Velike Srbije. Tako su muslimani sada postali žrtve. Jahić to prati kroz analizu odnosa ustaničkih skupina i pokazuje da su stradanja bila veća tamo gdje je uticaj komunista bio manji. Njegov zaključak u vezi sa stradanjem muslimana je: „Za zločine ustaškog režima valjalo je platiti cijenu“ (str. 164), te su sada vodeći muslimani „zbog neizvjesnosti i straha“ odlučili nizom rezolucija u jesen 1941. godine upozoriti vlasti na stanje u NDH.

Jahić u interpretaciji rezolucija polazi od jednog intervjua koji je dao Muhamed Pilav, a koji je tvrdio da je u Vladu NDH ušao bez konsultacija sa rukovodstvom stranke, te se time „odvojio od muslimanskog naroda, čiji je stav prema ustaškoj politici jasno došao do izražaja nizom rezolucija 1941.“ (str.169) Ovdje se čini da Jahić upada u izvjesnu kontradikciju (jer je ranije tvrdio kako je Kulenović u Vladu NDH ušao na nagovor Uzeir-age Hadžihasanovića). Uz to, on navodi kako su se autori rezolucija zalagali samo za interese muslimana „smatrajući da se ima ko starati za prava *drugog*“ (str. 197), te navodi da je i ranije bilo slučajeva da se etničke i vjerske elite brinu samo o *svojima*, zanemarujući pri tome da je u Drugom svjetskom ratu partizanski pokret izašao kao pobjednik upravo zbog toga što su njegovi lideri vodili računa i o *drugima*.

Vrijedan dio ove knjige je poglavlje o tzv. Novim muslimanima, odnosno onima koji su prelazili u islam. Jahić ističe da Islamska zajednica nije

podržavala prelazak na islam znajući da su u pitanju samo „spekulativni prelasci“, što je u nekim muslimanskim krugovima izazvalo nezadovoljstvo zbog straha da bi zbog toga moglo doći povećanja katoličke većine, s obzirom da se kampanja za prelazak u katoličanstvo odvijala bez otpora Katoličke crkve. Jahić ipak navodi pojedinačne primjere prelaska pravoslavaca u islam (Prijedor, Velika Kladaša), ali svakako ostaje uvjerljiva autorova teza da IVZ nije podsticala prelazak u islam.

Poseban dio knjige je posvećen pitanju muslimanskih milicija ukazujući na njihov različit karakter u različitim dijelovima BiH. Iako su ove milicije čak sudjelovale u nekim ustaškim akcijama, pa i u Operaciji „Romanija“ u proljeće 1942. koju je vodio Jure Francetić u istočnoj Bosni, Jahićeva je teza da su one, iako su bile „saveznik osovinskih vojnih snaga“, ipak samo branile „kućni prag“, i bile „sigurno dezertersko utišište“ bez ikakve ideologije (str. 292). Uz ove lokalne muslimanske milicije bilo je i „srbofila“ među muslimanima, posebno u Hercegovini. Tu je i grupa Muhamed ef. Pandže, pa grupa Huske Miljkovića, muslimani u Handžar diviziji i Zeleni kadar Nešata Topčića. Postojanje svih tih grupacija pokazuje podijeljenost muslimana u toku rata, što je bio stav i dosadašnje historiografije, ali Jahić u svojoj knjizi donosi niz novih argumenata za tu tezu. On pokazuje svu kompleksnost ratnih događanja i nevjerovatnu dezorijentaciju pojedinih grupa (npr. pripadnici Zelenog kadra su u nekim dijelovima Bosne saradivali sa četnicima, bili su protiv autonomije Bosne i slično). Ipak, ključna Jahićeva teza u vezi s muslimanskim milicijama je da su to bile isključivo „odbrambene snage“, a ne samo saradnici okupatora, kakav je narativ bio dominantan u socijalističkoj historiografiji. Milicije, a posebno Zeleni kadar, su, tvrdi Jahić, „tražile savezništvo sa svakim ko bi pomogao njenom preživljavanju“ (580), te su branili muslimane „od svih napadača“ (str. 600). Ipak, većina ovih muslimanskih jedinica su, zapravo, bile integrirane u hrvatsko domobranstvo, pa je zbog toga pomalo čudna autorova tvrdnja kako je „teško dati objektivan sud o karakteru“ tih jedinica (opet posebno Zelenog kadra) krajem rata (str. 597). Ako su bile sastavni dio hrvatskog domobranstva, a jesu, onda je njihov karakter uglavnom jasan. Osim toga, ako su bile sasvim bez ideoloških opredjeljenja, zašto su pred kraja rata neke od njih, iako su, kaže Jahić, izbjegavale sukobe sa partizanima, ipak „bile odlučne u pružanju otpora „boljševicima“ iz razloga koji su mogli biti ideološke“ kao i neke druge prirode (str. 621)? Mislim da ideologije nije bilo kada su u pitanju obični ljudi i borci, ali lideri („tradicionalne muslimanske elite“) su sigurno svoje djelovanje usmjeravali sukladno svojim ideološkim opredjeljenjima.

Jahić je svoju knjigu počeo tezom da je partizanski pokret bio na margini interesa muslimana, a u nastavku knjige je pokušao objasniti da su drugi vojni pokreti bili u središtu muslimanskih interesa. Ipak, vremenom se odvijalo

približavanje između partizana i muslimana, koji su sredinom 1943. počeli masovnije prihvatati partizanski pokret. On, tako, govori o marginalizaciji muslimana u NDH i osjećaju neravnopravnosti u odnosu na katolike, te pokazuje kako su partizanski lideri nastupali sa puno takta prema muslimanima i posredstvom „uglednih muslimana“ uvjeravali ih da se pridruže NOP-u. Sve je to tačno, ali ostaje zagonetna i još nedovoljno argumentirana Jahićeva teza da kod muslimana „nije postojao osjećaj jugoslovenskog patriotizma (...) Tradicionalna [muslimanska elita] nije inklinirala pokretu s internacionalnim predznakom i revolucionarnom agendom“, pa je približavanje muslimana partizanima proizašlo zbog shvatanja da ne postoji alternativa, a to shvatanje je praćeno „sve ubjedljivijim demonstriranjem partizanske vojne sile koja je osvajala teritorije na kojima se gradilo novo društvo“. Kao da se između dva svjetska rata baš među muslimanima nije razvijao jugoslavenski patriotizam (čak i kroz vodeću političku stranku - Jugoslovensku muslimansku organizaciju). Osim toga, iz ovoga se čini da je Jahićeva teza kako su samo okolnosti natjerale muslimane da se pridruže partizanima i NOP-u, a ne njihov vlastiti izbor u tom velikom sukoba fašizma i antifašizma.

Izvan Jahićevog vidokruga nisu ostali ni Mladi muslimani. On piše kako su „neki“ pripadnici ove organizacije maštali „o buđenju islamskog kolosa iz njegovog stoljetnog sna“, ali to interpretira na način da se to „moglo (a i nije moralo) dovesti u vezu s priželjkivanim trijumfom Osovine u Drugom svjetskom ratu“. Ovo relativiziranje uloge mladomuslimanskog pokreta u ratu odvelo je Jahića do teze da su se „mladi ljudi u lokalnim zajednicama (...) ponajprije zadovoljavali tradicionalnim oblicima islamske pobožnosti i težnjama da se sačuva islamski identitet običnog naroda“, što je ocjena koja bi se mogla primijeniti na sve ostale obične mlade ljude u ovoj ratnoj drami. Na kraju Jahić tvrdi da su se pripadnici pokreta Mladi muslimani „izvan vjerskog djelovanja (...) bavili posljedicama rata u smislu pomoći unesrećenim muhadžirima i drugim nevoljnicima i prikupljanjem podataka o postradalim Podrinjcima u sklopu Merhametove radne službe u istočnoj Bosni“ (str. 607).

Na kraju knjige Jahić se bavi pitanjem Promemorije 1944., koja je „svojevrsni zapisnik, (...) poduži popis [muslimanskih] pritužbi na račun vlasti i vladajuće katoličke većine u NDH (str. 549), te vrhunac tenzija između muslimanske građanske elite i vodstva NDH. Također, Jahić govori o sudbini tradicionalnih muslimanskih elita 1945, koje je novi režim smjestio među „hizmećare propalih režima“ (633), te pomeo sa historijske scene jer su se našli „na krivoj strani historije“ (636). Zapravo, mislim da su građanske muslimanske elite u Drugom svjetskom ratu bile nezrele odgovoriti izazovima trenutka i da je tu ključni razlog njihovog lutanja, koji je skupo koštao obične muslimane.

Jahić je u svojoj analizi ponekad neoprezan i nedovoljno kritičan prema historijskim izvorima. On tako vrlo često pridaje veliko povjerenje sadržaju pojedinih propagandnih letaka koje tretira ne kao poropagandu nego ponekad kao relevantne povijesne izvore. Također je prilično nekritičan prema nekoj novijoj literaturi koja iz revizionističkih perspektiva pristupa Drugom svjetskom ratu. Jahić tako uzima kao „vjerodostojnu“ i izjavu sarajevskog gradonačelnika iz Drugog svjetskog rata, Mustafe Softića, koji je 1959. u jednom intervjuu ustvrdio da je bilo prijetnji koje su ustaške vlasti upućivale pojedinim potpisnicima muslimanskih rezolucija 1941. godine (str. 190). Činjenica je da vlasti NDH nisu dobronamjerno gledale na ove rezolucije, ali mišljenje Mustafe Softića o tome je manje vjerodostojno od nekih arhivskih izvora koji o tome bolje svjedoče.

Jahićeva knjiga je vrijedna zbog uvida u ponašanje muslimana u manjim lokalnim zajednicama tokom rata u Bosni i Hercegovini. Te uvide u lokalnu stvarnost Drugog svjetskog rata, iz nešto drugačije perspektive, ranije su nudili Tomislav Dulić, Max Bergholz i Ivica Šarac, na primjer, ali Jahić ovdje tu lokalnu perspektivu promatra da bi opisao ponašanje muslimana. On naglašava da je njihovo opredjeljenje bilo određeno idejom borbe „za goli opstanak i preživljavanje“, što je tačno kada su u pitanju obični ljudi, ali je to malo teže braniti kada su u pitanju elite, na čije je opredjeljenje sigurno uticalo i njihovo ideološko razumijevanja događanja. Njegova teza da su muslimanske vojne formacije samo tragale za načinom odbrane muslimana, mogla bi se primijeniti na sve ostale vojne formacije tokom rata i na neki način je samo naknadni alibi za nesposobnost muslimanske građanske politike da na vrijeme prepozna pravac djelovanja koji bi bio najkorisniji za muslimane Bosne i Hercegovine. Ali, vrijedi podcrtati Jahićev zaključak da su muslimanske političke elite u Drugom svjetskom ratu bile podijeljene „od saradnje sa ustašama, kojoj nije manjkalo entuzijazma u pogledu hrvatske državotvorne ideje, preko autonomističke akcije kojom se nastojalo privoljeti nacisti da izbave Bosnu i Hercegovinu i muslimane iz pogubnog stiska destruktivnog ustaškog režima do taktičkog ili stvarnog pomaganja i učešća u NOP-u kao jedinoj alternativni nesnosnim okupatorskim sistemima“, iako „rasula i raspolučenosti nije manjkalo ni drugim narodima“ (str. 637). Generalno, ova podijeljenost muslimana je bila dobro prepoznata i u dosadašnjoj historiografiji, ali je Jahić uvidima u lokalne kontekste, koji pokazuju učešće muslimana u činjenju zločina, unio dodatna saznanja. Knjiga istodobno svjedoči i o Jahićevom historiografskom sazrijevanju od prve knjige o muslimanskim vojnim formacijama Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu do ove slojevite analize muslimanske politike od 1941. do 1945. godine.

Prof. dr. Enver Halilović, profesor emeritus

Univerzitet u Tuzli / University of Tuzla

Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

enver_halilovic@hotmail.com;

Primljeno / Received: 07. 01. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 17. 01. 2025.

**PRIMJERNA STUDIJA IZ KOMUNIKOLOGIJE, HISTORIJE
NOVINARSTVA BOSNE I HERCEGOVINE I ETNOGENEZE
BOSNJAKA MUSLIMANA¹**

**AN EXEMPLARY STUDY FROM COMMUNICOLOGY, HISTORY
OF JOURNALISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE
ETHNOGENESIS OF BOSNIAK MUSLIMS²**

Knjiga Najila Kurtića,³ *Komunikacijska varijabla* je istinski značajno djelo. Tematski, strukturalno tri tematsko sadržajne cjeline. Prema prvoj strukturalnoj cjelini knjiga nosi naslov *Komunikacijska varijabla*. Ona obuhvata prvih šest poglavlja. Kao njen sasvim adekvatan zaključak uzimam i tretiram poglavlje br. 6, *Aktuelnost Sulejmanpašićeve kritike žurnalizma*. Radi se o studiji Najila Kurtića, o Dževadu Sulejmanpašiću po kojoj će, ako ni po čemu drugom, on ostati trajno ime u historiji bosanskohercegovačke društvene misli, jer je *iskopao* Dževada Sulejmanpašića, jednog veoma značajnog komunikologa i intelektualca Bošnjaka muslimana prve polovine dvadesetog stoljeća, iz dosadašnje historijske nepoznatosti i anonimnosti. Svojom arheološkom spoznajom i interpretacijom njegove misli, u duhu i značenju naučne spoznaje kao arheologije znanja i naučne metodologije savremenog filozofa Mishela Foucaulta, Najil Kurtić se predstavio kao vrlo značajan istraživač historije ideja i mišljenja Bosne, odnosno, Bosne i Hercegovine. Vratit ću se kasnije interpretaciji ovog, prvog dijela knjige.

---

¹ Tekst je osvrtno na knjigu Najila Kurtića *Komunikacijska varijabla*, University Press, Sarajevo, 2024.

² This text is a review of a book *Communication variable* by Najil Kurtić, University Press, Sarajevo, 2024.

³ Umirovljeni je redovni profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli. Diplomirao je, magistrirao i doktorirao na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Izvodio je nastavu na dodiplomskim, postdiplomskim, odnosno doktorskim studijima na univerzitetima u Tuzli, Sarajevu, Mostaru, Banjaluci i na Sveučilištu u Osijeku. Autor je 14 knjiga iz oblasti komuniciranja. Uža područja naučno-istraživačkog interesovanja su mu: odnosi s javnostima, teorija informacija, metodologija komunikoloških istraživanja, pisanje za masovne medije, poslovno komuniciranje i politički marketintg.

Drugi dio knjige *Komunikacijska varijabla* je sedmo poglavlje: *Novine u Bosni u osmanskom periodu i nacionalno samoidentificiranje Bošnjaka*. Za bosansku komunikologiju i mediologiju ovo je, ne samo originalna, već i vrlo originalna studija o novinarstvu u osmanskom periodu. U njoj je dat pregled nastanka novina u osmansko doba, kako unutar osmanskog carstva kao takvog, tako i na Balkanu, u Bosni, Srbiji, Hrvatskoj, ali i u evropskim državama pod posebnim naslovom: *Novine u Zapadnoj Evropi*, Italiji, Njemačkoj, Engleskoj, Austriji, Francuskoj, kao i u SAD. Ovaj tematski okvir, što je posebno važno u pogledu Kurtićevog doprinosa istraživanjima i spoznajama etnogeneze Bošnjaka muslimana, na veoma suptilan način povezuje stanje u novinarstvu u devetnaestom stoljeću sa pitanjem nacionalne samoidentifikacije generalno, sa stanjem svijesti naroda izraženom u postojanju i sadržajima njegovih novina. U ovoj tematskoj cjelini kolega Kurtić istražuje krucijalno, u naučnom i političkom smislu, značajno pitanje etničkog jedinstva Bosanskog naroda triju vjera u devetnaestom stoljeću, čija srbizacija i hrvatizacija Bosanskih pravoslavaca i Bosanskih katolika u Bosanske Srbe i Bosanske Hrvate, se, kako on smatra, odvijala putem medija iz Kneževine Srbije i "hrvatskih područja Ugarske".

U vezi navedene ocjene Kurtićeve knjige *Komunikativna varijabla*, dužan sam naglasiti dvije činjenice. Prvo, u knjizi nema pojmova Bosanski Srbin, Bosanski Hrvat, Kneževina, Kraljevina Srbija, to su moji pojmovi razumijevanja i interpretacije Kurtića. Drugo, u historijskoj nauci, preciznije kazano, historiografiji i politologiji, naglašavaju se i ističu kao glavni oblici srbizacije i hrvatizacije Bosanskih pravoslavaca i Bosanskih katolika pravoslavna crkva Kneževine, Kraljevine Srbije, i katolička crkva, posebno franjevci, hrvatskih područja Austro-Ugarske, njihove političke i intelektualne elite.

Najil Kurtić je, koliko je meni poznato, prvi istraživač i analitičar Bosanske etnogeneze koji ove procese, srbizaciju i hrvatšaciju Bosanskih pravoslavaca i Bosanskih katolika, dovodi u isključiv odnos s medijima Kneževine, Kraljevine Srbije i hrvatskih područja austro-ugarske. I ovom pitanju ćemo se vratiti kasnije.

Treća tematska cjelina je osmo, zadnje, poglavlje knjige: *Bosanstvo i Bošnjaci u agendi "Bošnjak"*, odnosi se na bosanski časopis "Bošnjak". Ona tematizira neuspjeh održanja bosanstva u vrijeme austrougarske okupacije Bosne, kasnije Bosne i Hercegovine, zbog, kako se jednim podnaslovom definira, *Prekograničnom penetracijom medija iz Srbije i hrvatskih područja Austro-Ugarske u Bosnu*. Najil Kurtić Kalajev pokušaj političke legitimacije Bosanstva, Bosanske nacije, naziva pokušajem "uspostave hibridnog bosanskog identiteta".

Kada se posmatraju ove tri tematske cjeline pojedinačno, zaista je nemoguće kazati koja je od njih teoriski aktuelnija i značajnija u jednom širem intelektualnom i društveno historijskom smislu, što čini knjigu *Komunikativna varijabla* kao cjelinu veoma stručno i naučno značajnom.

Ono što je važno naglasiti u odnosu na njihovu obradu i interpretaciju svake od njih pojedinačno i svih zajedno jeste da se Najil Kurtić, obrađujući navedene teme, predstavio istaknutim znalцем i poznavaoćem, ali i misliocem, savremene bosanskohercegovačke društvene i historijske misli.

Prvi tematski blok, posmatrano naučno disciplinarno, po kojem knjiga nosi naslov, je svojevrsna sociologija masovnih komunikacija, bavi se komunikacijom kao društvenim odnosom. Komunikacija je temeljni društveni odnos, ili ono na čemu opstaju i nastaju svi ostali društveni odnosi, bilo da im je subjekt pojedinac ili da im je subjekt, društvena grupa.

Subjekt, individua ili grupa, postoji za drugu individuu, odnosno za drugu grupu, samo ako individue, odnosno grupe, imaju međusobnu komunikaciju. Komunikacija je stub svijesti subjekta o drugom, ali i njihove svijesti i samosvijesti o sebi.

Subjekt postaje svjestan sebe u komunikaciji s drugim, i obrnuto, spoznaje sebe u odnosu s drugim. Taj odnos subjekta sa sobom i sa drugim, subjektom, je komunikacija. Dakle, komunikacija je osnov postojanja i uspostave svih, kako društvenih tako i interpersonalnih odnosa. Odsustvo komunikacije među subjektima znači njihovo nepostojanje jednog za ono drugo, nepostojanje subjekta međusobno.

Najil Kurtić se ne bavi ontološko-filozofskim pitanjem komunikacije, komunikacije po sebi i za sebe, što je razumljivo. Ne bavi se ni sociološkim aspektom komunikacije općenito kao pretpostavkom drugih društvenih odnosa, što je isto tako razumljivo i prirodno; ne bavi se aspektima komunikacije kojima se ne bavi njegova nauka, nauka kojom se on bavi. On se bavi, vrlo stručno i naučno, ali na svoj, osoben i samosvojan način, jednim empirijskim, stvarnim, realnim fenomenom komunikacije kojom se bavi njegova nauka, bavi se odnosom društva i medija i obrnuto, odnosom medija i društva. Taj međusobni odnos društva i medija i obrnuto je *komunikacijska varijabla*.

U čemu je, šta je, osobeno i posebne pažnje vrijedno u Kurtićevom bavljenju komunikacijskom varijablom? Kroz odgovor na ovo pitanje sagledavamo i ocjenjujemo intelektualnu vrijednost i kvalitet njegove knjige o kojoj je ovdje riječ, njenu osobenost i njen značaj. Odgovor na postavljeno pitanje imamo u njenom prvom poglavlju o diskurzivno komunikativnom uzajamnom djelovanju medija i društva.

Komunikacijska varijabla je ne bilo kakav odnos, ne bilo kakva komunikacija društva i medija i obrnuto, već precizno odabran i osmišljen njihov odnos, kao međusobna interakcija. Njihova interakcija koju Kurtić naziva komunikacijska varijabla je komunikacija, isključivo, u Habermasovom smislu općeg komunikativnog djelovanja primijenjena na odnos društva i medija i obrnuto.

Najil Kurtić postavlja težak i zahtjevan, ali pravi zadatak i društvu i medijima, a to je da imaju uzajamnu komunikativnu djelatnost, komunikaciju. To je svojevrsan *novocivilizacijski zadatak*. Naime, dosadašnja i sadašnja civilizacija je nasilna komunikacija, komunikacije kao nasilja i nasilja kao komunikacije, zasnovana na nasilju. U historiji, u tom pogledu, nema napretka. Kurtić spada u savremene mislioce koji se zalažu za novi sadržaj civilizacije, za novi oblik njegove uspostave, zalaže se za *nenasilnu civilizaciju* i nenasilni metod i sadržaj njene uspostave.

Uzajamna komunikacija medija i društva i obrnuto treba biti nenasilna, s bilo koje strane, bilo medija na društvo, bilo društva na medije. U tom smislu i zbog toga Kurtić naslovljava svoje djelo *Komunikacijska varijabla* u smislu i kao nenasilno uzajamno komunikativno djelovanje društva i medija. Time se autor na konkretnom pitanju iz svoje naučne oblasti, na pitanju odnosa medija i društva i obrnuto, uzdigao u visine implementacije recentnih humanističkih projekata i shvatanja svijeta, čovjeka i društva.

Naime, pitanje subjektivnosti i mogućnost intersubjektivnosti, međusobne komunikacije ljudi s obzirom na njihovu Bogom datu subjektivnost, različitost, personalnost, individualnost, za koje Merleau Ponty kaže da predstavlja predmet bavljenja filozofije u posljednjih pet stoljeća, (Merleau Ponty je živio u 20-om stoljeću), savremeni filozof Jurgen Habermas je, na svojevrsan, način riješio djelom *Teorija komunikativnog djelovanja* (1981.). Kurtić je na vrlo kreativan znalački način primijenio Habermasovo shvatanje komunikativnog djelovanja na odnos društva i medija i obrnuto. Međusobni dvosmjerni odnos između medija i društva autor naziva i smatra komunikacijskim odnosom. To je njihov najbolji mogući uzajamni odnos. Komunikacijsko djelovanje je suprotno *instrumentalnom djelovanju subjekata*.

Ontološki osnov instrumentalnog djelovanja uopće, ma o čemu da je riječ, jeste *teleološki zasnovano nasilje*, nasilje koje ima neki svoj cilj, thelos. Instrumentalni um je osnovni oblik svjesnog ljudskog djelovanja čovjeka u historiji i u svijetu. Na njemu se temelje sva dosadašnja historija i sve dosadašnje i sadašnja civilizacija.

Historija je tok moći. Zbog toga je historija pravedna i moralna, pravda i moral, za moćne, ali istovremeno nemoralna i nepravedna, nepravda i nemoral, za slabe i nemoćne. Svijetom nikada nisu vladali ni pravda ni moral, pravedni i moralni, već nepravedni i nemoralni, **ali moćni**.

Pravda i moral nisu bile niti su svrha zbivanja svijeta i historije. Pravda i moral su prizivi nemoćnih i slabih. Cijela dosadašnja i sadašnja historija i civilizacija zasnovane su, po sadržaju i po metodi, na ciljnom, svrhovitom nasilju, na nasilju kojim treba nešto postići i s kojim se postiže neki cilj.

Komunikacijsko djelovanje je suprotno, ili bitno drugačije, od instrumentalnog djelovanja. Ono je zasnovano na komunikativnom, a ne na instrumentalnom umu, na jednakima u moći i nemoći. Ali jednakost moći i nemoći nije nešto što postoji u samim pojavama i subjektima svijeta i historije, kao njihov prestabilirani odnos. Oni, moć i nemoć, su nešto što se izgrađuje u međuodnosu subjekata historije i svijeta. Takav odnos vidi Kurtić između društva i medija i obrnuto.

Nasilno djelovanje pretpostavlja, postoji i manifestira se kao instrumentalno teleološko djelovanje jednog subjekta na drugi, medija na društvo i obrnuto. Komunikacijska varijabla, uticaj medija na društvo i društva na medije, podrazumijeva, postoji i manifestira se kao njihova jednakost. Za razliku od instrumentalnog uma, koji opstaje i postoji na nejednakostima, komunikacijski um opstaje i postoji na međusobnim jednakostima, u konkretnom, na jednakosti medija i društva u njihovom međuodnosu.

Subjekti u međuodnosu ne moraju biti i nisu međusobno jenaki po svom biću, po sebi, po onom što su. Ne postoje dvije prirodne stvari na svijetu koje su međusobno jednake. Po tome što su dvije, znači da su nejednake. Samo u tehničkom svijetu, svijetu priručnosti, (Heidegger) dvije stvari mogu biti jednake, ustvari, one i nisu dvije, već jedna stvar replicirana u više primjeraka. To nije ni jednakost koja im se nameće izvana silom propisa, silom prava, zakona.

Uzajamna jednakost bića, subjekata, dolazi iz njihovog odnosa, konstituira se, izgrađuje, stvara u uzajamnom odnosu, tretmanom jedne od strane druge jednakom sebi, vrijednom, dobrom kao što je i toliko koliko je ona sama. Komunikacijska jednakost bića ne mora biti i nije u samim bićima, već u međusobnom tretmanu, u tretmanu Drugog sebi jednakim.

To znači da samo svijet društva, svijet ljudskih, društvenih odnosa, može i treba biti, komunikativni svijet, može i treba biti svijet jednakosti različitosti. Svijet prirode je svijet nejednakosti različitosti, svijet u kojem se uspostavljaju međusobni odnosi nejednakosti na osnovu međusobne različitosti. Međusobni odnosi u njima mogu biti i zasnivaju se na osnovama teleološkog djelovanja instrumentalnog uma. Svijet međuljudskih, društvenih odnosa, može i treba biti zasnovan na neteleološkom djelovanju komunikativnog uma, na djelovanju uma jednakosti drugoga sebi.

Najil Kurtić izgrađuje i primjenjuje na komunikacijsku varijablu, na uzajamni odnos društva i medija, Habermasov pojam komunikativne subjektivnosti kao osnova drugačijeg svijeta društva, društvenog svijeta, od ovog koji je sada i koji je bio. U duhu Hegelove filozofije dijalektičkog prevladavanja individualnih društvenih pojava i historijskih trenutaka, epoha, odnosno u duhu Marksove kritike neumnosti savremenog svijeta, nepodudarnosti empirijske datosti s njegovim pojmom koji se zbog toga mijenja sam od sebe po zakonima Hegelove dijalektike, Habermas, savremeni filozof hegelovsko marksističke sljedbe i provinijencije sagledava savremenu historijsku društvenu stvarnost sa aspekta njene utemeljenosti na posebnoj vrsti uma kojeg naziva instrumentalni um i zbog njegovog neprihvatanja u savremenoj historiji zalaže se za uspostavu boljeg svijeta u budućnosti od ovog koji jeste zasnovan na instrumentalnom umu. Historija i svijet društva koji jest počivaju na instrumentalizaciji nejednakosti u svoju korist, što proizvodi sukobe i ubijanja, treba promijeniti svijetom koji nastaje i postoji na komunikativnoj jednakosti njegovih subjekata, na miru. Habermasova *Teorija komunikativnog djelovanja* (1981.) je teorijska vizija boljeg svijeta od ovog koji je bio i koji jeste. Knjiga Najila Kurtića je direktno fundirana u Habermasovu filozofiju i predstavlja njenu adaptaciju na komunikativnu varijablu.

Cijelom knjigom *Komunikacijska varijabla*, fundiranoj u prvom poglavlju: *Diskurzivno komunikativno djelovanje*, Najil Kurtić se pokazao veoma značajnim zastupnikom filozofije komunikativnog djelovanja u bosanskohercegovačkoj komunikologiji i time svojim, posebno mlađim kolegama, otvorio horizonte njihovog razvoja u jednoj humanistički opredijeljenoj društvenoj misli. Kurtić detaljno interpretira Habermasov pojam diskurzivno komunikativno sporazumijevanje kao model sporazumijevanja uopće, pa i sporazumijevanja medija i građana, odnosno društva, i model sporazumijevanja u društvu i društva i medija. Diskurzivno komunikativno djelovanje ima svoju univerzalnu arhitekturu, ima arhitekturu dijaloga u izvornom antičkom smislu dia-logosa, sporazumijevanja, razgovora među i na osnovu logosa bića, ima uslove za diskurzivno usaglašavanje.

U razumijevanju dijaloga kao antropološkog svojstva Kurtić razmatra i uvrštava u opći komunikativni diskurs dijalošku filozofiju Martina Bubera. Za njega dijalog nije samo model međuljudskih odnosa, već i obrazac odnosa čovjeka s prirodom, kao i model među duhovnim tvorevinama.

Na potrebi diskursa komunikativnog djelovanja čovjeka s prirodom savremena filozofija nauke temelji *kritiku scijenizma* što se razvija na novovjekovnom pojmu napretka, prije svega napretka primijenjene nauke kao tehnike i tehnificirane nauke, na kritiku savremenog naučnog uma kao porobljivača i destruktora prirode pomoću scijentističke nauke, kombinacije i

uzajamne instrumentalizacije, s jedne strane, tehnificirane nauke, a, s druge strane, naučno instrumentalizirane, podjarmljujuće, scijentificirane tehnike. Komunikativno djelovanje duhovnih tvorevina rezultira kako sinhronijskom, horizontalnom, tako i dijahronijskom, vertikalnom, hermeneutikom historijskih i savremenih duhovnih tvorevina, razumijevanjem i interpretacijom historijskih duhovnih tvorevina, npr. u filozofiji, knjizevnosti, umjetnosti itd. kao savremenih tvorevina i obrnuto, savremenih duhovnih tvorevina u ovim oblastima kao izraza njihovog historijskog nasljeđa. Diskurzivna komunikacija formi stvaralaštva u ovim oblastima obezbjeđuje i potvrđuje kontinuitet ljudskog nasljeđa, njegovo prisustvo u duhu čovjeka danas i utemeljenosti ljudskog duha u njegovu tradiciju.

Iako je model komunikativnog djelovanja univerzalan i sveprisutan kao mogućnost i kao nova civilizacijska potreba, kao potreba i osnov nove civilizacije, ipak njegovo dobijanje ovovremenog građanstva je đavolski teško, jer uz komunikativno djelovanje, njenu univerzalnu upotrebu i etabiliranje, društvena stvarnost i ljudski život uopće, prepun je faktora koji nisu, trenutno ili generalno, komunikativne prirode. Pod faktorima nekomunikativne djelatnosti Kurtić ne podrazumijeva samo težinu tereta sveukupne vladajuće stvarnosti, dominantnu materijalnu, civilizacijsku i društvenu datost uspostavljenju na modelu, kroz dosadašnju historiju i sada, vladajućeg instrumentalnog teleološkog uma, i to pitanje naglašeno analizira i obrađuje u podnaslovu: *Hermetičnost slike svijeta kao prepreka diskursa*, misli se na komunikativni diskurs. U njemu Kurtić govori o tim faktorima nekomunikativnog djelovanja koji inhibiraju ili čak onemogućuju međusobno diskurzivno usaglašavanje subjekata komunikacije u komunikativnoj varijabli, odnosima u medijima, odnosima medija i društva, odnosima u društvu i odnosima u društvu prema medijima.

Na nivou medijskog diskurzivnog komunikativnog djelovanja Kurtić analizira tri dimenzije govornog akta koji, ako nisu ispunjeni, onemogućuju komunikaciju i komunikativno djelovanje. Te tri dimenzije govornog akata su: *istinitost, iskrenost i ispravnost*.

Diskurzivnost komunikativnog djelovanja proizilazi iz neupitne slobode prihvatanja, odnosno neprihvatanja pretenzija na važenje svakog govornog akta, a bez posljedica po održavanje odnosa. Buberovska jednakost Ja i Ti je, ne samo formalno, recimo formalno pravno, već suštinska jednakost, pravno, politički, moralno. Nema komunikacije ako njeni subjekti nisu pravno, politički, moralno jednaki i ravnopravni. Nije moguća npr. politička komunikacija među političkim strankama u BiH ako nema jednakosti glasa građana, ako su građani pravno i politički međusobno nejednaki. Ako se zlo ne prizna, ne prihvati, ne tretira kao zlo koje realno postoji kao sto realno

postoji dobro, ako se nemoral, pravna i politička nejednakost građana ne tretiraju kao postojeći svjetovi onda nema komunikacije, nema komunikativnog djelovanja. To potvrđuje, nažalost, naša svakodnevna bosanskohercegovačka praksa. Kolaps komunikacije političkih stranaka akcerila instrumentalni teleološki odnos među političkim subjektima.

U knjizi *Komunikativna varijabla* Najil Kurtić se ne bavi niti moralnim, niti pravnim, niti političkim pretpostavkama, već uslovima i preprekama komunikativnih odnosa komunikativne varijable, međusobnih uticaja u medijima, u društvu, odnosno društva i medija, s više akcenta na jednu od njih, na unutarmedijsku varijablu, a manje na unutar društvenu, što je razumljivo i prirodno, s obzirom na njegovu profesionalnost, a što se posebno manifestira u poglavlju dva: *Instrumentalizacija laži u javnoj komunikaciji*, poglavlju tri: *Konceptualizacija govora mržnje u bosanskohercegovačkim medijima* i, poglavlju četiri: *Javni medijski servisi u krizi*. Ova poglavlja su za profesore komunikacija i same novinare od izuzetne praktične naučne i stručne koristi. U slučaju neprimjećivanja ove knjige, ne samo u uže naučnim i stručnim, već u širem intelektualnom miljeu BiH i regiona potvrdit će se, po ko zna koji put, glasovita Hegelova misao: "Za sobara nema junaka, ali ne zato što junak nije junak, već zato što je sobar - sobar"⁴, a koju je na svoj način preformulirao Karl Marx u smislu da "Ni najbolja muzika za nemuzikalno uho ne predstavlja ništa".

Poglavlje *Komunikacijska varijabila participacije građana u lokalnoj upravi* je interesantno za više disciplina, ne samo za komunikologiju, već i za političku filozofiju, politologiju itd. U njemu se autor zalaže za uvođenje participacije građana u politički sistem, za jačanje civilnog društva, a u sklopu toga i za uvođenje i ove, nove, komunikativne varijable u klasičnu komunikativnu varijablu. Pri tome Kurtić elaborira nekoliko poznatih modela empirijske konceptualizacije participacije građana u legalne savremene informacijsko-komunikacijske strukture.

Nove mogućnosti komunikacija koje su stvorene razvojem informacijsko-komunikacijskih tehnologija i komunikacijska participacija građana kao nove komunikacijske varijable predstavlja politički konceptualni izazov savremenog društva. egalizacija vaninstitucionalnih, inovativnih pa i protestnih aktivnosti kao instrumenta građanske participacije bitno mijenja prirodu, strukturu i relacije unutar komunikacijskog podsistema.⁵

U okruženju savremenih informacijsko-komunikacijskih tehnologija, interneta i socijalnih mreža, građani se nameću kao aktivni agensi

---

⁴ Hegel, Fenomenologija duha, BIGZ, Beograd, 1986. str. 386

⁵ Najil Kurtić, Komunikacijska varijabla, University Press, Sarajevo 2022., str. 184.

komunikativnog podsistema, što je vrlo značajna činjenica savremenog medijskog i društvenog komuniciranja.

Građanska komunikacijska varijabla unaprjeđuje društvenu i institucionalnu komunikaciju, svaku ponaosob, ali u bitnom doprinosi redistribuciji političke moći vlasti i političkoj kulturi društva, građanstva, time što demontira patrijarhalnu i podaničku kulturu građana.

Među pitanjima od posebnog značaja za građansku komunikativnu varijablu kao novog subjekta demokratske građanske prakse Kurtić se bavi pitanjima participativnih kapaciteta građana, vrstama participativnih procesa, informacijsko-komunikacijskim podsistemom građanske participacije u bosanskohercegovačkom društvu.

Poglavlje *Aktuelnost Sulejmanpašićeve kritike žurnalizma* je modernistička interpretacija i razumijevanje predvodnika jednog od tri oblika reformističke misije unutar zajednice Bošnjaka muslimana u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata. Dževad Sulejmanpašić je bio, ocjenjuje Kurtić, predvodnik sekularnih reformista Bošnjaka muslimana s Edhemom N. Bulbulovićem. Studijom o njemu prof. Kurtić je bitno doprinio, ne samo savremenom čitanju Dževad bega Sulejmanpašića, njegovog djela *Žurnalizam razarač čovečanstva: novinarstvo sa najmanjom merom žurnalizma* (1936.) u izdanju štamparije Gaj u Zagrebu, za koju Kurtić kaže da je knjiga "modernog evropskog mislioca, koji iz perspektive Kantovog moralnog imperativa analizira fenomen zurnaliziranog (tabloidiziranog) novinarstva, vođenog komercijalnim interesima"⁶, već kroz njenu vrijednosnu ocjenu izrekao svoje ocjene novinarstva uopće. Ono što privlači Kurtićevu pažnju Sulejmanpašićeve kritike žurnaliziranog novinarstva i zbog čega ga Kurtić svrstava u "modernog evropskog mislioca" jeste (Sulejmanpašićev) vrijednosni sistem iz kojeg se izvedena njegova kritika žurnalizma. Kurtić, kroz ocjenu Sulejmanpašićevih vrijednosti kritike novinarstva, izlaže svoje kriterije razlikovanja istraživačkog od tabloiziranog novinarstva koji se poklapaju sa Sulejmanpašićevim. Sulejmanpašićev i Kurtićev sistem vrijednosti tabloiziranog novinarstva su: senzacionalizam, površnost, lažne vijesti, tabloidnost itd. One, kako tvrdi Kurtić, "svoj vrhunac dostižu u današnje vrijeme" (Kurtić, str. 239.) Kurtić smatra da je Sulejmanpašićev vrijednosni sistem kritike novinarstva veoma aktuelan u našem vremenu, jer sve to što on kritikuje dostiglo je vrhunac u našem vremenu. U tom smislu Sulejmanpašićeva knjiga *Žurnalizam razarač čovečanstva: novinarstvo sa najmanjom merom žurnalizma*, smatra Kurtić, "jeste prvo komunikološko djelo na području tadašnje Jugoslavije, ali i Balkana" (Kurtić, str. 239.).

---

⁶ Ibid, str. 239

Ono po čemu Kurtić smatra Dževada Sulejmanpašića sekularnim modernistom i reformistom Bošnjaka muslimana između dva svjetska rata je njegova knjiga *Muslimansko žensko pitanje - jedan prilog njegovu rješavanju* (1918.) štampana u vlastitom izdanju, čijih je nekoliko primjeraka spaljeno u haremu Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, kao i više članaka objavljenih u publikacijama: *Jugoslovenski list, Reforma, Gajret*.

Sedmo poglavlje knjige *Novine u Bosni u osmanskom periodu i nacionalna samoidentifikacija Bošnjaka* i osmo poglavlje, *Bosanstvo i Bošnjaci u agendi "Bošnjaka"*, su studije Kurtića iz historije novinarstva Bosne i Hercegovine i etnogeneze Bošnjaka muslimana.

U sedmom poglavlju Kurtić dovodi u uzajamno kauzalni odnos nepostojanje novinarstva u Bosni u osmansko doba Bosne i izostanak nacionalne samoidentifikacije Bošnjaka, što predstavlja vrlo zanimljiv pristup nacionalnom pitanju Bošnjaka muslimana. Nedostatak novinarstva Kurtić vidi kao razlog izostanka, kako kaže, "interpretativne perspektive" Bošnjaka muslimana zbog koje je, kako kaže, izostala, ne samo nacionalna samoidentifikacija Bošnjaka muslimana, već i formiranje nacionalnog pokreta koji bi rezultirao nastankom samostalne i suverene Bosne.

Kurtić govori o dva glavna uzroka nepostojanja interpretativne perspektive Bošnjaka muslimana u osmansko doba. "Bošnjaci u tom periodu nisu imali kulturne i političke, svjetovne inteligencije, formata Ljudevita Gaja, koji bi definirali i artikulirali, na evropski način, nacionalni identitet Bošnjaka, i drugo, u Bosni nije bilo štampe, novina niti književne periodike bez kojih je u to vrijeme bilo nezamislivo nacionalno samoidentificiranje i homogeniziranje, pa i jedinstveno djelovanje plemstva" (Kurtić, str. 270.).

Teško je, bez ostatka, složiti se s obje postavke Kurtića, posebno s onom da Bošnjaci tada nisu imali svjetovnu političku i kulturnu inteligenciju formata Ljudevita Gaja. Bošnjaci su tokom čitavog osmanskog perioda Bosne imali i svjetovnu i duhovnu inteligenciju, ne samo formata Ljudevita Gaja, nego mnogo većeg i jačeg od njega. Čitava je plejada Bošnjaka muslimana koji su tada stvarali književno politička i književno-vjerska djela. Njihov broj je veći nego broj Srba i Hrvata, koji su tada pisala, zajedno.

Plemstvo i inteligencija Bošnjaka muslimana u Bosni i iz Bosne bili su dio osmanske inteligencije i plemstva. Bošnjaci muslimani su bili sastavni dio lokalne osmanske vlasti. Njihov položaj, u to vrijeme, je bio takav da nije postojala izražena potreba stvaranja samostalne državne vlasti. Inkorporirani u osmansku vlast, njihova potreba se svodila i sastojala u njenim reformama, većoj autonomiji i suzbijanju samovolje lokalnih činovnika, njihove zloupotrebe položaja i korupcije.

Politička težnja Bošnjaka muslimana svodila se na potrebu veće autonomije u odnosu na centralnu vlast i nije bila nužno antiosmanska. Ondašnje bošnjaštvo nije imalo ekonomski sadržaj nacionalne svijesti. Bošnjačko muslimansko plemstvo je bilo dio osmanskog plemstva, ostale klasne strukture Bošnjaka muslimana imale su obaveze i status ostalih muslimana ondašnjeg osmanskog carstva. Nekoliko je historijski bitnih razloga da Bošnjačko muslimansko plemstvo nije razvilo jaku nacionalnu svijest: (a) njihov društveni-klasni položaj, (b) status Islamske zajednice Bosne u osmansko doba Bosne;

a) Ekonomski sadržaj svake nacionalne svijesti je veoma značajan. Uz kulturni, vjerski, sigurnosni, predstavlja veoma značajan sadržaj svake nacionalne svijesti. Za osmanski period u Bosni može se kazati, smatra Kurtić, da Bošnjaci muslimani u to vrijeme nisu imali izraženu i razvijenu ekonomsku nacionalnu svijest. Odsustvo ekonomskog sadržaja nacionalne svijesti Bošnjaka muslimana je proizvelo kašnjenje njihove nacionalne etnogeneze u poređenju sa ekonomskim sadržajima nacionalnih svijesti Srba, i Bošnjaka pravoslavaca, odnosno nacionalne svijesti Hrvata u ondašnjoj austrougarskoj i Bošnjaka katolika u osmanskoj Bosni. Međutim, pojam zakašnjenja bošnjačke muslimanske nacionalne svijesti je relativan i relacioni pojam. On ima smisla samo u poređenju bošnjačke muslimanske svijesti, ne samo s razvojem svijesti Srba u Srbiji i Bošnjaka pravoslavaca u Bosni, odnosno Hrvata u austrougarskoj i Bošnjaka katolika u Bosni, već i sa drugim nemuslimanskim narodima. Bošnjačka muslimanska nacionalna svijest u osmansko doba Bosne razvijala se i tekla onim tempom i onako kako je tekla kod ostalih muslimana tog Carstva.

Ekonomska potreba nemuslimana za oslobođenjem od osmanske vlasti je bila izraženija i jača od potrebe za oslobođenjem muslimana od te vlasti. Na toj životnoj datosti nastala je i postojala specifična nacionalna svijest Bošnjaka muslimana. U političko državnom smislu, ona je bila, s jedne strane, svijest o potrebi što veće i jače autonomije Bosne, a s druge strane, svijest o potrebi prihvatanja i očuvanja osmanskog carstva kao izvanjskog državnog okvira.

b) Islamska zajednica Bošnjaka muslimana, uslovno kazano, jer ona kao takva, s tim imenom nije tada postojala, imala je status ostalih zajednica muslimana Osmanskog carstva. Ni ona nije imala neku izraženu potrebu izdvajanja iz okvira halifata. Ista vjera Bošnjaka muslimana s turcima osmanlijama dodatno je jačala kohezione odnose Bošnjaka muslimana i osmanskog carstva. U mjeri u kojoj je plemstvo Bošnjaka muslimana imalo potrebu za političkom autonomijom i svojom regulativom ekonomskih odnosa na lokalnom nivou, na nivou Bosne, u toj mjeri je islamska zajednica Bošnjaka muslimana imala potrebu jače i bolje integracije u islamsku misao i praksu tog carstva. Posmatrano sa aspekta ondašnjeg društvenog, vjerskog, ekonomskog

i drugih aspekata navedeni sadržaji nacionalne svijesti Bošnjaka muslimana su bili regularni. Posmatrano iz izvanjske perspektive ondašnjeg sistema, posebno iz perspektive vrijednosti nacionalne države, ondašnja bošnjačka muslimanska nacionalna svijest se može ocijeniti nedovoljno razvijenom. Fundament njene nerazvijenosti bilo je uvjerenje neophodnosti postojanja vlasti osmanskog carstva u Bosni kao izvanjskog državnog okvira, kao garanta sigurnosti od susjednih država, posebno Austro-Ugarske.

Druga diskutabilna postavka Kurtića je da je nacionalno samoidentificiranje i homogeniziranje u osmansko doba bilo nezamislivo bez "štampe, novina i književne periodike". Njom se naglašava značaj novina i književne periodike za razvoj i manifestaciju nacionalne svijesti na način da se postavlja kao uslov postojanja i izgradnje nacionalne svijesti. Nema dileme da je uloga novina i književne periodike vrlo značajna za izgradnju nacionalne svijesti, ali su i postojanje i nastanak novina i književne periodike, isto tako, zavisne od stupnja nacionalne svijesti, što znači da taj odnos nije samo jednosmjernan.

Ono što je činjenica, isto tako, jeste da se nacionalna svijest ne formira samo u novinarstvu i u književnosti, već se u njima manifestira i s njima jača i razvija. Nacionalna svijest se stvara i izgrađuje, prije svega, u brojnim, bolje kazano, svim društvenim odnosima. Država kao jedan od sadržaja nacionalne svijesti predstavlja okvir sveukupne zaštite, ali i garant opstanka i razvoja svih sadržaja života građana-naroda. Novine, književna periodika, svaki pisani oblik izražavanja svijesti, može da odigra ulogu katalizatora nacionalne svijesti ukoliko ima garanta njenog postojanja, ukoliko nema onda je njihova uloga vrlo limitirana ili neznatna. Ako neki oblik društvene svijesti ne proizvede određenu materijalnu silu koja će omogućiti njen opstanak i razvoj onda nema efekta njeno postojanje. Generalno kazano, Kurtić smatra da društvena svijest određuje društveno biće, a radi se obrnuto, društveno biće određuje društvenu svijest. Nije nepostojanje novina u osmansko doba Bosne odredilo nacionalnu svijest Bošnjaka muslimana, koliko god da je doprinijelo, već obrnuto, određen oblik nacionalne svijesti Bošnjaka muslimana, u osmansko doba Bosne, je proizvelo nepostojanje novina u njoj tada. Potreba za nečim proizvodi to što je potrebno, hegelovski kazano: ono što je stvarno to je umno i obrnuto, ono što je umno to je i stvarno. Kasniji nastanak novinarstva u Bosni je posljedica, između ostalog i položaja Bosne u osmanskome carstvu kao svojevrsnog krajišta i njegovog zaštitnika od tada moćnih evropskih sila koje je praćeno s posebnom bezbjednosnom pažnjom, ali i zbog toga što je tada značajan broj intelektualaca, književnika, teologa, naučnika Bosanskih muslimana živio i radio izvan Bosne, širom osmanskog carstva, a posebno u Stambolu.

Govoreći o odnosu osmanskog carstva prema nastanku i neometanju štamparske djelatnosti, kako novina tako i knjiga, prema muslimanskim i

nemuslimanskom narodima pod njenom vlašću, a na osnovu vladinih naredbi i usporedbe godina izdanja novina muslimanskih i nemuslimanskih naroda osmanskog carstva, Kurtić primjećuje i ističe da su osmanlije bili u tom pogledu mnogo liberalniji prema nemuslimanskim nego prema muslimanskim narodima. Za ilustraciju navodi sljedeće činjenice: Jevreji su štampali prve knjige u Carigradu 1493. godine, Armeni su u Carigradu osnovali novine 1567. Grci 1627. Kneževina Srbija - u Kragujevcu- 1834. godine, Bosna tek 1866. godine.

U Bosni su u osmansko doba nastale i djelovale privatne novine, *Bosanski vjesnik* (1867.), *Bosanski cvjetnik* (1872.) i vladine novine *Bosna* (1878.), a u Hercegovini, nakon odluke Porte da je organizuje kao poseban vilajet Hercegovina (Hersek), vladine novine *Neretva* (1876.).

Bosanskohercegovačke novine su, tvrdi Najil Kurtić, "sadržajnom i ideološko političkom smislu bile uokvirene u tri strateške političke doktrine: 1) doktrina političke autonomije pod kišobranom centralne osmanske vlasti, 2) doktrina zamjene feudalne građanskom ekonomskom i političkom strukturom i 3) doktrina regionalnog bosanskog identiteta i interkonfesionalnog bošnjaštva" (Kurtić, str. 278.). Za prvu i drugu doktrinu, drugačije kazano nacionalno političku ideju, prisutnu u bosanskohercegovačkim listovima može se reći da su reformističko-pozitivističke. One se zalažu za političko i ekonomsko unapređenje postojećeg stanja tadašnje Bosne i Bošnjaka svih vjera tada, da su za jačanje i samostalnije odlučivanje, ali unutar osmanskog carstva, dok je ova treća nacionalno-revolucionarna politička ideja, iza koje stoji platforma Bosne kao samostalne nacionalne države "bosanskog identiteta i interkonfesionalnog bošnjaštva".

U ovom poglavlju *Komunikacijske varijable* Najil Kurtić operira pojmovima: bosanski identitet i interkonfesionalno Bošnjaštvo, što može da znači etničko jedinstvo naroda, stanovništva, Bosne, s jedne, njegovo ime Bošnjaci, s druge strane. Oni su ključni pojmovi treće ideološke i nacionalno političke doktrine Bošnjaka u drugoj polovini devetnaestog stoljeća. Ona podrazumijeva: (1) samostalnu državu Bosnu, odnosno Bosnu i Hercegovinu, (2) jednonacionalnu državu Bosnu, odnosno Bosnu i Hercegovinu, (3) jedinstvenu naciju, Bošnjake triju vjeroispovijesti. Zastupnici ove ideje i ideološko-političke doktrine bili su, kako navodi Kurtić, Topal Osman-paša i Mehmet Šakir Kurtćehajić. Ova nacionalna ideološko politička ideja Bosne i Hercegovine u devetnaestom stoljeću nije mogla da se ostvari, prije svega, ili isključivo zbog srpsko-hrvatskih ideološko političkih uticaja na Bosnu tada koji se vršen, kako kaže Kurtić, njihove prekogranične penetracije medija. Najil Kurtić u svojoj elaboraciji ondašnjeg bosanstva upotrebljava dva karakteristična pridjeva, čiji smisao smatra poznatim i ne objašnjava ih,,: pridjev doktrina "regionalnog"

bosanskog identiteta (Kurti, str. 278.) i pridjev "hibridni" bosanski identitet (Kurtić, str. 291.). Kurtić ne objašnjava značenje ovih pojmova, ali ih navodi. Veoma je značajno istaći i zapaziti da Kurtić primjećuje i konstatira da su Osman Topal paša i Šakir Kurtćehajić "zakasnili na historijsku scenu na kojoj se dešavalo geostrateško prestrajavanje i civilizacijsko razgraničenje". Po njemu, nacionalne identifikacije "bosanskih rimokatolika i pravoslavnih, podsticani kako iz Srbije tako i iz hrvatskih dijelova Habzburške monarhije, utemeljeni na vjerskim posebnostima i epskim simbolima i tradiciji, (tada su, dodao E.H.) već bili nepovratno dovršeni i nisu ih mogle neutralizirati zakašnjele konceptualizacije interkonfesionalnog nacionalnog identiteta, a niti zakašnjele bosanske novine" (Kurtić, str. 282.). Jednostavno je "izostala intelektualna razrada koncepta interkonfesionalne nacije koja bi jasno razdvojila koncept nacije od vjere i uvjerljivo odgovorila na prigovore tradicionalista da interkonfesionalno bošnjaštvo vodi 'kaurizaciji' ". (Kurtić, str. 283)

Nemoguće je ne složiti se s Kurtićem da su Osman Topal pašina i Šakira Kurtćehajićeva koncepcija bosanskog identiteta "zakašnjele političke konceptualizacije interkonfesionalnog nacionalnog identiteta" Bosne, ali je, isto tako nemoguće, složiti se s njim da je proces tzv. nacionalne samoidentifikacije i konceptualizacije, kako on kaže, "nepovratno dovršeni". Ovo je vrlo čest prigovor mogućnosti koncepciji bosanske nacije koji dolazi s raznih teorijsko političkih strana, posebno od zagovornika Bosne kao tronacionalne države. Međutim, potrebno je imati u vidu da etnički procesi u Bosni i Hercegovini nisu još sasvim dovršeni i da njihova historijska i teorijsko-politička dinamika još traje. Drugo, potrebno je, s jedne strane, odbaciti staljinističko-kardeljevsku koncepciju nacije, koja još vlada, posebno kod intelektualaca sada stare generacije, i uzeti u obzir teoriju nacije države. Koncepcija nacije države je historijsko-sociološka koncepcija koja naučno rješava nacionalno pitanje Bosne i Hercegovine. Uz sve to, potrebno je imati u vidu da Bosna, Bosna i Hercegovina, nije uspjela da afirmira svoj monoetnički, danas jednonacionalni identitet, jedinstven, jedan etnički identitet s dominantno tri monoteistične konfesije, prije svega zbog političkih i drugih uticaja iz Srbije i Hrvatske. Srbija i Hrvatska su politički nametale svoje teorije bosanske etnogeneze u svrhu svojih hegemonističko-teritorijalnih težnji prema Bosni i Hercegovini. Eklatantan primjer srpsko-hrvatske nagodbe o nacionalnom pitanju Bosne je, između ostalih, i komunistička zavobihovska definicija Bosne koja je ne definira iz sebe, njom samom, bosanskom, već regionalno: srpsko-hrvatsko-muslimanskom.

Prof. dr. Ahmed Kico
Victoria International University, Mostar
coki033@yahoo.com

Primljeno / Received: 17. 01. 2025.
Prihvaćeno / Accepted: 28. 01. 2025.

**GEOPOLITIKA PALESTINE U MIŠLJENJU I DJELOVANJU
BOSANSKOG AKADEMIKA ESADA DURAKOVIĆA¹**

**THE GEOPOLITICS OF PALESTINE IN THE THOUGHT
AND ACTIVISM OF THE BOSNIAN ACADEMICIAN
ESAD DURAKOVIĆ²**

PALESTINA na savjesti čovječanstva je nova vrijedna i značajna knjiga bosanskog akademika Esada Durakovića. Akademik Duraković se, kao autor ove knjige u publicističkoj periodici, ponovo pojavljuje kao recentan naučnik koji na odgovoran način prezentira nove činjenice o geopolitičkim i ratnim igrama u i oko Palestine. Duraković i ovom knjigom, metodom dekonstrukcije postojećih tekstova i istraživanja o Palestini, posebno u vezi izraelske okupacije palestinskih teritorija i kontinuiranih ratova sa Arapima sa prostora Bliskog Istoka, prezentira nove činjenice i ukazuje na metodološke pristupe sintezi činjenica i saznanja. Naime, njegova dekonstruktivistička metoda uspijeva da svakodnevne stvari, na novi način istraži, raščlani i opiše, tako da uobičajeno čini začudnim. Drugim riječima, Duraković i kroz ovaj rad pokazuje da se samo dugotrajnim i upornim radom može izbjeći banalnost svakodnevnice, te da se mogu prikupiti i prenijeti najširoj čitalačkoj populaciji u Bosni i Hercegovini, regiji i svijetu, vjerodostojne informacije o izraelskoj agresiji na Palestinu, koja aktuelnim ratom u pojasu Gaze rezultira genocidom.

Autor na znakovit i višeznačan način kroz naslov kazuje o tome šta je tema i šta su bitne odrednice njegove knjige. Dakle, „Nomen ist omen“- ime je sve, pa se zato može reći da je Palestina kao država, prostor i narod u fazi umiranja i nestanka, te da je ona (Palestina) na savjesti čovječanstva. I zaista kada se pažljivo pročita i promotri tekst knjige, uočljivo je da su ključne teme autora o kojima piše stradanje naroda Palestine, izraelska okupacija i genocid, cionističko-evangelistička ideologijska praksa prema ljudima i narodima koji nisu Jevreji i kršćani evangelisti.

---

¹ Tekst je prikaz knjige *PALESTINA na savjesti čovječanstva* autora akademika Esada Durakovića, PLANJAX KOMERC d. o. o., Jelah – Tešanj i KULT-B, Sarajevo, 2024.

² This text is a review of a book *PALESTINA na savjesti čovječanstva (Palestine - the Guilty Conscience of Humanity)* by academician Esad Duraković, PLANJAX KOMERC d. o. o., Jelah – Tešanj and KULT-B, Sarajevo, 2024.

Sa geopolitičkog i aspekta humaniteta, Duraković u svojoj knjizi kroz veći broj eseja, tekstova i intervju (zajedno sa Predgovorom trideset i dva - 32) za genocid nad Palestincima i za nestanak ovog entiteta ponajprije optužuje i to recentno pokazuje cionistički režim Izraela, cionističko – evangelističko djelovanje u Izraelu, SAD i drugih zemljama, te posvemašnju šutnju i nedjelovanje režima i despotskih diktatura iz zemalja sa arapskom većinom.

U kontekstu geopolitičkih istraživanja u kojima se pominju i metode hibridnog djelovanja (ratovanja) jedne zemlje ili saveza protiv druge konkretne države, pa i saveza, Duraković na briljantan način pokazuje da je izraelskom aktuelnom ratu, odnosno genocidu u Palestini, pa i prethodnim protiv Palestine i drugih arapskih zemlja, prethodilo propagandno djelovanje samih režima iz Izraela i SAD, te njihovih udarnih pesnica kakvi su cionisti i teleevangelisti u državama poput SAD, Velike Britanije i Izraela.

Duraković u svojoj knjizi pokazuje da su propagandne, medijske operacije cionista i evangelista, kao bitnih segmenata hibridnog ratovanja protiv Palestine i drugih arapskih zemalja, zapravo bili u funkciji koncepta „indirektnog pristupa“ u historijskoj perspektivi koji cionistički režim u Izraelu prakticira od 1948. godine. Hibridno ratovanje kombinira dva tipa „indirektnog pristupa“ ratu, jedan koji inklinira skraćanju rata i drugi koji inklinira produžavanju rata, bilo vojnim ili nevojnim sredstvima. Kao i u Izraelu, ovaj pristup je vidljiv i u agresiji Srbije i velikodržavnih snaga na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu početkom 1990tih, gdje se odugovlačilo sa početkom oružanih sukoba sve dok hrvatski i bosanski Srbi nisu bili dovoljno psihološko-propagandno „skuhani“ da se masovno uključe u i saglase sa jednim potpuno iracionalnim i nadasve zločinačkim ratom.

Ovo je eklatantan primjer kako režim (Slobodana Miloševića) kroz psihološke i propagandne aktivnosti (hibridne operacije) od građana i naroda stvara „politički, režimski proizvod“, s krajnjim ciljem da načini poslušnog subjekta, što je u konačnici ovaploćenje biopolitike, posebno u zemljama Zapadnog Balkana. Aktuelna politička i sigurnosna kretanja na prostorima Bliskog Istoka, a posebno u Izraelu, ukazuju da režim Benjamina Netanjahua preduzima i preduzima intenzivne hibridne operacije (prije svega propagandne i psihološke) kako bi se građani Izraela, te jevrejski narod „skuhao“ za „gotovu stvar“, a to je istrebljenje svih drugih (prije svega Arapa) i trajna okupacija Palestine. Procjenjuje se da režim iz Izraela u značajnoj mjeri „skuhao“ građane i jevrejski narod da se saglasi i podrži genocid nad Palestincima. No, ohrabrujuće je da postoji primjeri suprotstavljanja Netanjahuovom režimu, a to su prije svih aktivnosti istaknutih jevrejskih intelektualca kakvi su, pored ostalih, Gideon Levy, Miko Peled, Omer Bartov, Aron

Mate i drugi. Oni su postali novi intelektualni heroji svijeta. Njihov glas u svijetu koji se ubrzano fragmentira daje nadu da ovaj svijet može preživjeti na nekom minimumu zajedničkog morala“.

Treba podsjetiti da je Gideon Levy tokom ratnih sukoba između Izraela i Hamasa, pozvao na "ukidanje kriminalne opsade Pojasa Gaze". Također, Levy podržava jednostrano povlačenje s okupiranih palestinskih teritorija bez ustupaka. "Od Izraela se ne traži ništa da 'da' Palestincima; od njega se samo traži da se vrati - da im vrati ukradenu zemlju i vrati im pogaženo samopoštovanje, zajedno s njihovim temeljnim ljudskim pravima i ljudskošću."

Konsultujući spoznaje i saznanja iz recentne stručne i naučne literature o Palestini, te njenog naroda u kontekstu otimanja i okupacije palestinske zemlje (teritorije), od strane cionističkih režima Izraela i njihovih pomagača u praktičnoj politici kao što su Velika Britanija i SAD, Duraković na izvanredan i vjerodostojan način čitaoce vodi kroz povijest krajeva o kojima piše, pri čemu na čudesan način izranjaju konkretni likovi otpora poput Mahmuda Derviša, palestinskog pjesnika i njegovih planetarno poznatih pjesama. U vezi s navedenim, Duraković u Predgovoru knjige ističe da „bespomoćno pratim kako ovih mjeseci krvolipta Gaza naočigled cijeloga svijeta i kako Palestinci, u brutalnoj agresiji/genocidu i sveopćoj izdaji – Istoka i Zapada, kršćana i Ummeta – postaju *sveti narod*. Najveći logor svijeta – u kome su ogromna većina djeca – izložen je danonoćnoj pobješnjeloj sili koju većina zapadnih vlada svim sredstvima podržava...“ (str. 10.).

Ovaj Durakovićev kategorički zaključak, ujedno je i imperativ zašto i zbog čega naglašava potrebu da se stradanja i genocid Palestinaca zaustavi, kako ne bi „Palestina ostala na savjesti čovječanstva“. Zato će Duraković vrlo jasno i rezolutno reći: „Svjestan sam da ti tekstovi (objavljivani mahom na portalima), pored analitičnosti, natopljeni su i emocijama, u emfazi, ali vjerujem da o Palestini nije ni moguće govoriti ili pisati bez empatije, videći kako je svijet taj narod bezdušno prepustio njegovom dželatu, njegovoj surovoj sudbini...“ (str. 11.).

Pišući o mogućem nestanku Palestine i njenog naroda, Duraković na veoma uvjerljiv način kazuje o onome što je prethodilo sadašnjoj fazi genocida koji se događa u Palestini. Dakle u tekstovima „Agresija na svetost Jerusalima“ i „Jerusalim: korak bliže kataklizmi“, objavljenim 2018. godine, Duraković u povodu preseljenja Ambasade SAD u Jerusalem, naglašava da je „to očekivan potez i SAD i Izraela jer je on nužno konzistentan i izuzetno je važan u dugoročnoj strategiji Izraela, na jednoj strani, i onih moćnih snaga u SAD koje bezrezervno podržavaju cionističku politiku Izraela, na drugoj strani...“ (str. 69.). Ključnu ulogu, prema istraživanjima Durakovića, u takvim aktivnostima igraju jevrejski i kršćanski cionisti.

U kontekstu navedenog, akademik Duraković podcrtava činjenicu da je „kršćanski cionizam omogućio stvaranje Izraela kao države a on i danas neprestano osnažuje tu državu, odnosno cionističku politiku koja je rasistička, apsolutno netrpeljiva prema svim Arapima na Bliskom istoku, a ne samo prema Palestincima. U vezi s tim, navest ću samo jedan kratki citat: „Mi, današnji jevrejski cionisti, imamo zahvaliti kršćanskom cionizmu na pomoći da ostvarimo naš primarni plan: stvaranje židovske države koja ne prihvaća druge narode za svoje građane“ (G. Halsell, „Proročanstvo i politika“, str. 173.).

Akademik Duraković „pod kršćanskim cionistima ne misli na sve kršćane, a posebno ne na katolike već prvenstveno na kršćanske ekstremiste koje predstavljaju evangelisti u SAD, a koji danas broje više od 40 miliona. To su teleevangelisti budući da imaju nevjerovatno velik broj vrlo gledanih, utjecajnih TV stanica širom SAD (i Kanade), veoma velik broj radio stanica, te da te medije neštedimice koriste za podršku cionističkoj politici u Izraelu i izvan njega. Izvanredno su organizirani, hiperaktivni – do neslućene agresivnosti prema islamu, posebno prema Arapima. Raspolazu i ogromnim materijalnim sredstvima te primaju velik broj donacija od kojih su mnoge anonimne, itd.“. (str. 70.).

U kontekstu navedenog, Duraković ističe da su pored jevrejskih cionista, zapravo i „teleevangelisti najmoćnija, najbolje organizirana i najagresivnija snaga koja uopće ne razdvaja vjeru i politiku: oni politiku vode prema vjerskim načelima, prema proročanstvima (da: prema proročanstvima!) u svetim tekstovima, čvrsto uvjereni da su ti tekstovi direktna Božija zapovijest njima kako treba da djeluju da bi se ta religijska proročanstva ostvarila u svijetu u kome mi živimo“. (str. 71). Također, Duraković u vezi s navedenim, naglašava da „te moćne religijsko/političke ekstremističke organizacije čvrsto vjeruju i propagiraju da je njihov zadatak da upravo na Bliskom istoku, u našem vremenu, „proizvedu“ Armagedon kao nuklearni smak našeg svijeta, kao okončanje historijskog vremena. Oni snažno vjeruju da su dužni da to učine – upravo kao vjernici koji „ostvaruju“ proročanstva svetih tekstova – jer je, prema njihovom vjerovanju, Armagedon, ili nuklearni smak svijeta, uslov da bi se pojavio Mesija koji je, navodno, najavljen“. (str. 76.).

Ovakva promišljanja i nalazi akademika Durakovića, imanentno, sa geopolitičkog aspekta, postavljaju pitanje: da li svijet treba pristati na svrhovitost svijeta kakvog propagiraju i prakticiraju jevrejski cionisti i evangelisti“!? I dalje, da li svi narodi objavljenih religija kao što su judaizam, kršćanstvo i islam trebaju i moraju čekati Mesiju, nakon nuklearne kataklizme, kakvu zagovaraju jevrejski cionisti i kršćanski evangelisti?! Čini se da je religijski i politički ekstremizam cionista i kršćanskih evangelista u funkciji

„indirektnog pristupa“ kojim bi se narodi na prostoru Palestine, Bliskog Istoka, pa i čitavog svijeta „skuhali“ za eksterminatorske ratove, kako bi se pojavio Mesija. Sigurno je, da i pored genocida u Gazzi, odnosno Palestini, muslimani u većini arapskih i drugih zemalja (uprkos inertnosti), kršćani u većem dijelu svijeta, a posebno narodi u Kini, Indiji i na drugim prostorima svijeta neće pristati na ovakvu historijsku perspektivu. Dakle, narodi na Bliskom Istoku i u drugim dijelovima svijeta još uvijek nisu „skuhani“ da bi pristali da se masovno uključe u i saglase sa potpuno iracionalnim i nadasve zločinačkim ratovima kakav se danas vodi u Gazzi i drugim dijelovima Palestine i arapskih zemalja.

Sagledavajući palestinsku tragediju i genocid koji se događa nad Pelestincima od strane cionističkog režima Izraela, Duraković posebno naglašava značaj i aktivnosti novinske agencije *Al Jazeera*. Dakle, u esejima „Pohvalnica *Al Jazeera*“ i „*Al Jazeera* – otok istine na pučini našega svijeta“, bosanski akademik Duraković na veoma razložan način argumentira o tome šta bi bio svijet bez *Al Jazeera*. S tim u vezi Duraković naglašava „zamislimo šta bi bilo s kolektivnom žrtvom (šehadetom) palestinskog naroda bez te titanske medijske borbe *Al Jazeera* da zahvati i u svijet odašilje istinu o gotovo mitskoj borbi Dobra i Zla na području Gazze, gdje je nevino, nedužno Dobro oličeno u pobijenoj (palestinskoj) djeci, u stotinama pobijenih profesora, razorenih škola, bolnica, gdje je do sada u kolektivni šehadet svoje živote ugradilo više od 140 novinara...“ (str. 24.). Čestitajući novinarima *Al Jazeera* Svjetsku nagradu za slobodu medija UNESCO / Guillermo Cano za 2024. godinu, Duraković kategorički tvrdi da je „*Al Jazeera* najveća vrijednost arapskoga svijeta, i ne samo njega: ona je otok („al jazeera“ znači „otok“) na opustjeloj pučini na kojoj se namnožilo toliko krvožedna zvjerinja. Sada svjedočimo a tek će budućnost zabilježiti – bude li uopće budućnosti – koliko je dragocjena svjetlost *Al Jazeera*“.

U izvanrednom eseju „Gazza nije nikakva tkanina za zavoj, to je odvajkada 'grad izuzetnosti, snage i moći' koji je nadživio sve svoje osvajače“, iz maja 2024. godine, Duraković razobličava krivo tumačenje toponima Gazza i propagandnu aktivnost medija u našoj zemlji, regiji i svijetu koji „kazuju kako je naziv Gazza nastao u vezi s tamošnjom, navodno, proizvodnjom svile, ili nekakve tkanine koja se koristila kao zavojni materijal“. U vezi s navedenim, Duraković na temelju recentnih istraživanja naglašava da su „sve moćne carevine protutnjale tu i nestale su, a Gazza ih je nadživjela. U svim tim razdobljima grad je imao naziv (nije to teško provjeriti u relevantnim leksikografskim izvorima) koji se fonetski i morfološki neznatno prilagođavao jezicima osvajača, ali su ti derivati ostajali u istome semantičkom polju u kome je arapski naziv Gazza: moć, sila, snaga, izuzetnost (u antici je nazivan izuzetnim gradom), onaj koji se odlikuje od drugih i sl.“ (str. 29.).

U tekstovima kao što su „Dvije hiljade godina stradanja“ i „Dvije milijarde muslimana spava dubokim povijesnim snom“ koji su pisani tokom 2021. godine, akademik Duraković nagovještava kataklizmu i genocid u Gazzi koji se ubrzano dešava u 2023. i 2024. godini. Pišući o narodu Izraela koji je dvije hiljade godina trpio egzodus i izgone, Duraković, između ostalog, uočava da na primjeru Jerusalima, Palestine i drugih arapskih prostora „gledamo kako povijesni mučenici (pripadnici naroda Izraela- op.a.) na svome najzad dosegnutom cilju dokazuju da su kroz vlastitu patnju učili kako će druge – upravo one nevine – uvoditi u isto stradanje“. (str. 90.).

U kontekstu navedenog, Duraković za stradanje Gazze i drugih dijelova Palestine, pored cionističkog režima Izraela, na direktan način optužuje „dvije milijarde muslimana koji spavaju dubokim povijesnim snom. Oni su objekt a ne subjekt povijesti koja se upravo stvara u epskom totalitetu“. (str. 92.). Kao orijentalist i arabist, intelektualac koji je hrabro diže glas protiv eskalacije nasilja na Bliskom istoku, a posebno bjesomučnog razaranja Gazze, akademik Duraković uzvikuje: „Nemamo pravo šutjeti na zlo koje se dešava! Dignimo svi svoj glas!“.

Pored navedenog, u eseju „Ubijanje Gazze, najvećeg logora na svijetu“, Duraković se kritički odnosi prema „upadu Hamasa na područje toga ekstremističkog režima (koji je okupirao tuđu zemlju)“, te s tim u vezi naglašava da „**nasumično ubijanje njenih civila** ne odobravam: civili nikada i nigdje ne smiju biti meta“. (str. 134.). Istovremeno, autor veoma decidno navodi da „taj čin ne odobravam, ali ga razumijem. Naime, treba barem pokušati shvatiti kako se osjeća dva miliona ljudi u **najvećem logoru na svijetu tokom 75 godina**. Ni Izrael ni međunarodna zajednica nisu učinili ništa efikasno da dokinu to užasno stanje koje i može dovesti samo do **kolektivnog samoubilačkog pohoda Palestinaca**. Oni su dovedeni u situaciju totalnih očajnika kojima je smrt spasenje od preduga zlopačenja i neizmjerne ponižavanja“. (str. 134- 135.).

U esejima „Bosna i Palestina“, te „Svijet poslije Gazze ne može više biti isti“, akademik Duraković naglašava da će „tragična zbivanja u Gazzi sigurno osnažiti islamofobiju i ojačat će desnicu u Evropi. U konsekvencijama, to može imati posljedice i za BiH“. (str. 136). Komparirajući ratna događanja u Palestini i ranije u Bosni, Duraković zaključuje da "nakon ovako kolektivnog šehadeta kao što je Gazza (prije toga Bosna)", ali i nakon ovako očiglednog svrstavanja većine zapadnih vlada na stranu genocida i zločina – "svijet više ne može biti isti". U kontekstu navedenog, podcrtava da je "...upravo sada, **od Bosne do Gazze, zapadni svijet (dabome, i kukavna saučesnička pasivnost muslimanskog svijeta!) ostao bez moralne vertikale**, svrstavajući se, masovno i institucionalno, na stranu očiglednog i užasnog, masovnog zločina“. (str. 147.).

Akademik Duraković u svojim tekstovima – esejima na dosada neuobičajen način u bosanskoj periodici kazuje o kletvi koja može stići „Narod odabrani koji zlo čini“. S tim u vezi on kategorički tvrdi da će Narod Odabrani - Izraelce bez izuzetka stići „Kletva svete zemlje, kletva djece osakaćene, pobijenih maslina i betoniranih bunara“. Dalje Duraković, kao da želi da Gospodaru svjetova dodatno prenese užasavajuće informacije o zlu u Palestini kazuje i sljedeće: „Neizmjerni zulum ne čini samo prema Čovjeku Narod Odabrani već i prema svekolikoj svetoj zemlji Palestini, čak prema njenome svetom drvu Maslini, čak prema bunarima, prema dragocjenoj vodi u dubini. Ne zatiru samo nedužne ljude nego čak i maslinjake i vode – toliko je temeljit u zlu svome takozvani Narod Odabrani... Ne može ostati bez Božije odmazde to temeljito zatiranje čak i Maslinjaka i vode, ta pomama objesti i mržnje“ (str.150-151.).

Zaključujući svoja istraživanja o genocidu nad narodima Palestine, Duraković u veoma znakovitom i višeznačnom eseju „Vjerski karakter genocida nad Palestincima“, naglašava da se „u aktualnom genocidu u Gazzi (ali i na Zapadnoj obali) može čuti ili pročitati i u BiH netačna „ocjena“ kako to nije vjerski rat. Pri tome se navodi kako je to „politički rat“, rat za teritorij, ili se naprosto kaže kako to nije vjerski rat i ne obrazlaže se njegov karakter“. (str. 152.). U vezi s navedenim, Duraković prezentira vjerodostojne argumente na temelju kojih se može reći da se u Palestini događa vjerski genocid nad Palestincima, pa kaže: „... bjelodano je jasno da cionistička dehumanizacija Palestinaca počiva na „vjerskoj argumentaciji“ i da je potpuno „očišćenje“ Svete zemlje od Arapa dogma cionizma kojeg čini dio Jevreja i (tele)evangelisti koji su izuzetno moćni i koji su, kao cionisti, radikalniji i od jevrejskih cionista. Oni kreiraju aktualnu politiku na Bliskom istoku isključivo prema proročanstvima svetih tekstova, što znači da je njihova politika sakralizirana do najgrubljeg fanatizma. To je najsirovija vrsta rata koji koristi ogromnu moć političkih subjekata radi ostvarivanja ciljeva prema biblijskim i drugim proročanstvima“. (str. 153.). Bez obzira na moguću kataklizmu Svijeta, koja može biti posljedica vjerskog genocida u Palestini, Duraković svoja promišljanja zaključuje, ipak optimistično, te u tom smislu podcrtava sljedeće: „Međutim, potrebno je imati u vidu da se hebrejstvo ne može bez ostatka svesti na cionizam: ima veoma uglednih jevreja koji snažno osuđuju cionistički genocid nad Palestincima: od izuzetnog naučnika Noama Čomskog do nemalog broja rabina“. (str. 156.).

I ova Durakovićeva izvanredna i na temelju činjenica zasnovana knjiga o Palestini i genocidu koji se događa nad njenim narodom od strane cionističkog režima iz Izraela, na osebujan način svjedoče i o stilu i jeziku autora, kao i metodama koje je u istraživanjima koristio. Kao i u nekim prethodnim knjigama, Durakovićev stil i jezik su u osnovi kombinacija znanstvenog i

publicističkog stila. Odlikuju ga, dakle, logičnost, tačnost i preciznost s jedne strane, ali i empatija, lirski toplina i znanstvena akribičnost, s druge strane. Na kraju treba reći da bosanski akademik Esad Duraković ovoj zahtjevnoj materiji pristupa iz perspektive prosvjetiteljstva, vršeći dekomponiranje po mnogo čemu, nametnutih „vrijednosti“ (cionizma i evangelizma), uz istovremeno izbjegavanje potvrđivanja „starih“ ili pak formiranja „novih“ mitova o njihovom mjestu i ulozi u razvoju i perspektivama Bliskog Istoka, a posebno Palestine. I ova Durakovićeva knjiga o Palestini i genocidu koji se događa nad palestinskim narodom, dramatično je upozorenje svijetu, posebno vladama Zapada da je krajnje vrijeme da se poduzmu ozbiljne aktivnosti kako bi se spriječio Armagedon kojeg bez ikakve zadržke prizivaju i rade na njemu cionisti iz Izraela u saradnji sa evangelistima iz SAD i drugih zemalja Sjeveroatlantskog saveza. Također, bosanski akademik Esad Duraković svoje mišljenje i aktivizam o genocidu koji se događa u Palestini, jasno i do kraja angažirano prezentira na način kako je to i njemački filozof Hegel kazivao: „Sloboda se događa u oporbi prema postojećem“, dakle, protiv banalnosti svakodnevnice. Drugim riječima Duraković se suprotstavlja posvemašnjoj šutnji zvaničnika i medija iz većine Zapadnih zemalja, zemalja Bliskog Istoka, pa i svijeta u najširem smislu, iako im se direktno u „živom prijenosu“ podastiru činjenice o genocidu nad narodom Palestine od strane cionističkog režima Izraela.

Vjerujemo da je Durakovićeva knjiga svojom ukupnom intencijom, usmjerena protiv mitologiziranja, kako muslimanskog, tako i cionističko-evangelističkog subjekta, koji, ne polažući nikome računa i degradirajući sve vidove znanja i prakse, mogu „da neprekidno nastavljaju ili održavaju svoje mitove odijevajući ih u vjersko i naučno ruho“. Jer, krajnji ishod izraelskih osvajačkih ratova na Bliskom Istoku (Palestina, Liban, Sirija...), odnosno eshatološke eksterminacije drugih (Arapa), potpomognut SAD i drugim vladama Zapada, može biti „kolonijalizam i ropstvo“. (Đidić Fuad u tekstu „Od 9/11 do 7/10: Gaza umire pod nasrtajima izraelskih bombi“, objavljen 13. 10. 2024. godine na portalu „Oslobođenje“). Kolonijalizam je jedno potpuno drugačije zlo koje prepoznajemo kao - “konstrukciju kolonijalnih entiteta” koji će u svojoj biti nositi osvajački, porobljivački, otimački karakter. U tom osvajačkom mentalitetu sadrži se duh iskorjenjivanja drugih i drugačijih naroda, takvih koji se ne uklapaju u koncept judeo-kršćanske kulture bijelih osvajačkih naroda. Izrael je oličenje tog kolonijalizma zasnovanog na krvi i stalnom ratovanju. Utjelotvorenje ambicije Zapada za osvajanjem, formiranjem velikih država superiornih i nadmoćnih na autentičnom tlu drugih i drugačijih.

Durakovićeve knjige u značajnom obimu predviđa ovakav mogući rasplet događaja u Palestini i na Bliskom Istoku, pri čemu „u takvoj situaciji potpune neizvjesnosti najbolje što mi u Bosni i Hercegovini možemo očekivati je još više polarizovan, podijeljen i fragmentiran svijet. Europska unija koja je jedino rješenje za Bosnu i Hercegovinu u takvoj konstelaciji odnosa završit će još više desno, još dublje ušančena u pripremi za sukob sa Rusijom, kao i politički i intelektualni sukob sa novom filozofijom globalnog Juga“.

Definitivno, Durakovićeve knjige o Palestini, nama u Bosni i Hercegovini kazuje da Zapad (SAD i EU) više nije voljan da se bori za veliki zajednički cilj. Recimo, „mirovnjaci“ koji žele da se ruski rat u Ukrajini i izraelska agresija u Palestini prekine pod bilo kojim uslovima, na kraju će braniti svoje lagodne živote i spremni su da za to žrtvuju Ukrajinu i Palestinu. Dakle, svjedoci smo „dezintegracije zapadnog svijeta“, pa zbog toga mi u Bosni i Hercegovini trebamo presjeći „našu opštu nespремnost da se upustimo u političke borbe. Donošenje kolektivnih odluka kako bi se spriječile predvidive nesreće izrazito je *politički proces*“, zaključuje slovenački filozof Slavoj Žižek.

Doc. dr. Mirza Hebib

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Pravni fakultet / Faculty of Law

m.hebib@pfsa.unsa.ba

Primljeno / Received: 28. 12. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 07. 01. 2025.

MALI LEKSIKON ZNANSTVENIKA BOSNE I HERCEGOVINE¹

SMALL LEXICON OF SCIENTISTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA²

U okviru izdavačke djelatnosti Federalnog ministarstva obrazovanja i znanosti objavljena je knjiga *160 bosanskohercegovačkih naučnika/naučnica, bosanskohercegovačkih znanstvenika/znanstvenica: mali biografski leksikon*. Leksikon su priredili Jasmin Branković, Aida Buzaljko, Toni Čuljak, Goran Karanović, Vahida Krekić i Damir Ravlić. Leksikon objedinjuje biografske i bibliografske podatke odabranih znanstvenika/ica koji su rođeni/e ili su stvarali/e u Bosni i Hercegovini.

Objava Leksikona ima širi društveni značaj. Nije u pitanju samo zbirka biografija i bibliografija, već prije svega, simbol iskazivanja poštovanja prema ljudima koji su svojim radom, zalaganjem i posvećenošću oblikovali razvoj znanosti (i obrazovanja) u Bosni i Hercegovini. Ovakvom publikacijom donosi se svjetlo na živote ljudi čiji rad ima ogroman značaj za nas koji se danas bavimo znanstvenim radom, jer smo svi jednim dijelom rezultat djelovanja naših prethodnika čija se imena nalaze u Leksikonu.

---

¹ Tekst predstavlja osvrt na knjigu Jasmina Brankovića, *et al.* (ur.), *160 bosanskohercegovačkih naučnika/naučnica, bosanskohercegovačkih znanstvenika/znanstvenica: mali biografski leksikon*, Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti (Sarajevo: Dobra knjiga), 2022., izložen na Svečanoj sjednici Savjeta za znanost Federalnog ministarstva obrazovanja i znanosti u Sarajevu dana 12. 12. 2024. godine.

² The text is a review of the book by Jasmin Branković *et al.* (ed.), *160 Bosnian-Herzegovinian Scientists: Small Biographical Lexicon*, Mostar: Federal Ministry of Education and Science (Sarajevo: Dobra knjiga), 2022, presented at the Ceremonial Session of the Council for Science of the Federal Ministry of Education and Science in Sarajevo on 12th December 2024.

Znanstveni rad, kao što znamo, nije nešto što uvijek donosi brze rezultate, i često se rezultati ne vidi odmah. Katkad korisnost novih otkrića i doprinosa postane vidljiva tek mnogo kasnije, kada oni koji su posvetili svoje životne pozive istraživanju više i nisu među nama. Zato sam mišljenja kako je Leksikon i više od običnog bibliografskog djela; on je podsjetnik na značaj tih ljudi čiji rad često ostaje nedovoljno prepoznat, a koji su svojim dugotrajnim zalaganjem oblikovali temelje na kojem danas stojimo.

U tom kontekstu, Leksikon ima posebnu vrijednost jer poziva čitatelje da prepoznaju koliko je važno njegovanje kulture sjećanja i kontinuirani rad na stvaranju novih znanstvenih kadrova. Biografije u Leksikonu nam pokazuju kako je znanost proces koji traje, kako se znanstveni kadrovi ne formiraju preko noći, i kako razvoj naše znanstvene zajednice nije izoliran od ostatka svijeta.

Kako sami priređivači ističu, Leksikon nije konačan niti potpuno cjelovit, jer znanstveni razvoj je proces koji se ne završava. Znanstvenici, čije biografije su predstavljene, vjerojatno nisu svi koji zaslužuju da se nađu na stranicama ove publikacije. Predstavljeno je stotinu i šezdeset znanstvenika/ca. Njihova imena u ovom izdanju predstavljaju vrlo važan korak – početak u procesu njegovanja kulture sjećanja na ljude koji su oblikovali znanstvenu scenu Bosne i Hercegovine.

Primjera radi, prvo mjesto u Leksikonu predstavlja ime Dubravke Alagić, prve žene profesorica međunarodnog privatnog prava, odmah iza nje Ahmeda Aličića, povjesničara i orijentalnog filologa, zatim Smilje Mučibabić, prve doktorice bioloških znanosti u Bosni i Hercegovini, Mahmuta Bajraktarevića, prvog doktora matematičkih znanosti u Bosni i Hercegovini, itd. U Leksikonu je dostupno ime profesora Miloša Bajića, sorbonskog doktora prava, pravnog povjesničara i prvog profesora rimskog prava u Bosni i Hercegovini s kojim ja stojim u nekoj vrsti znanstvenog kontinuiteta.

Leksikon nas podsjeća da razvoj znanosti nije tek rezultat pojedinačnih napora, nego i rezultat mreže suradnji, razmjena i obrazovnih procesa. Mnogi od ovih velikana došli su u Bosnu i Hercegovinu ili su se školovali u inozemstvu, ali su se vratili kako bi nastavili širenje znanja, stvaranje novih znanstvenih kadrova, i time postavili temelje za razvoj znanosti kod nas.

Leksikon je namijenjen učenicima, studentima, ali i svim zainteresiranima za našu znanstvenu prošlost. Namijenjen je svima koji žele razumjeti kako se oblikovala znanost u Bosni i Hercegovini, i koji su ljudi imali ključne uloge u tom procesu.

Rad priređivača Leksikona je hvale vrijedan jer je njihovim trudom i zalaganjem omogućeno da se neki velikani naše znanosti nađu na stranicama ovog izdanja. Istinski vjerujem da će ovo biti samo početak, te da će se u budućim izdanjima Leksikona proširiti popis onih koji su svojim radom zadužili ovu zemlju. Nadam se da će ovaj Leksikon biti inspiracija za daljnje istraživanje, obrazovanje i, naravno, za nastavak razvoja bosanskohercegovačke znanosti.

Prigodan tekst / Occasional text

Mr. sc. Neven Jakupović
JP CESTE FBiH d.o.o. Sarajevo
neven.jakupovic@gmail.com

Primljeno / Received: 13. 01. 2025.
Prihvaćeno / Accepted: 29. 01. 2025.

BOŠNJACI U DEVETNAESTOM STOLJEĆU – IZAZOV MODERNOSTI

BOSNIAKS IN THE NINETEENTH CENTURY – THE CHALLENGE OF MODERNITY

Sažetak

U ovom radu se simultano pokušava induktivno predstaviti bošnjački odgovor na izazove modernosti kako je u svojoj studiji naznačio prof. Fikret Karčić, čime se nije pisala neka nova historija, narodna ili državna, već se nastojalo osvijetliti jedan aspekt te historije. Upravo na načelima evropske historijsko-pravne nauke, kroz deduktivni pristup se pokušava paralelno pratiti razvoj nauke i način analiziranja raznovrsnih društvenih fenomena u Evropi devetnaestog vijeka, a jedan segment toga je i nacionalna historija Bošnjaka i Bosne u ovom periodu. Metodološki su korišteni historijsko-pravni, komparativno pravni, dijalektički (sociološki) i dogmatski metod, pojedinačno i u svojim različitim kombinacijama i varijantama. Koncipirani su i određeni zaključci gdje se prije svega tvrdi da tektonske promjene koje je bošnjački narod doživio jesu ubrzanim tempom ishodovala njegovo potpuno ravnopravno uključivanje u evropske političke tokove, premda se ovo učesće i danas pokušava minorizirati.

Ključne riječi: Bošnjaci, Bosna, paša, sandžak, bosanski jezik

Summary

In this paper, an attempt is simultaneously made to inductively present the Bosniak response to the challenges of modernity, as indicated in his study by Prof. Fikret Karčić, with which no new history, national or state, was written, but an effort was made to shed light on one aspect of that history. Precisely on the principles of European historical and legal science, through a deductive approach, an attempt is made to follow the development of science and the way of analyzing various social phenomena in Europe in the nineteenth century, and one segment of this is the national history of Bosniaks and Bosnia in this period. Methodologically, historical-legal, comparative legal, dialectical (sociological) and dogmatic methods were used, individually and in their various combinations and variants. Certain conclusions were formulated, where it is first of all claimed that the tectonic changes experienced by the Bosniak people resulted in their full equal inclusion in the European political currents at an accelerated pace, although this participation is still tried to be minorized today.

Keywords: Bosniaks, Bosnia, Pasha, Sanjak, Bosnian language

Uvod

Cilj članka pod navedenim nazivom je da sagleda, u svjetlu sociološkog pristupa pravnoj metodologiji, jednu zanimljivu društvenu grupu, prema nekima vjersku grupu, prema drugima etnicitet, prema većini članova te grupe narod ili nacija u savremenom etatističkom razumijevanju, a u kontekstu najznačajnijih historijskih promjena, izazova modernosti i uopćeno historijskog razvoja navedene društvene grupe u 19. vijeku.

Ovdje se misli na kontekst početka vijeka u kojem Bošnjaci žive kao jedan od brojnih naroda u okvirima multinacionalne Osmanske imperije, u najzapadnijem dijelu iste, na granici sa evropskim državama čija snaga je bila u stalnom usponu tih godina. Kraj devetnaestog vijeka su dočekali u okviru katoličke monarhije, habsburške carevine Austro-ugarske, iako formalno pod suverenitetom osmanskog sultana. Ako se prihvati teza da su Bošnjaci iznjedrili svoju najvažniju nacionalnu instituciju Islamsku zajednicu upravo u toku devetnaestog vijeka onda se otvara prostor za dublju analizu. U istraživanju navedene teme žele se ostvariti određeni ciljevi a to su:

1. cjelovit i sistematičan pregled konkretnog historijskog perioda uz konsultiranje relevantne literature kao polazne tačke za predmetno i eventualna buduća istraživanja.
2. drugačiji, inovativni pogled na određene pojave i događaje čiji korijeni datiraju u međunarodnim sporazumima, deklaracijama i drugim pravnim aktima, sa dodatnim vremenskim otklonom u odnosu na period nastanka relevantne literature.

Cijeneći savremeni razvoj pravno-historijskih nauka gdje se posebne debate vode oko pojmova komparativno pravo, pravna historija i komparativna pravna historija, potrebno je problematizirati neke savremene „dogme“ koje se tiču odnosa prema pravnoj historiografiji, ukazujući na to da se određene postavke, duboko ukorijenjene u toku devetnaestog stoljeća, koristeći savremene okolnosti i razvoj odnosno eksploziju digitalnih i informatičkih tehnologija, a što je u cjelini dovelo do eksplozije informacija i znanja, nanovo preispituju, uz kritički otklon.

Poseban pristup se ogleda u razmatranju odnosa između prava i historije i mogućim zaokretima koji se dešavaju u nauci u periodu od 1990. godine do danas.

Rad se sastoji od dvije glave i zaključka, pri čemu se prvi dio odnosi na izvore i analizu perioda od 01.01.1801. godine do 31.12.1878. godine, a drugi dio, uslovno, se odnosi na izvore i analizu perioda od 01.01.1879. godine do 31.12.1900. godine. Možda je ovakav način periodizacije neuobičajen, ali

pristup koji podsjeća na „računovodstveni“ je namjerno provokativno postavljen zbog fokusa na dva „presjeka stanja“, a poznato je da se popisi odnosno „presjeci“ vrše sa krajem kalendarske godine. U savremenom dobu je zabilježena jedna javna „debata“ o datumu prelaska iz drugog u treći milenijum. Tada su zvanični autoriteti ukazali da dočekom 2000. godine nije nastupio treći milenijum naše ere, jer nije prošlo hiljadu godina od njegovog početka, te da je prvi datum novog milenijuma 01.01.2001. godine. Ova debata je dala ključni impuls za precizno određivanje perioda istraživanja. Prostorno se istraživanje ograničava na teritoriju savremene države Bosne i Hercegovine, uz manja, historijskim kontekstom uslovljena odstupanja.

U ovoj sveobuhvatnoj analizi, ukoliko izraz nije pretenciozan, položaja bošnjačkog naroda u svjetlu pravno-historijske nauke devetnaestog vijeka fokusiraju se određena važna pitanja koja su osnova za nastavak teksta. Postavljanjem pitanja o konceptu historiografije i tekstualizma i odgovorom na isto u smislu konstruktivne kritike pristupa, neki savremeni autori¹ postavljaju koncept komparativne pravne historije čiji razvoj je uslijedio nakon čitavog stoljeća. Na prvom mjestu vrijedi spomenuti značaj i ulogu Karla Fridriha fon Savinji koji je obilježio period od početka devetnaestog vijeka do sredine dvadesetog vijeka.² Prije svega ohrabrio je druge pravnike da se bave ovom naukom postavivši njene temelje, tako da je do današnjeg dana ostao autoritet broj jedan kada se govori o začecima navedene nauke. I u drugom smjeru je po mišljenju autora djelovao Savinji, naučnici iz svih oblasti prava su dobili novi zamah da se, koristeći se pri tom pravno-historijskim principima, bave svojim pojedinačnim pravnim disciplinama. U kontekstu teme ovog rada valja priznati da bošnjački narod, uostalom bilo koji drugi narod, u vezi predmeta interesiranja pravne nauke, pa i njenih političkoj organizaciji najrodnijih disciplina kao što su ustavno pravo, međunarodno javno pravo i politički sistemi, nije u kategorijalnom smislu podesan za pravnu analizu, ako se prihvati tradicionalistički, tekstualistički stav i razdvoji se pojmovni niz primjera radi: Bošnjaci-sloboda-demokratija-država-teritorija-vlast-pravo-vladavina prava.

Velika slika Bosne!

Pitanje paradigme prava odnosno slike prava u devetnaestom vijeku pomaže da se shvate izazovi modernosti iz pozicije pripadnika bošnjačkog naroda u istom vremenskom periodu. Postavlja se pitanje kakvu je to novu sliku prava vidio Savinji i odgovor nalazi u dvije riječi: zakonodavstvo i doktrina. Za prvu

---

¹ Npr. Adolfo Đulijani, Lena Salaymeh, Alan Watson, Fikret Karčić.

² Festić Raifa, *Opća historija države i prava*, Pravni fakultet Sarajevo 1998, str. 18.

riječ se pojašnjava ambijent gdje je Francuska preuzela liderstvo donošenjem Code Civila 1804. godine. Druga riječ otvara razmišljanje o pandektizmu, konceptu naslonjenom na recepciju rimskog prava, a što je u sferi privatnog prava dovelo do kodifikacije građanskog prava u Njemačkoj 1900. godine. Upravo kroz opisanu sliku prava može se razumjeti i sam Savinjijev koncept. Sistematičnost izlaganja i tekstualizam najpribližnije sažimaju taj koncept. Na taj način se kontekst Bošnjaka odnosno Bosne, u izazovima modernosti može staviti u jednu veliku sliku koja se danas, nakon dvije stotine dvadeset i četiri godine, jasno vidi u procesu evropskih integracija odnosno uže posmatrano procesu proširenja Evropske unije.

Upravo sistematika njemačke historijske škole koja se oslanjala na postavke „države moći“ je teško mogla da bude promijenjena u svojim temeljnim postavkama što će se u širokim potezima predstaviti u narednim redovima.

Prije svega se treba vratiti na trenutak u sliku početka i kraja devetnaestog vijeka za Bošnjake. Ako se prihvati tvrdnja da je Sarajevo postalo upravo tada neosporni centar, kulturna i duhovna prijestolnica bošnjačkog naroda, potrebno je imati u vidu da se Istanbul i tada smatrao prijestolnicom, i to isključivom prijestolnicom u svakom drugom pogledu, prije svega pravnom. Sa druge strane, nova prijestolnica Bošnjacima postaje Beč, kao centar imperije u usponu, države sa dobrom organizacijom administracije i snažnim finansijskim polugama. Upravo na ovom mjestu treba postaviti pitanje zašto je danas Beč središte države koja je površinom i brojem stanovnika daleko iza država na koje se ukazuje u uvodnim napomenama, Francuske i Njemačke.

Kao zgodnu poveznicu raznih aspekata ovoga teksta, a u pokušaju da se daju odgovori na neka od postavljenih istraživačkih pitanja, ovdje valja iznijeti napomenu da je početak devetnaestog vijeka u Evropi obilježio snažni uspon francuskog lidera Napoleona. Budući da je, iako snažan, taj uspon bio ipak kratkotrajan, vrijedi promišljati činjenicu kako je „Beč“ tada bio jedini pandan „Parizu“, a kao rezultat Napoleonovog uspona čini se da je najviše napredovao „Berlin“, pa se može govoriti, slobodnijim stilom, o devetnaestom vijeku kao vijeku koji je počeo Napoleonovim građanskim zakonikom (1804. godine) a završio Njemačkim građanskim zakonikom (1900. godine).

Za razumijevanje konteksta u kojem se našao bošnjački narod osim početka i kraja devetnaestog vijeka moraju se naglasiti ne manje važni događaji koji su, svaki na svoj način, kroz postepeni tok historije i činili bit historijske promjene, a to su:

1. Buna Husein-kapetana Gradašćevića početkom tridesetih godina devetnaestog stoljeća
2. Epoha Omer-paše Latasa sredinom devetnaestog stoljeća
3. Okupacija Bosne i Hercegovine krajem sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća

Kada su se početkom vijeka među Bošnjacima počeli javljati otpori određenim nametnutim društvenim procesima, a pod vođstvom jednog posebnog sloja ajana i kapetana koji personificiraju vojnu i upravnu vlast kao službenici istih, u Sarajevu kao centru i embrionu bošnjačke kulture i bošnjačke javne riječi dolazi do pokreta među janjičarima koji je podržavao navedene, u osnovi pobunjeničke trendove. Motiv janjičara je bio u evidentnom opadanju moći i sve izvjesnijem ukidanju ovog vojničkog reda a u kontekstu modernizacijskih pokušaja usmjeravanih iz centra Carstva, Istanbula. Pokret ajana i kapetana koji je izrodio bunu Husein-kapetana je uzroke imao u snažnoj Napoleonovoj, prije svega vojnoj, misiji koja je potpuno preokrenula geopolitički kontekst na evropskom kontinentu a isto tako na području Sjeverne Afrike i Bliskog Istoka, jer su interakcije evropske i mediteranske kulture nezaobilazna činjenica podložna različitim analizama. Svaka akcija proizvodi reakciju, pa kako je sama pojava Napoleona bila jedne vrste reakcija na „tektonske“ promjene započete francuskom buržoaskom revolucijom 1789. godine, tako su Napoleonove akcije „proizvele“ zaključke Bečkog kongresa 1815. godine. Ovdje je važno spomenuti kugu koja se proširila epidemijski po Bosni u periodu 1813. do 1817. godine čime je bošnjačko stanovništvo znatno prorijeđeno.³ Pokušaji reformi Osmanskog carstva su nailazili na svoje protivnike prije svega među janjičarima, vojnim redom koji se kretao prema svom konačnom ukidanju. Jedna od najžešćih negativnih reakcija na ukidanje janjičara dolazila je iz Bosne. Kako je Sarajevo bilo sjedište janjičara u periodu od 1826. do 1831. godine došlo je do internih sukoba i krvavih obračuna, što je predstavljalo neposredni povod za bunu Husein kapetana. Važan momenat koji je potrebno uočiti u razvojnom toku i nastanku revolucije jeste brzina događaja, nametanje tempa i podrška širokih narodnih masa, prevedeno cjelokupnog stanovništva određenog političko-pravnog teritorijaliteta gdje se sama revolucija odvija. Izgleda da su Janjičari imali podršku u Sarajevu, načelne prirode, premda je bio prisutan i određeni strah od nasilnih metoda kojima su kao prekaljena vojna jedinica odnosno u kontinuitetu elitni vojni red, primjenjivali u određenim situacijama. Upravo kada u jeku pobune dolazi do „primjene neproporcionalne sile od strane janjičara“, dolazi do gubitka podrške javnog mnijenja i vrlo brzo pobuna je doživjela neuspjeh. Međutim, na pozitivnim tekovinama navedene pobune, okupljeni bosanski ajani na

---

³ Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod Sarajevo 1997, str. 336.

saboru u Tuzli pokrenuli su pravu pobunu pod vodstvom gradačačkog kapetana Huseina Gradaševića. Bosanska vojska je bilježila pobjedu za pobjedom sve do Kosova polja kada je bio otvoren put da se zauzme Skoplje, današnja prijestolnica Sjeverne Makedonije. Umjesto toga Husein-kapetan se povukao, što je dalo vremena da se Albanci odvrte od saveza sa Bošnjacima, te je silna vojska Sultanova krenula na Bosnu. Došlo je do bitke na Romaniji a zatim i na Stupu kod Sarajeva, 04.06.1832. godine čime je pobuna ugušena.⁴ Ovdje treba postaviti pitanje kako su svi ti događaji primljeni među Bošnjacima. Radilo se definitivno o tektonskim promjenama ustaljenih navika i društvenih običaja.

Velika buna je krenula u Krajini 1849. godine protiv osmanske vlasti.⁵ Naredne godine umire Tahir-paša i definitivno prijestolnica prelazi u Sarajevo. Početkom augusta 1850. u Sarajevo je stigao carski maršal Omer-paša Latas, koji je sazvaio bosanske prvake i pročitao im carski proglas o reformama, a nakon što se pobuna nastavila u trinaest bitaka pobijedio ustanike i zavladao potpuno Bosnom, kojom prilikom je smrtno stradalo preko dvije hiljade Bošnjaka.⁶ Kao rezultat njegovih reformi Bosanski ejalet se dijelio na sedam kajmekamluka. Sjedišta kajmekamluka, bivših sandžaka, bili su gradovi: Sarajevo, Banja Luka, Zvornik, Novi Pazar, Mostar, Bihać i Travnik.⁷ Carskim fermanom od 13.05.1865. godine Bosanski ejalet preimenovan je u Bosanski vilajet. Omer paša je čvrstom vojničkom rukom zaveo red u Bosni, poštivanje sultana odnosno centralne vlasti u Istanbulu, te omogućio da se reformski zamah Hatišerifa od Gulhane i Hati humajuna osjeti i u najudaljenijoj, prema kršćanskoj Evropi isturenoj Bosni. Historija će pokazati, imajući u vidu izgradnju modernih zgrada u Sarajevu, povezivanje putem Sarajeva i Bosanskog Broda i telegrafom Sarajeva sa Istanbulom i Bosanskim Brodom, da su Omer-pašine reforme, skupa sa periodom vladavine Topal Osman-paše bile uvertira u neminovni dolazak Austrougarske.

Zanimljivo je određenje Bošnjaka kao skupine, u kontekstu pitanja da li ovaj narod nužno podrazumijeva muslimane koje žive u Bosni i Hercegovini, imajući u vidu da je zvanično ime naroda do 1993. godine odnosno 1994. godine bilo Muslimani (sa velikim početnim slovom M). Ovdje se u pitanju prepoznaje aluzija na najbrojnije muslimane Sandžaka, dok je posebno pitanje

---

⁴ Novija istraživanja ukazuju na lokalitet Zli Stup u kanjonu Miljacke uzvodno od Sarajeva a ne na Stup na području općine Ilidža

⁵ Imamović Mustafa, *Historija države i prava BiH*, University Press i Magistrat, Sarajevo, 2014, str. 175.

⁶ *Isto*, str. 175.

⁷ *Isto*, str. 182.

šta je sa ostalim muslimanima u Crnoj Gori, na Kosovu i Makedoniji. Stoga profesor Mustafa Imamović prezentira nekoliko skupina Bošnjaka prema geografskom kriteriju. Najprije podsjeća da je pojmom Muslimana smatrano stanovništvo u Jugoslaviji islamske vjere u Bosni i Hercegovini, Sandžaku, Crnoj Gori i Kosovu. Pojam je korišten u dijaspori, djelimično u zapadnoj Evropi. Izuzetak je Turska gdje je ova skupina nazivana Bošnjacima. Tako je i u Sjedinjenim američkim državama. Bošnjačkom imenu priklonio se početkom šesdesetih godina dvadesetog vijeka dio političke emigracije oko lista Bosanski pogledi.⁸ Nakon austrougarske okupacije 1878. godine, počeo se službeno za Bošnjake koristiti termin Muhamedanci ili Muhamedovci od njemačkog Muhammedaner. Taj je izraz koristila i štampa ali ga je narod odbijao pa se i dalje koristilo Bošnjaci ili Turci.⁹ Bošnjaci su mogli u tom prelomnom i zbunjujućem vremenu biti Bošnjaci u jezičkom smislu samo u odnosu na Turke, a u političkom u odnosu na Osmanlije odnosno Istanbul. Čim je okupacijom 1878. godine Istanbul izgubio ulogu presudnog političkog činioca, ime Bošnjak počelo se samo gasiti i gubiti. Ovo tim prije što su okupacione vlasti, po uzoru na Topal Osman-pašu u šezdesetim godinama devetnaestog stoljeća davale bošnjaštvu interkonfesionalno značenje, obuhvatajući tim terminom sve stanovnike Bosne i Hercegovine bez obzira na vjeroispovijest. Pravoslavni i katolici su to u većini odbacili, a poslije okupacije su to isto učinili i muslimani. Narod je iz svakodnevne životne prakse i iskustva osjetio da se u novim prilikama u odnosu na pravoslavne i katolike, tj. Srbe i Hrvate, sa kojim dijeli isti životni prostor, može u političkom i kulturnom pogledu ravnopravno odrediti jedino muslimanskim imenom.

Što se tiče jezika kojim Bošnjaci govore, prvi spomen imena bosanski jezik nalazi se u jednom notarskom spisu grada Kotora od 03.07.1436. godine. Ninski biskup pisao je 1581. godine nekom fratra „bosanskim jezikom“. U opću upotrebu naziv bosanski jezik ulazi u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću. Slavni turski putopisac Evlija Čelebi bilježi u sedamnaestom stoljeću da Bošnjaci govore bosanskim jezikom, a spominje i prvi bosansko-turski rječnik, koji je 1631. godine sastavio Muhamed Hevai Uskufi. Od tada se nižu brojni podaci da se u Bosni „eglendiše bosanski“ (Matija Mažuranić 1842, Ivan Kukuljević Sakcinski 1858. i dr.). Naziv bosanski jezik ostao je u službenoj upotrebi i nakon austrougarske okupacije 1878. godine, bez obzira na agresivnost srpske i hrvatske propagande da se to ime izbacilo iz upotrebe. U toku devetnaestog vijeka Bošnjacima su se bavili i drugi autori iz južnoslavenskog govornog područja kao što su P. P. Njegoš, Ivan Frano Jukić

---

⁸ Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, str.13.

⁹ *Isto*, str. 14.

i Vjekoslav Klaić. Ovi komentari istaknutih autora iz drugih konfesija tiču se prelaska na islam bosanskog stanovništva i pokušaja da obrazlože ovaj proces, ostavljajući utisak da je bilo subjektivnosti i negativnih konotacija kada je u pitanju sama supstanca Bošnjačkog naroda.

Bošnjaci su govorili sa presjekom stanja na 31.12.1800. godine bosanskim jezikom, živjeli su u Bosni, kao ejaletu u okviru multinacionalnog carstva i čini se da u svemu tome nije bila ništa sporno. Međutim, kao neminovnost, žrvanj koji melje, slijedili su događaji intenzivno odigrani sve do 1851. godine i ekspedicije Miće Omera Latasa, koji je u Banja Luci pogubio čuvenog Hercegovca (u smislu regionalne pripadnosti) Ali-pašu Rizvanbegovića Stočevića. Nakon boja u Banja Luci (ili pod Banja Lukom) kada su Bošnjaci sami odbacili austrijske snage i još nekih bitaka, u suštini, sa analizom baziranom na velikoj slici događaja Bošnjaci su čekali da se izazovi odigraju pred njihovim očima. Tako se nakon dva rata u kojima je Francuska učestvovala (sedmogodišnji rat sa Engleskom i rat za nezavisnost SAD-a) desila čuvena francuska buržoaska revolucija a nakon približno istog vremenskog razmaka i srpska revolucija, prvi srpski ustanak koji su i Bošnjaci između ostalog ugušili pobjedonosnim ulaskom u Beograd 05.10.1813. godine.

Bošnjačka islamska zajednica neovisna od sultana/halife

Značaj austrougarskog perioda je između ostalog u tome da su bosanski muslimani ili Bošnjaci (arapski: bushnak, turski bošnaklar), kako ispravno primjećuje Fikret Karčić došli u direktan kontakt sa evropskim idejama i institucijama. Veliki utjecaj i neizbrisiv trag je ostao u građi bosanskog društva, ekonomije, politike i kulture do te mjere da se kasniji periodi historije ne mogu adekvatno shvatiti bez detaljnije analize austrougarskog perioda.

U toku ovog perioda političke veze između Bosne i osmanlijske države su prekinute. Uspostavljena je bošnjačka, islamska, vjerska hijerarhija, odvojena od ureda šejhu-l-islama u Istanbulu uspostavljanjem institucije rijaseta i reis-ul-uleme 17. 10. 1882. godine.¹⁰

Studenti Bošnjaci odlaze na centralnoevropske univerzitete, dok se ranije istim povodom putovalo skoro isključivo na istok ili jugoistok. Nakon slučaja vjerovatnog „pokršćavanja“ djevojčice Fate Omanović iz Mostara, pojavljuju se prve muslimanske političke partije. Također, nove, moderne škole su to a razvijaju se i finansijske institucije, finansijsko tržište u cjelini, to bi u

---

¹⁰ Durmišević Enes, *Uspostava i pravni položaj Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882-1899.*, Magistrat, Sarajevo, 2002, str. 113.

najkraćem bio opis kraja devetnaestog vijeka u Bosni među Bošnjacima. Ovaj program modernizacije imao je svoj korijen u srednjeevropskom razumijevanju modernosti i proveden je od strane institucija i organa nemuslimanske države. Islamski vjerski i normativni sistem utjecao je samo na muslimansku percepciju reforme, ali ne i na njen stvarni sadržaj.¹¹ Posebnu pažnju treba posvetiti osmanlijskim i austrougarskim pokušajima modernizacije u Bosni, uz razumijevanje samog pojma moderan i modernost kao jedan trend koji podrazumijeva planetarnu ekspanziju i dominaciju zapadne, evropske, anglo-američke ili uprošćeno zapadno-kršćanske civilizacije. Osmanski sultan Mahmud II koji je vladao od 1808. do 1839. godine je već imao snažan i direktan uzor u evropskim modelima organizacije uprave i vojske čime dolazi do konačnog ukidanja pojedinih osmanskih instituta za koje se bjelodano potvrdilo da ne mogu izdržati test vremena.¹² Ovakav razvoj će dovesti do dva važna dokumenta, najprije 1839. godine Slavni carski proglas Hati šerif od Gulhane, a zatim 1856. godine Hati Humajun.

Za razliku od prvog pokušaja modernizacije, koji je bio ideološki opravdan pozivajući se na islam, habzburška uprava donijela je u Bosnu evropsku kulturu i iskustvo kao glavni referentni okvir za taj proces. Kao i u slučaju drugih muslimanskih naroda, modernizacija je uvedena putem vojnog osvajanja. Ta činjenica je značajno utjecala na stav Bošnjaka u prvim decenijama strane uprave. Četrdeset godina habzburške uprave ostavilo je značajne promjene u ekonomiji, društvu, kulturi i politici. Ove promjene su dramatično promijenile život i način mišljenja Bošnjaka. Diskutirajući o austrougarskoj okupaciji Bosne važno je shvatiti kontekst i strategiju modernizacije, kao i modernizacijsku politiku i njen utjecaj na ekonomiju, društvo i kulturu u širem smislu.

U drugoj polovini devetnaestog stoljeća provincija Bosna predstavljala je najzapadniji dio Osmanlijskog carstva. Na istoku se Bosna graničila sa dvije južnoslavenske pravoslavne kneževine, Srbijom i Crnom Gorom, koje su se planirale širiti ka zapadu. Na sjeveru i zapadu Bosne bila je Habzburška monarhija, čiju je granicu sa Osmanlijskom državom odredio Karlovački mir iz 1699. i Požarevački mir iz 1718. godine. Južna granica Bosne osim manjih izuzetaka bile je određena sporazumima između Osmanlijske države, Venecije i Dubrovačke republike. Ove granice su opisane da su „među najstarijim i najtrajnijim u Evropi“, kako primjećuje Denisson Rusinow. Dvije pravoslavne kneževine su posebno targetirale pravoslavno stanovništvo Bosne „kao svoju

---

¹¹ Karčić Fikret, *Bošnjaci i izazovi modernosti*, El Kalem, Sarajevo, 2004, str. 12.

¹² *Isto*, str. 33.

braću pod osmanlijskim ropstvom“ a prema Bošnjacima se gradio narativ izdajnika „vere pradedovske“ odnosno poturčenih Srba. U tom svjetlu, zauzimanje Bosne od strane pravoslavnih kneževina što se i krajem dvadesetog vijeka manifestiralo i prepoznavalo kao „velikosrpska politika“, bio je strateški interes Srbije i Crne Gore. Na drugoj strani, vanjska politika Habzburške monarhije u devetnaestom stoljeću kao Monarhije u usponu, se bazira na konceptu „Srednje Europe“, i koristi činjenicu sve manjeg ili nikakvog pritiska od strane Osmanskog carstva koji je trajao više stoljeća. U okviru Osmanskog carstva pojavljuju se južnoslavenski nacionalisti i njihovi planovi i njihovi planovi iz istog smjera predstavljaju izazov za Habzburšku monarhiju. Različiti strateški interesi susjeda Bosne su tako utjecali na sudbinu ove zemlje.¹³ U Bosni je 1874. godine zabilježena slaba poljoprivredna sezona što je u Hercegovini među pravoslavnim stanovništvom prouzrokovalo otpor u pogledu neplaćanja poreza. Otpor se pretvorio u oružanu pobunu 1875. u istočnoj Hercegovini i dijelovima Bosanske krajine, kao što će se desiti i 117 godina kasnije kada je potpisan Ugovor u Maastrichtu 07.02.1992. godine sa ciljem jačanja i uspostave evropske „nadržave“, Evropske unije, a građani Bosne i Hercegovine na referendumu 01.03.1992. godine izglasali skoro dvotrećinskom većinom nezavisnost. Evropske sile su tražile od Osmanlija blage mjere prema pobunjenicima, ali se pobuna nastavila. Kao i u ranijim slučajevima, pobunjenici nisu razlikovali Osmanlije od južnoslavenskih muslimana. Zbog toga su se Bošnjaci, regrutovani u osmanlijsku vojsku, borili protiv pobunjenika koji su 1876. godine vojno poraženi.¹⁴ U maju 1876. godine slična pobuna ugušena je u Bugarskoj. Vlade Srbije i Crne Gore smatrale su da je došlo vrijeme da se otvoreno miješaju u bitku za osmanlijsko naslijeđe. Proglasili su rat protiv osmanlijske države ali su doživjele poraz u ljeto 1876. godine. Ovi porazi su prouzrokovali da Rusija proglasi rat Osmanlijama 02.04.1877. godine. Austrougarska je podržala Rusiju iz svojih interesa usmjerenih prema Bosni i Hercegovini, te je „Istočno pitanje“ došlo u svoju završnu fazu. U ovom ratu Rusi su pobijedili, porazivši čak i vojsku pod komandom Bošnjaka Osmanpaše, „Lava od Plevne“ i u San Stefanu, blizu Istanbula, odredili uvjete za mir. Taj mirovni sporazum donio je radikalne promjene u ravnoteži snaga u Evropi u korist Rusa i pravoslavnih slavenskih naroda.¹⁵ Razočarane evropske sile tražile su reviziju Sanstefanskog sporazuma, te je Berlinska konferencija održana u ljeto 1878. godine (13.06.-13.07.).

Članom 25 Berlinskog ugovora i Carigradskom konvencijom Bošnjaci su došli pod nemuslimansku vlast. Iako su 27.07.1878. godine zbacili Osmansku

---

¹³ *Isto*, str. 74.

¹⁴ *Isto*, str. 75.

¹⁵ *Isto*, str. 75.

vlast i započeli žestok otpor, ipak je 19.08.1878. godine austrijska vojska ušla u Sarajevo da bi do 20.10.1878. godine osvojenjem Velike Kladuše zaokružila proces vojne okupacije. Žestoki prijeki vojni sud je uspostavljen, pa su do kraja te prelomne godine mnogi istaknutiji Bošnjaci likvidirani.

Novi zemaljski poglavar herzog Wurttemberg je nastojao odobrovoljiti Bošnjake. S tim u vezi, imajući na umu nepovjerenje Bošnjaka, pojavila se težnja Austrijanaca da se uspostavi islamska vjerska hijerarhija kod Bošnjaka, odvojena od Istanbula. Inicijativa je potekla od generala Filipovića i Fra Grge Martića, koji su pridobili i prve istaknute Bošnjake Mustaj bega Fadilpašića, Mehmed bega Kapetanovića i Hilmi-ef. Hadžiomerovića. Sljedeći potez je bilo imenovanje Mustafe Hilmija Hadžiomerovića za reis-ul-ulemu dekretom cara Franje Josipa od 17.10.1882. godine.

Austrougarska je očigledno smatrala da je uređenje bošnjačke vjerske organizacije i njeno odvajanje od Carigrada jedan od bitnih uslova za učvršćenje njenog položaja u Bosni. Računala je da će tako lišiti Portu svake mogućnosti da intervenira u bosanskim poslovima i bar djelimično zadovoljiti Bošnjake i čvršće ih vezati za monarhiju. Nezadovoljstvo većine Bošnjačkog stanovništva već se pokazalo izvjesnim učešćem u Hercegovačkom ustanku 1882. godine a snaga vjekovnih veza sa Turskom neprekidnim pokretom iseljavanja. Nije prošla nijedna godina da se ne iseli u Tursku bar nekoliko stotina Bošnjaka, a bivalo je godina kada su se iseljenici brojali u hiljadama. Kao uzrok iseljavanja u literaturi su često navođeni psihološki razlozi.

Kao prilog na temu napomene iz uvoda ovog teksta još jedan „računovodstveni“ datum se treba staviti u prvi plan. U Sarajevu je naime od 01.07.1880. godine počeo djelovati Finansijski zemaljski direktorat zadužen za poreske, carinske, monopolske, blagajničke i novčane poslove.¹⁶

Nezadovoljstvo muslimana položajem svojih vjersko prosvjetnih institucija i nakon uspostavljanja Rijaseta oktobra 1882. godine manifestiralo se prvo u različitim vakufskim pitanjima. Kada je novembra 1885. godine Privremena vakufska komisija ustupila, na traženje zemaljske vlade, sarajevska groblja Šehitluke i Čekrekčinicu za javne parkove, što se protivilo običajima, ustali su protiv te odluke muslimani i 1886. godine obratili su se jednom predstavkom caru, kojom su tražili vakufsku samoupravu. Ovim je označen početak latentne borbe muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Prilikom izrade uredbe o konačnom uređenju vakufa 1893. godine u raspravi se javlja opozicija vladinim prijedlozima koju je vodio mostarski muftija Ali Fehmi ef-Džabić tražeći potpunu autonomiju u vakufsko-mearifskim poslovima.

---

¹⁶ Imamović Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH 1878. do 1914.*, Magistrat i Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2007, str. 51.

Prelomni trenutak u bošnjačkom kulturno-političkom i nacionalnom preporodu, koji je počeo sredinom osamdesetih godina devetnaestog vijeka, dogodio se 1899/1900. godine, sa početkom borbe bosanskih muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju i pokretanjem „Behara“, petnaestodnevnog „lista za pouku i zabavu“, kao prvog bošnjačkog književnog časopisa.¹⁷ Imajući u vidu vremensko ograničenje iz naslova ovog rada zaključuje se ovo obrazlaganje sa konstatacijom da se od 1900. godine koristi izraz musliman jer je eksplicitno zahtijevano da se ne koristi termin Muhamedanci kao sektaški i uvredljiv. Može se primijetiti „lutanje“ u samom nazivu naroda što će biti nastavljeno kroz cijeli dvadeseti vijek, sve do verifikacije nazive Bošnjaci u Sarajevu 1993. godine, te kroz Sporazume u Vašingtonu 1994. godine i Parizu 1995. godine. U pojašnjenjima i uvodu svoje knjige o običajima Bošnjaka, Antun Hangi piše krajem 1899. godine¹⁸ o svojoj fasciniranosti muslimanima Bosne i Hercegovine iz ličnog iskusstva boravka u četverokutu Maglaj – Livno – Bihać - Banja Luka. Osim izgradnje svoje narodne osobenosti i autentične politike, Bošnjaci su i pasivno, „laviranjem“ pratili razvoj srpske i hrvatske nacije i politike u susjednim zemljama u navedenom periodu.

Zaključak

Hrabrije čitanje i razumijevanje činjenica navedenih u ovom radu bi moglo da ishodi jedan neočekivani zaključak. Izgleda, naime, da je reakcija bošnjačkog naroda, spontana i pravovremena, na promjene koje su u Evropi donijeli Francuska buržoaska revolucija i Napoleonova osvajanja koja su došla početkom 19. vijeka, bila artikuliranje i isticanje zahtjeva za autonomijom, u konačnici za samostalnošću Bosne. Teško je reći i napisati za narod kao zajednicu atomiziranih pojedinaca, individua, da je u historijskom točku upao u žrvanj koji melje, ali kako drugačije osim centrifugalnim djelovanjem brutalnih sila nazvati događaje iz 1826. godine, zatim 1851. godine i 1878. godine?

Sama ideja autonomije unutar Osmanske i Habzburške carevine se može i ne mora smatrati embrionom ideje obnove samostalnosti 01.03.1992. godine, ali se ne bi smjelo ignorirati postojanje jedne niti koja povezuje savremene izazove, izazove modernosti i bošnjački nacionalni odgovor koji je modificiran paralelno sa tim snažnim djelovanjem egzogenih faktora.

---

¹⁷ Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, str. 14.

¹⁸ Hangi Antun, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2016, str. 15.

U tom smislu se može govoriti o devetnaestom stoljeću kao stoljeću rascjepa unutar bošnjačkog nacionalnog tkiva čije se posljedice snažno osjećaju i danas, izraženo u ovom radu na nekoliko mjesta, najčitljivije kada je bilo govora o nerazumijevanju i rivalitetu između intelektualaca i uleme potkraj stoljeća ili slično postavljenom sukobu između begova i hodža po pitanju liderstva u organiziranju političkog života unutar „žuto-crne“ Monarhije. Međutim, treba postaviti i pitanje pozitivnih efekata povratka školovanih mladih ljudi sa centralnoevropskih univerziteta u svoju maticu, u kontekstu ubrzanog industrijskog i infrastrukturnog razvoja u periodu 01.01.1879. godine do 31.12.1900. godine.

Kao rezime, bez obzira na izazove opća ocjena svih društvenih procesa tokom devetnaestog stoljeća unutar bošnjačkog naroda proizvela je više pozitivnih efekata na strukturiranje nacionalne supstance i transformaciju i pripremu za izazove koji slijede.

Literatura

1. Durmišević Enes (2002): *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (1882-1899)*: Sarajevo: Magistrat
2. Festić Raifa, (1998): *Opća historija države i prava*, Sarajevo: Pravni fakultet
3. Hangi Antun, (2016): *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Dobra knjiga
4. Imamović Mustafa, (2014): *Historija države i prava BiH*, Sarajevo: University Press i Magistrat
5. Imamović Mustafa (1997): *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: BZK „Preporod“
6. Imamović Mustafa (2007): *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878. do 1914*, Sarajevo: Bosanski kulturni centar
7. Karčić Fikret (2004): *Bošnjaci i izazovi modernosti*, Sarajevo: El Kalem

Prijevod / Translation

Andy Moose

Head of Health and Wellness, Centre for Health and Healthcare, World Economic Forum / Voditelj za zdravlje i wellness, Centar za zdravlje i zdravstvenu njegu, Svjetski ekonomski forum

Kana Enomoto

Director of Brain Health, McKinsey health Institute / Direktorica za zdravlje mozga, McKinsey Institut za zdravlje

Harris Eyre

Lead and Harry Z. Yan and Weiman Gao Senior Fellow, Neuro-Policy, Baker Institute for Public Policy, Rice University / Lead i Harry Z. Yan i Wiman Gao Viši suradnik za neuro-politiku, Baker Institut za javnu politiku, Sveučilište Rice

Primljeno / Received: 19. 09. 2024.
Prihvaćeno / Accepted: 26. 12. 2024.

BRAIN GAIN: HOW IMPROVING BRAIN HEALTH BENEFITS THE ECONOMY¹

DOBITAK ZA MOZAK: KAKO POBOLJŠANJE ZDRAVLJA MOZGA KORISTI EKONOMIJI²

Poremećaji zdravlja mozga - uključujući mentalne poremećaje upotrebe tvari i neurološke poremećaje - doprinose do 15% globalnog zdravstvenog tereta, izjednačavajući ih s kardiovaskularnim bolestima.

Procjenjuje se da poremećaji mozga globalnu ekonomiju koštaju 5 bilijuna dolara godišnje, a taj iznos se očekuje da će porasti na 16 bilijuna do 2030. godine. Ipak, u većini zemalja ljudi nemaju pristup učinkovitom promicanju zdravlja mozga, uslugama i podršci.

Institut za zdravlje McKinsey procjenjuje da bi se, ako bi se trenutni globalni teret mentalnih poremećaja riješio, moglo oporaviti 130 milijuna kvalitetnih godina života pri čemu bi svaka godina dodala 200.000 dolara ekonomske vrijednosti.

---

¹ This text is part of Centre for Health and Healthcare, available at:

https://www.weforum.org/agenda/2024/09/brain-gain-how-improving-brain-health-benefits-the-economy/?utm_source=whatsapp_wef&utm_medium=social&utm_campaign=broadcastchannel

² Ovaj članak je dio Centra za zdravlje i zdravstvenu njegu, dostupno na:

https://www.weforum.org/agenda/2024/09/brain-gain-how-improving-brain-health-benefits-the-economy/?utm_source=whatsapp_wef&utm_medium=social&utm_campaign=broadcastchannel

Povećanje važnosti zdravlja mozga kao ekonomskog instrumenta

Pojmovi „kapital mozga“ (ekonomski doprinos pozitivnog zdravlja mozga) i „ekonomija mozga“ (ekonomski sustav čiji rast i stabilnost potiče kolektivna intelektualna snaga koju doprinose zajednice, društva i države) novi su koncepti koji pomažu u snalaženju u svijetu koji se stalno mijenja. Politike i ulaganja koja unaprijeđuju kognitivne funkcije mogu povećati produktivnost, potaknuti kreativnost i ekonomski dinamizam te stvoriti otporniju, prilagodljiviju i angažiraniju populaciju.

Ulaganja u zdravlje mozga trebaju početi rano: više od polovice sinaptičkih veza u mozgu formira se do treće godine života. Rana ulaganja, kao što su stimulativne aktivnosti, odgovarajuća prehrana i pozitivne socijalne interakcije, mogu izgraditi snažnu osnovu za kognitivnu i emocionalnu otpornost. Na primjer, do 75% energije iz hrane koju apsorbira tijelo tijekom tog razdoblja troši mozak.

Prijetnje zdravom razvoju mozga također ugrožavaju ovu osnovu kako dijete raste. Za razliku od drugih kroničnih bolesti, mentalni poremećaji i poremećaji vezani uz upotrebu supstanci nerazmjerno pogađaju mlade, sa 75% mentalnih poremećaja koji se pojavljuju do 24. godine. Domovi, obrazovni sustavi i radna mjesta nude priliku za jačanje ove osnove, kako bi se izgradio i održao kapital mozga tijekom života.

Poticanje pozitivnog zdravlja mozga

Odgajatelji i kreatori politika mogu potaknuti „ekonomiju mozga“ pružanjem pristupa ranim obrazovnim inicijativama i stvaranjem okruženja pogodnih za zdravlje mozga od djetinjstva nadalje. Osnovne vještine pismenosti, kao što su fonetika, vokabular i razumijevanje pročitane, mogu postaviti temelje za učinkovitu komunikaciju i kritičko razmišljanje.

Vještine numeričkog izražavanja, poput brojanja, prepoznavanja brojeva i osnovnih matematičkih operacija, stvaraju osnovu za matematičko zaključivanje i rješavanje problema. Jedno istraživanje s MIT-a pokazalo je da su učenici koji su pohađali javni predškolski odgoj, za razliku od onih koji nisu, imali manju vjerojatnost da budu zatvoreni kao maloljetnici ili suspendirani u srednjoj školi, te su imali veću vjerojatnost da završe školu. Ako se zaštitni čimbenici zdravlja mozga izričito ukorijene od vrtića nadalje, te se dosljedno jačaju kako djeca odrastaju, društva mogu postaviti čvrstu osnovu za pozitivno zdravlje mozga i dugotrajan uspjeh u zdravlju, karijeri,

obiteljskom životu i društvu. Do trenutka kada učenik završi srednju školu, provest će otprilike 14.000 sati u akademskom okruženju - okruženju koje može ili ojačati ili oslabiti kapital mozga.

Inovativni programi poput „Inicijative za zdravlje mozga“ i škola za zdravlje mozga osnažuju učitelje, učenike od vrtića do završetka škole, obitelji i zajednice da promoviraju stilove života zdrave za mozak, rješavaju čimbenike rizika za bolesti mozga te optimiziraju razvoj i funkciju mozga. Ovi naponi ključni su u podršci jedinstvenim izazovima s kojima se suočavaju mladi i adolescenti, kako u školi tako i kod kuće, te u izgradnji čvrstog temelja za njihovo zdravlje mozga i budućnost.

Roditelji i skrbnici mogu ojačati "kapital mozga" u kućnom okruženju poticanjem pozitivnih socijalno-emocionalnih vještina. Istraživanja pokazuju da obiteljska podrška i stimulativno kućno okruženje pridonose uspjehu u ranom djetinjstvu, što vodi do boljih socijalnih vještina, kontrole impulsa i boljih obrazovnih rezultata.

Oko 64% odraslih u SAD-u izvijestilo je da su doživjeli barem jedan oblik nepovoljnih iskustava u djetinjstvu (ACE) prije 18. godine života. Gotovo jedan od šest odraslih (17,3%) izvijestio je da je doživio četiri ili više različitih vrsta ACE-a. Kronični stres uzrokovan povećanim brojem ACE-a može utjecati na razvoj dječjeg mozga, potencijalno dugoročno ometajući sposobnosti koncentracije, donošenja odluka i učenja.

Međutim, znanost pokazuje da s odgovarajućom podrškom djeca mogu razviti pozitivne vještine suočavanja s izazovima i emocionalnu otpornost, što ih može zaštititi od posljedica traume. Programi poput Sesame Workshopovog "Izgradnja otpornosti kod djece i obitelji", Child Mind Instituteovog "Zdravi umovi, uspješna djeca", Cincinnati Children's Hospital i Medical Center, te McKinsey Health Instituteovog programa "Snažna i otporna mladež" osnažuju odrasle koji brinu o djeci vještinama potrebnim za pružanje podrške na način koji uzima u obzir traumu i potiče zdravlje mozga.

Poslodavci mogu promicati "kapital mozga" podržavanjem zdravlja mozga svojih zaposlenika, omogućujući im da rade na najvišoj razini. Analitičko razmišljanje ključni je pokazatelj pojedinaca sa zdravim mozgom, a ujedno je i jedna od najtraženijih vještina kod poslodavaca.

Današnji radnik na prvoj liniji mogao bi sutra postati izvršni direktor, što je razlog zašto je potrebno ulagati u njihovo zdravlje mozga. Također je ključno da roditelji razmišljaju o tome kako pripremiti svoju djecu da se suoče s izazovima budućeg tržišta rada.

Svjetski ekonomski forum surađuje s više od 50 globalnih organizacija iz javnog i privatnog sektora kako bi utvrdili izazove i najbolje prakse za poboljšanje holističkog zdravlja zaposlenika. Temelji se na pretpostavci da, ako poslodavci proaktivno ulažu u zdravlje i dobrobit svojih zaposlenika, postoji potencijal za povećanje globalnog BDP-a za do 12%.

Inicijativa se dodatno fokusira na okvire i mjerenja za unapređenje i procjenu holističkih zdravstvenih intervencija na radnim mjestima, pomažući organizacijama da izgrade poslovni slučaj za takva ulaganja.

Ovaj pokret dobiva na zamahu, što dokazuje okupljanje globalnih dionika u cilju promicanja tranzicije prema "ekonomiji mozga", uključujući i nadolazeće "Dane mozga" na 79. Znanstvenom samitu Opće skupštine Ujedinjenih naroda.

Tri koraka za promicanje zdravlja mozga

Život u današnjem svijetu zahtijeva otpornost, posebno suočeni s rastućim individualnim i društvenim krizama poput klimatskih promjena i problema mentalnog zdravlja. Strategije za suočavanje s tim izazovima uključuju:

1. Stvaranje društva koje daje prioritet zdravlju mozga, ulaže u njega i prihvaća neurodiverzitet.
2. Promicanje zdravih navika za mozak od malih nogu i njihovo jačanje kroz cijeli život.
3. Osiguravanje pristupa učinkovitim programima za prevenciju, liječenje i oporavak od poremećaja mozga.

Svaki globalni lider i svaki pojedinac ima ulogu u promicanju "kapitala mozga" i poticanju kontinuiranog rasta globalne "ekonomije mozga". Postavljanjem temelja za bolje zdravlje mozga, svi možemo krenuti prema prosperitetnoj budućnosti.

***Zahvale:** Erica Coe, globalna voditeljica McKinsey Instituta za zdravlje, i Shekhar Saxena, viši savjetnik McKinsey Instituta za zdravlje, značajno su doprinijeli ovom članku.*

Sa engleskog jezika prevele i prilagodile:

**Aleksandra Hohnjec, mag.oec. i mr.sc. Jadranka Dorešić, dipl.oec.
Udruga Elektronički i računalni klub (ERK), Ivanić-Grad, Hrvatska
fluence999@gmail.com; jadranka.doresic@gmail.com;**

19. rujna 2024.

UPUTE ZA AUTORE

Časopis *Pregled* je jedan od najstarijih časopisa u Bosni i Hercegovini koji, sa kraćim i dužim prekidima, izlazi od 1910. godine.

Časopis *Pregled* afirmira stvaralaštvo naučnih radnika Univerziteta u Sarajevu kao i drugih istraživača iz oblasti društvenih i humanističkih nauka. Prioritet se ogleda u naučnom pristupu teorijske elaboracije savremenih socijalnih, ekonomskih, pravnih i političkih procesa u Bosni i Hercegovini ali i svijetu. Časopis pruža mogućnost naučnoj, književnoj, kulturnoj, društvenoj i ekonomskoj javnosti da prezentira bosanskohercegovačke i evropske kulturnohistorijske tokove i protivrječnosti.

Pozivamo autore da dostavljaju svoje radove i priloge koji sadržajem odgovaraju osnovnim tematskim opredjeljenjima *Pregleda*. U časopisu objavljujemo tekstove koji podliježu anonimnoj recenziji.

U časopisu se objavljuju sljedeće kategorije tekstova:

Članci:

- izvorni naučni rad;
- prethodno saopćenje;
- pregledni naučni rad;
- stručni članak;

Pogledi i mišljenja

- eseji

Osvrti i prikazi:

- izlaganja sa naučnih i stručnih skupova;
- osvrti;
- prikazi;
- prilozi;
- prijevodi.

Da bi bili objavljeni u časopisu, tekstovi trebaju biti oblikovani prema sljedećim uputama:

Oblikovanje teksta

1. dokument pohraniti u programu MS Word (*.doc ili .docx format);
2. stranica standardne veličine (A 4);
3. single prored za cijeli rad;
4. font Times New Roman, 12 pt;
5. margine 2,5 cm;
6. ne koristiti nikakve stilove;
7. ne uređivati zaglavlje (Header) niti podnožje (Footer) dokumenta;
8. obavezno brojčano označiti stranice.

Struktura rada

1. ime i prezime autora/ice i profesija;
  2. naziv institucije u kojoj radi;
  3. e-mail adresa autora/ice;
  4. naslov rada na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
  5. sažetak (do 250 riječi u trećem licu) i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
  6. spisak korištene literature.
- Kada autori elaboriraju pojedine segmente nekog problema, tekstovi trebaju sadržavati koncizne podnaslove;
  - U slučajevima kada se koriste kratice i simboli, uz rad moraju obavezno biti priložena objašnjenja;
  - Kada rad sadrži ilustracije, fotografije, grafikone, tabele i sl., iste moraju biti numerisane i sa navedenim izvorom iz kojeg su preuzete;
  - Obim rada je ograničen do **šesnaest (16) stranica teksta**, uključujući sve dijelove rada;
  - Sažetak rada treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i zaključak;
  - Ključne riječi trebaju sadržavati bitne pojmove koji se pojavljuju u tekstu, ali ne opće i preširoke pojmove;
  - U radovima će se poštovati jezik autora (bosanski, hrvatski ili srpski), kao i pismo teksta (latinica ili ćirilica);
  - Dostavljeni tekstovi trebaju biti lektorisani.

Svaki autor treba dostaviti izjavu da je rad autorsko djelo i da nije prethodno objavljen, niti će biti ponuđen drugom časopisu na objavljivanje, uz saglasnost da rad može biti dostupan u slobodnom pristupu u međunarodnim bazama podataka u kojima je časopis indeksiran i na veb-stranicama Univerziteta u Sarajevu i ***Pregleda: časopisa za društvena pitanja***.

Bez navedenih elemenata nijedan rad neće biti objavljen.

Molimo autore/ice da se u radovima pridržavaju jednog sistema navođenja i citiranja.

Na kraju rada se navodi numerisan spisak korištene literature poredane abecednim redom po prezimenu autora, odnosno naslovu anonimne publikacije u kojem se ne vrši selekcija izvora (na monografije, časopise, zbornike, arhivsku građu, veb-stranice i sl.). Ukoliko se navodi više radova jednog autora, radovi se navode hronološkim redom.

Navodimo primjere za navođenje literature na kraju rada korištenjem jedne varijante harvardskog sistema citiranja:

Knjige:

- Knjige sa jednim autorom:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Knjige sa dva autora:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Knjige sa tri autora:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Knjige sa više od četiri autora:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Poglavlje u knjizi:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*. Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

Elektronske knjige:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Naučni i stručni rad u zborniku ili zbirci radova:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Članak u časopisu:

Grubiša, D., 2011. Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem. *Politička misao*, 48 (2), str. 61-90.

Veb-stranice:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic [25. 09. 2014.].

Radove slati na adresu izdavacka.djelatnost@unsa.ba
Kontakt: Fuada Muslić-Haseta, prof., Sekretar Redakcije
Tel: 00 387 33 565-122
www.pregled.unsa.ba

Univerzitet u Sarajevu, Redakcija časopisa *Pregled*
Obala Kulina bana 7/II, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

GUIDELINES FOR AUTHORS

Pregled is among the oldest periodical in Bosnia and Herzegovina that, taking into considerations longer and shorter hiatuses, has been published since 1910.

Pregled is a periodical that promotes creative capacity of University of Sarajevo scholars and of other scholars from fields of social sciences and humanities as well. The priority reflects in the scientific approach to the theoretical working out in details of social, economic, legal and political processes, both in Bosnia and Herzegovina and the world. The periodical offers a possibility to the scientific, literary, cultural, social and economic public to present Bosnian-Herzegovinian and European culture-historical developments and clashes.

We hereby use this opportunity to invite authors to submit their papers and contributions conforming to the *Pregled's* basic thematic orientation. Texts published in the journal have been subject to anonymous review.

The following text categories are published in the periodical:

Articles:

- original scientific papers;
- preliminary notes;
- reviewed scientific paper;
- professional/vocational article;

Views and opinions

- essays

Reviews:

- presentations from scientific and professional/expert conferences;
- reviews;
- contributions;
- translations.

To be published in the periodical, texts are expected to meet fully the following guidelines:

Basic Formatting:

1. Articles should be saved in MS Word software either as a *.doc or *.docx file;
2. Paper setting: A 4 (21,59 x 27,94 cm)
3. Line spacing set to 1 throughout the document;
4. 12 point Times New Roman font;
5. Margins set to 2,54 cm.;
6. Use of any other formatting styles is forbidden;
7. Use of any other headers and footers is forbidden;
8. All pages of the entire manuscript ought to be serially numbered.

Body of the paper:

1. Author's name, surname and vocation;
  2. Name of the institution where the author works;
  3. Author's email address;
  4. Article's title in Bosnian/Croatian/Serbian and English language;
  5. Summary of approximately 250 words (in English and third person) and a keyword list in Bosnian/Croatian/Serbian and English;
  6. Reference list.
- When working in details certain segments of some issue, that bodies of text should fall under precise subheadings;
  - Abbreviations and symbols, if used, ought to be accompanied with corresponding explanations;
  - If used, illustrations, photographs, charts, tables etc. ought to be serially numbered and have clearly referenced their sources;
  - The required paper length is **16 (sixteen) pages**, including each and every part;
  - Article's summary should present general overview of the subject, used methodology, obtained results and conclusion;
  - Keywords ought to be essential terms appearing in the text, excluding the overly general or broad ones;
  - Author's choice of language (Bosnian/Croatian/Serbian) and script (Latin or Cyrillic) will be adhered in articles;
  - Submitted papers ought to be proofread.

Each author is obliged to submit a statement reading that submitted paper is an original previously unpublished authorship work, nor that it will be offered to any another journal for publishing. The author also gives consent that his work may be freely accessible in the international databases in which the journal is indexed and on the University of Sarajevo and *Pregled: Periodical for Social Issues'* appropriate websites.

Papers violating any part of the aforestated guidelines shall be rejected.

We kindly ask the authors to adhere to single quoting and citation system.

At the paper's end, a numbered list of used literature, sorted alphabetically by author's surname, i.e. the title of an anonymous publication, where sources are not selected per sources (monographs, journals, proceedings, archives, web pages, etc.) should be listed. If more than one author is cited, the works are to be listed chronologically.

Here some references examples at the paper's end are given using a Harvard citation's variant:

Books:

- Books with single author:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Books with two authors:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Books with three authors:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Books with four or more authors:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Book chapters:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija* (odnosi u XIV i XV st.). Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

E-books:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Scientific and vocational papers in a Book of Proceedings or Collection:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Journal articles:

Grubiša, D., 2011. *Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem*. *Politička misao*, 48 (2), str. 61-90.

Web-sites:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic [25. 09. 2014.].

Articles should be submitted by email to izdavacka.djelatnost@unsa.ba.

Contact person: Fuada Muslić-Haseta, Grad. Eng. Lit., Editorial Board Assistant
Tel. 00 387 33 565 122

www.pregled.unsa.ba

University of Sarajevo, *Pregled: Periodical for Social Issues* Board of Editors
Obala Kulina bana St., 7/II, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

